

GRONDSLAGEN

VAN HET
ATHEÏSME

DOOR
A.L. CONSTANDSE

GRONDSLAGEN VAN HET ATHEÏSME

===== DOOR =====

A. L. CONSTANDSE

— 1926 —

VOORWOORD.

Dit boek is geen catechismus ; het bevat niet de grondslagen van het atheïsme. Het heeft slechts in tien hoofdstukken een aantal gedachten geordend, welke aan het atheïsme ten grondslag liggen.

De aanhalingen uit anderer werken beoogen niet de onfeilbaarheid daarvan te suggereeren ; ze dienen slechts, om het verband te demonstreeren tusschen het atheïsme en de cultuur van onzen tijd. Wanneer van een geciteerd boek in een uitheemsche taal een vertaling verscheen in het nederlandsch, is meestal de hollandsche titel vermeld.

A. L. CONSTANDSE.

Najaar 1925.

INHOUD.

Hfd.	Blz.
Voorwoord.	V
1. Ontstaan en wezen der religie.	1
2. Ontwikkeling en ontbinding van den godsdienst.	33
3. De boeken van het Oude Testament.	65
4. De boeken van het Nieuwe Testament.	97
5. Modern bijgeloof.	129
6. De beteekenis der erotiek.	161
7. De wetenschappelijke en wijsgeerige erkenning van het atheïsme.	193
8. Het atheïsme en de zielkunde.	225
9. Het atheïsme en de zedelijkheid.	257
10. De maatschappelijke beteekenis van het atheïsme	289

ONTSTAAN EN WEZEN DER RELIGIE.

De vraag naar den oorsprong van den godsdienst is niet van historischen of archaeologischen aard, maar zuiver psychologisch. C. P. TIELE.

I.

In één zijner schoon gestelde en onderhoudende essays over den godsdienst doet Schopenhauer in een tweegesprek opmerken: „We willen de hoop niet opgeven, dat de menschheid eens tot een punt van rijpheid en ontwikkeling zal komen, waarop zij de ware wijsbegeerte eenerzijds vermag voort te brengen en anderzijds op te nemen..... Dan namelijk zal de godsdienst zijn begrip vervuld en zijn baan doorloopen hebben; hij kan het tot mondigheid gekomen geslacht laten gaan en zelf in vrede sterven.....”*) Wanneer deze hoop voortleeft in duizenden van onzen tijd en groeit met een geestesgesteldheid welke in haar bevrijding van de invloeden der religie zichzelf nieuwe banen opent in het nog niet doorvorschte gebied des levens, dat ons nimmer gedroomde vooruitzichten opent en ons de poorten ontsluit voor een nooit-voorziene toekomst, dan is met het algemeene besef der onhoudbaarheid van de huidige maatschappelijke verhoudingen ook een toenemende afkeer van de godsdienstige levenshouding hiervan de oorzaak. Het lijden der menschheid, nutteloos en degenereerend verdragen, heeft zulke schrijnende wonden nagelaten in haar ziel, dat het bewustzijn verhelderd en de geest gescherpt is ten aanzien van de zinloosheid eener wereld, wier ziekten tot steeds grooter verderf en wier smarten tot ondragelijke martelingen zijn geworden. De beschaving, nauwelijks ontwaakt uit

*) A. Schopenhauer: „Parerga und Parelipomena”.

den droom van het bestaan eener redelijke, bestierende almacht, heeft de behoefte geopenbaard aan geluk; ze heeft méér gedaan: ze heeft doen ervaren, dat menschenlijke vermogens groot genoeg zijn teneinde verschijnselen van het universeele lijden te genezen door het in het hart aangrijpen van zijn oorzaken. Waar de invloed der religie op alle gebieden des levens geleid heeft tot de passieve houding eener bewonderende, aanbiddende, in mystieke overgave verzonken geloofsverzekerdheid, wordt deze levenswijze verstoord, door den twijfel verscheurd en in de opstandigheid van den nieuwen mensch barst de werkzaamheid uit tot genezing, tot zuivering, tot reiniging. De religieuze suggestie moet plaats maken voor een algemeen zoeken en vorschen naar de oorzaken der smart en waar het lijden niet het minst de menschenlijke persoonlijkheid zelf in verwarring heeft gebracht, zoekt de mensch naar zelf-genezing, naar een innerlijke gezondheid van het bewustzijn. In den tijd van Freud, Jung, Adler en Maeder kon Professor Heymans in zijn „Toekomstige eeuw der psychologie" zijn profetie verkondigen, dat de methoden tot het overwinnen der ziekten ook op ander dan physiologisch terrein doelmatig zouden worden.

Als bijdrage tot dezen kamp tot bevrijding heeft het atheïsme zijn kracht ontplooid in het wegvagen der religieuze voorstellingen en begrippen uit het menschenlijke bewustzijn, in het overwinnen van haar godsdienstig geheeten gevoelens. Het beseft, dat de waanvoorstellingen en dwaalbegrippen van den godsdienst het genezingsproces remmen en verhinderen en dat slechts volledige, radicale zuivering van onzen geest bereikt worden kan door het meedoogenloos bestrijden van alles wat met den godsdienst tezamen hangt. En hoewel het wezen van den godsdienst niet alleen gekend wordt door zijn oorsprong en ontwikkeling, openbaart zich toch dit wezen in ontstaan en verandering, en doet het zich daarin beter en veelzijdiger kennen. Dit wezen der religie schuilt evengoed in den wilde, die gelooft dat een hem gelijkende ziel woont in den wonderlijk gevormden eik, als in den moder-

nen voorstander van een vrijen godsdienst, in den vrome die vertrouwt dat zijn redelijkheid leeft in de natuur en in de wereld. De tijd zal komen, dat slechts een medelijdende glimlach zal herinneren aan de godsdiensten van het heden, aan het wondergeloof der roomschen, die in hun heilige ouwel tooverkracht, ja god zelve wanen, aan het wondergeloof der protestanten, die hun menschgeworden god aanbidden en aan het wondergeloof der modernen die uit de onredelijkheid en onvolmaaktheid der werkelijkheid hun redelijken, volmaakten god meenen te mogen afleiden. En toch zal dan de vraag niet verstomd zijn: Welke reden heeft ons leven, welken zin heeft de dood? Toch zal dan de mensch rede zoeken achter natuur- en wereldgebeuren, want dit is de laatste, maar hardnekkigste dwaling van den mensch: dat de werkelijkheid zich bewegen zou en zou veranderen met zin, gedreven door rede, en dat dood en leven een beteekenis hebben zouden, welke door een ordenende wijsheid daarvan zou gegeven zijn. Met verontwaardiging wijst de moderne religie het verwijt af, dat ook zij anthropologisch zijn zou, dat ze menschelijke eigenschappen zou toekennen aan haar god. Het is waar, dat ze niet meer anthropo-morfisch is: haar denken vormt niet meer de voorstelling van god naar den mensch. Doch haar gansche begrip van god is anthropologisch, want het kenmerk der religie is het toekennen aan de werkelijkheid van menschelijke vermogens: rede, wil en zedelijk oordeel. En wie zijn „god” heeft afgezworen, doch een „wereldwil”, een „logos” en een „opperste rechtvaardigheid” vermoedt in alle gebeuren, daaraan gelooft en daarop vertrouwt, is principieel niet boven het animisme uitgekomen, dat in den storm en den vloed een bewustzijn, een boven den mensch verheven geest meent te bespeuren.

Zoo is het duidelijk, dat godsdienst een zaak is van het bewustzijn en dat zijn oorsprong tenslotte psychologisch verklaard dient te worden. Doch waar ook de maatschappij en de geschiedenis leven in het bewustzijn, kan begrepen worden, dat inderdaad maatschappelijke en historische

ervaringen in de beroeringen der ziel een nièt geringe rol spelen en dat het onderzoek naar oorsprong en wezen der religie zoowel sociaal en historisch als psychologisch dient plaats te vinden. Want waar de natuur niet uit den geest mag worden gebannen en haar invloed niet onderschat worden kan, daar wordt gevat dat ook de organisatie dier natuur in het economische leven haar stempel drukt op de werkzaamheid van den geest. Deze bewustzijnswerking is thans gericht op drie groote doeleinden: op de kennis van het eigen bewustzijn, zijn inhoud en zijn afhankelijkheid, zijn kracht en zijn beperktheid. Hieruit wordt de zelfkennis geboren. Ten tweede op de kennis van anderen, hun eigenschappen, hun vermogens en zwakheden, hun ziekten en genezingsmogelijkheid. Hieruit groeit een elkaar wederkeerig begripen. En ten derde op de kennis van grond en oorzaken van de verschijnselen der werkelijkheid. Hieruit ontstaat de wijsbegeerte. Het was dit alles, dat den primitieven mensch volslagen ontbrak.

II.

Wanneer men de godsdiensten en hun verschijnselen wil leeren kennen, geldt nog immer het woord van Tiele*): dat „onze deductieve redeneering moet uitgaan van hetgeen door inductie, door de empirische, historische en vergelijkende methode verkregen is." De vergelijkende en historische godsdienstwetenschap bestudeert de oorsprong der godsdiensten in het verleden. De empirische tracht de religieuze ervaring als zoodanig te bepalen en te ontleden. We zullen ons voorloopig beperken tot de eerste methode, teneinde een aantal feiten inzake den oorsprong der godsdiensten te registreeren. We laten hier volledig buiten beschouwing, of wellicht sommige volkeren (stammen der Vuurlanders, Eskimo's en Indianen) in het geheel geen godsdienst kennen, zooals meermalen vermoed is: het is voor de diagnose eener ziekte wel van belang te weten,

*) C. P. Tiele: „Inleiding tot de godsdienstwetenschap" Eerste reeks.

wie voor de besmetting niet vatbaar waren, doch de gegevens dienaangaande zijn zeer gering.

De primitieve mensch, nauwelijks nog van het dier onderscheiden, leeft geheel in en bevangen door de natuur. Zijn gemeenzaamheid met de natuur, wier indrukken zich ordeloos opdringen aan den wilde, leidt tot een ongeordend, chaotisch en wonderlijk bewustzijn; ze wordt slechts verbroken door twee emoties: verwondering en vrees. Verwondering voor al wat beweegt, verandert en nieuw is. De goudgele maan met haar breeden lach en haar wisselende gedaante is als een reizende, goedge maar grillige kameraad. De bruisende stroom overstelpt den mensch door zijn veelheid, macht en geweldigheid van klanken. Het ritselen der bladeren in den stillen nacht is als een bekoorlijke huivering der natuur, wier kind de mensch is. In het oog van den wilde moet nog de kinderlijke verbazing zijn geweest voor het in hem opdoemende nieuwe. En toch is soms deze verwondering van smartelijken aard. Het roofdier, waarvoor de mensch verwonderd zijn pas inhoudt, de slang, wier naderkruipen, schuifelend, verrast — ze blijken vijanden, die een lid der horde medesleepen tot de verscheuring. De kolkende stroom met het frissche schuim en het verleidelijke water met zijn koelenden adem — ze zijn moordenaars en gevaarlijk voor wie zich niet in acht neemt. Het vuur is als het water — aanlokkelijk, bekoorlijk, onmisbaar, maar toch ook verraderlijk en onberekenbaar grillig: het voegt zich niet naar den wil des menschen. Zoo wordt de verwondering van den oorspronkelijken mensch tot iets tragisch: achter het schoone schuilt het gevaar, in de verlokking leeft er de dood, en niets in de natuur is vertrouwbaar. Men dient achterdochtig en op zijn hoede te zijn tegenover deze wereld, want ze is niet altijd den sterveling goed gezind. Vrees is er in de ziel der wilden en de oude Petronius*) had niet geheel ongelijk met zijn veronderstelling, dat de vrees het leven gaf aan de goden. „Primus in orbe Deos fecit timor.”

---

*) Petronius — bij Statius, Thebais III.

Wat de oorzaak der vreesaanjagende of verwonderingwekkende verschijnselen is: de mensch weet het niet. Het oorzakelijke denken is onontwikkeld en onervaren en zijn afwezigheid, die de gansche godsdienst mogelijk maakte en zonder welke deze niet zou bestaan, leidt tot vreemdsoortige gevolgtrekkingen. Wanneer de eenvoudige mensch twee veranderingen tezamen ziet optreden, dan legt hij daarin een causaal verband dat door niets wordt gerechtvaardigd.

De vrome van onzen tijd ziet in den oorlog en in het lijden, evengoed als in den vrede en in de liefde, gods hand. Niet minder wonderlijk denkt de wilde. Wanneer een visschende Australiër wordt gestoord door een zwangere vrouw, zoodat hij dien dag geen visch verschalken kan, is zijn conclusie dat zwangere vrouwen de visch verjagen voor een ganschen dag. Jaagt hij een kangoeroe na, die in een boschje vlucht, en vindt hij niet haar terug tusschen de boompjes, doch wel een wombat (een kleiner buidel-dier) dan is zijn gevolgtrekking, dat de kangoeroe zich in een wombat veranderd heeft.*) Deze gevallen van coïncidentie leiden tot een ongebreidelde fantasie en een chaotisch gekleurd bewustzijn, dat als bij het kind zich in sprookjes verliest. De droom verhoogt deze verbeelding. Wanneer de mensch slapende beleeft, wat in de hem omringende werkelijkheid naar aller getuigenis niet wezenlijk geschied kan zijn, dan meent hij, dat zijn ziel op reis geweest is en datgene beleefde, wat werd gedroomd. De verbindingen in het bewustzijn op deze wijze tot stand gekomen zijn onmogelijk vaak en onlogisch — ze kennen geen oorzakelijkheid noch tijd. En de wilde meent, dat dit onmogelijke, dit wonder tot de werkelijkheid behoort buiten hem: dat in een oogenblik zich kan afspelen een reeks van gebeurtenissen, die anders uren en uren vereischten — dat men de vaste stof vliegend doorsuizen kan en in het water kan duiken tot in het rijk der gestorvenen. Niets

---

*) Verhaald bij H. Cunow: „Ursprung der Religion und des Gottesglaubens.“

belet deze fantasie zich ongebonden te laten gaan, evenmin als het kind schroomt te gelooven aan reuzen en kabouters.

We verkeerden thans nog in het tijdperk, waarin de mensch-dieren zich in verwantschappen, in horden vereenigen, en sexueelen omgang gaan verbieden tusschen de leden eener horde. Hoewel dit gebruik vrij laat in de ontwikkeling zich doet gelden, is het toch van grooten invloed geweest: de familieleden (de horde was een verwantschap) zochten buiten hun gemeenschap man of vrouwen huwelijk. Zoo werd de horde een exogame gemeenschap, waarin huwelijken buiten het familieverband gesloten moeten worden. Het afvoeren van overtollige elementen en het bijvoegen van vreemd bloed ter versterking zullen hieraan niet vreemd geweest zijn. De horde-leden moeten nu echter onderscheiden zijn van anderen; de naam der horde wordt gemeenlijk gekozen naar een berg, een rivier, een meer, doch deze onderscheiding is bij trek-kende horden waardeloos. Ze zoeken een vast teeken als wapenschild: de naam van een plant of dier; ze zoeken een „totem". Deze totemgemeenschap met den totemnaam is nu voorgoed onderscheiden van andere. Oorspronkelijk werd het totemdier of de totemplant daarom met niet meer eerbied behandeld. Doch wanneer latere generaties het juiste verband niet meer beseffen tusschen plant of dier en totemnaam, gaat de fantasie aan het werk. Er ontstaat een denkbeeldig verband tusschen de horde en den havik, de kangoeroe of het paard. De bloedverwanten voelen zich van hetzelfde vleesch, afstammende van dezelfde voorouders. Wie waren hun scheppers? De totemdieren, wier kracht groot en vervaarlijk was en die de totemstichters waren. Doch de moeilijkheid is, hoe uit deze dieren menschen verwekt kunnen zijn. Vandaar dat men óf van het totemdier een halfmensch maakt (zooals de centaur half mensch en half paard was) of een oplossing zoekt in dien zin, dat het dier bij een vrouw een menshdier verwekte, dat door verdere paring dan een geslacht voortbracht dat steeds menschelijker werd, hoewel deze oer-

voorvaderen nog konden vliegen, zich onzichtbaar maakten, in den grond verdwenen en in het water wonen konden. Deze verbeeldingen handhaafden zich zeer lang. (Perseus op zijn gevleugeld paard Pegasus, de zeemeermin, de duivel, tal van demonen.) De Duitsche zendeling Strehlov, kenner der Australische Aranda's en Loritja's, verhaalt hoe daar wordt geloofd, dat aanvankelijk de nog onafgewerkte menschen saamgebonden en met gesloten oogen en ooren machteloos waren en levenloos, tot een vliegenetende hagedis, de Margarkunjerkunja, hen redde en verlostte, hun mond opende en hun leerde vuur aan te leggen, voedsel te bereiden en wapens te maken*). In het polytheïsme neemt dan ook de therianthropische godsdienst — thêrion = dier en anthrôpos = mensch — een belangrijke plaats in: de goden zijn half dier, half mensch. Later nog heeft iedere egyptische hoofdgod zijn heilig dier, dat niet gegeten mocht worden of anderszins onaantastbaar was. Ook Baäl en Jahoe werden verondersteld den stier te hebben verkozen als gewijd dier.

Zoo hebben wij de eerste perioden van den godsdienst geschetst: vrees, inbeelding en totemgeloof hebben hem gebaard.

III.

Uit het voorgaande is reeds te begrijpen dat men bij den huidige stand der godsdienstwetenschap niet langer de eerste kenmerken der religie afleidt uit natuur- of heldenvereering. Het naturisme van een Epicuris en de heldenvergoddelijking zooals Euhemeros deze zich dacht en waaraan ook Carlyle**) nog waarde hechtte mogen wel zijn vóórgelopen in de ontwikkeling van den godsdienst, ze liggen daaraan niet ten grondslag. Immers kenmerkt de aanvankelijke godsdienst zich juist door een volslagen gebrek aan persoonlijkheid: de natuur beheerscht de vol-

*) Zie D. Drijver: „De godsdienst”.

**) In Carlyle's: „Helden en Heldenvereering” wordt dit euhemerisme nog gepropageerd.

ledige beelding in het menschelijk bewustzijn, en wel zoo sterk, dat de mensch haar zelfs gaat nabootsen. De imitatie, welke in het kuddeleven of in de fase zonder individualisatie in hooge mate de handelingen beïnvloedt, openbaart de eenheid met en de gebondenheid aan de natuur. De mensch verplaatst zich zoo gemakkelijk in 't leven en in de houding van anderen, zelfs in die van andere soorten, dat hij zich weldra verbeelden gaat er mede in gemeenschap te staan. Dit kinderlijke — ook een kind verbeeldt zich gemakkelijk, een kabouter te zijn, een paard — leidt tot emotioneële levensuitingen. Bij sommige volksstammen komt de „koevade" voor: de man stelt zich voor, wanneer zijn vrouw een kind gebaard heeft, als ware hij zelf de gelukkige, voorzichtige, zorgzame moeder ten einde de zorg voor het kind te verdubbelen.

Deze nabootsing draagt echter weldra een beteekenis, waarbij de oorzakelijkheid wordt omgewenteld. De mensch die nabootst, meent daardoor juist tot navolging te zullen inspireeren. Van de volgeling wordt hij de toonaangever, van zanger tot koorleider. Dit proces gaat grootendeels onbewust, omdat het in de fantasie zich voltrekt. In den droomtoestand doet ditzelfde zich voor. Wanneer iemand ons tijdens den slaap in den arm prikt, droomen we, dat ons een gevaar bedreigt, een chaos van voorstellingen waren rond in ons bewustzijn, een man komt bijvoorbeeld op ons af met een priem, hij steekt ons — we worden wakker van schrik en pijn. In de verbeelding ontrolt zich een film met tot slot: de wonde. In werkelijkheid is het omgekeerd: de wonde is juist oorzaak van deze fantasie. Zoo waant de wilde zijn eigen houding er eene, die tot nabootsing zal wekken. Wenscht hij regenval, dan trekken de bewoners der horde naar de droge rivier, en ze gedragen zich als stroomde het van den hemel en als bruiste het water: ze kwaken als kikvorsch, verschuilen zich onder beschermende bladeren en kleeden zich alsof het water droop. Begeeren deze volksstammen een goeden oogst, dan trachten ze daarop invloed uit te oefenen door allerlei handelingen: vrouwen mogen geen varkensvleesch nuttigen,

want varkens wroeten het jonge groen om. De Toradja's op midden-Celebes geven elkaar raadseltjes op: de voortbrenging der oplossingen moet de vruchtbare productie bevorderen. De Lettische boeren en de Luxemburgers te Echternach houden nog springprocessies; de jonge halmen moeten even vroolijk uit en even ver boven de aarde springen als de boeren. Dit alles is *magie*. Men wenscht de natuurkrachten tot nabootsing te brengen, zooals de mensch de natuur imiteert. Door deze begeerde navolging tracht men de gewenschte resultaten te bereiken, zijn hoop te voeden. Hoezeer dit reeds „geloof” is bewijst de bepaling uit de Hebreeënbrief (hoofdstuk XI) dat: „Het geloof is een vast vertrouwen op wat men hoopt en niet te twijfelen aan wat men niet ziet.” In dit opzicht is reeds de magie een kenmerkend geloof.

Merkwaardig is het te constateeren, hoe in de magie evenals in de religie het beginsel leeft, waardoor de natuur *menschelijk* wordt voorgesteld. Zooals men van een mensch, die ons goed gezind is of ons navolgt, verwachten kan dat hij volbrengt wat in zijn vermogen ligt tot ons geluk; zooals men dus ook van hem verlangt, dat hij tot stand brengt wat ons onmogelijk is, omdat het buiten de grenzen van onze macht ligt, zoo begeert men de sympathie op te wekken der natuurkrachten, en later nog, de welwillendheid der denkbeeldige goden, die deze krachten beheerschen.

IV.

Het mysterieuze en *huiveringwekkende* vraagstuk dat den primitieven mensch geen rust laat, is het probleem van den dood. Dat sterven de beëindiging des levens is — hij aanschouwt het. Dat door bepaalde oorzaken een mensch kan sterven heeft hij meermalen ervaren. Door den woedenden stroom meegesleurd, door de klauwen van het roofdier gegrepen, door een snorrende pijl bloedend gewond kan de mensch niet langer voortleven. Dit verschijnsel verstoort niet den zielevrede van den wilde; wat het dier en de plant evenaart, geschiedt ook den mensch,

zegt het woord van den Prediker, en het natuurlijke beheerscht het leven. Doch wat schokkend opheldering vraagt, wat raadselachtig oplossing verlangt, is het feit van den natuurlijken dood zonder sporen van uiterlijk geweld. De natuurlijke dood kan niet bestaan, meent de oorspronkelijke mensch. Indien iemand dood blijft zonder wonde, zonder wegstreamend bloed, dan is deze dood een mystificatie. Indien bloed vloeit — welaan, het bloed is het vliedende leven. Indien het lichaam verscheurd wordt, wordt ook het leven uiteengerukt. Maar zonder dit alles: waar is het leven gebleven? Hier is klaarblijkelijk slechts één oplossing: het leven heeft het lichaam verlaten, het is gevluht. Maar dan is het leven een zelfstandigheid, een substantie? Het leven is persoonlijkheid, vorm, lichaam? Het is stof?

Voor dezen mensch is dit de eenige oplossing. Wat weet hij van kennistheorie, welke leert dat de stof is in het bewustzijn en bewustzijn geen stof is. Wat van de zielkunde, die uit de ervaring toont, dat de bewustzijnswerking afhankelijk is van hersenwerking, dat zenuwen, zintuigen en cellenorganisatie noodzakelijke voorwaarden zijn tot bewustzijn? In zijn verbeelding is alles mogelijk: droom en leven vloeien in-een. Is al het leven onzichtbaar, het leeft, het werkt en leidt een afzonderlijk bestaan. Het is de ziel, de „anima”, en zijn geloof is het „animatisme”, waarbij het bloed de woning is der ziel, totdat deze uit het lichaam vlucht. Bloed geldt dan ook als „een zeer bijzonder vocht”. Bloed is de wezenlijke kracht des levens. Dat bijvoorbeeld storm, stroom en wouden machtig waren zonder bloed ontging den eenvoudige of leidde althans nimmer tot conclusies. In de reeds ver gevorderde godsdiensten is 't bloed nog „een belangrijk sap”. Het is godenspijs, de geesten engoden achten dit de kostbaarste offerande. Bij de Mexicaansche Azteken, de Moloch- (eigenlijk Mèlèk-) dienaren en de kannibalen is het bloed van zoo groote waarde, dat het geofferd moet worden, terwijl de laatsten ook zelf een deel der bloedkracht tot zich namen. Behalve in het bloed, zetelt de ziel ook vooral

achter het aangezicht, dat het leven uitdrukt: achter de ooggen vooral. De traanbuizen gelden dan als gangen tot de woning der ziel: ze zijn „zielenholen" bij de bewoners der Hawaï-eilanden en de tranen zijn een deel van het levenssap. Welk een belangrijke functie echter aan het bloed was toebedeeld, bewijst de geschiedenis. Wanneer een inboorling op Nieuw-Holland een buitengewoon offer wil opdragen, plengt hij er wat van het eigen bloed op. Maar bovenal diende men offerdieren op, wier bloedende hart somwijlen aan het godsbeeld werd bevestigd. In het Oude Testament wordt het bloed op dezelfde wijze geheiligd. In Leviticus 10 leest men, dat de zonen van Aäron hem het bloed brachten, dat hij dit over het altaar uitgoot. In Leviticus 17 zegt god Jahoe: „Want de ziel is het bloed, en ik heb u dit op het altaar gegeven, om voor uw zielen verzoening te bewerken; want het bloed bewerkt verzoening door de ziel." In Exodus 13 eischt Jahoe, dat van al wat leeft de eerstgeborenen geofferd moeten worden. „Maar alle menschenlijke eerstgeborenen onder uw zonen zult ge loskopen." Heeft men echter god een menschenoffer beloofd, dan mag dit niet worden losgekocht. Leviticus 27 zegt: „Maar al wat iemand met den ban belegt (d.i. uitzoekt en afzondert ter offering) en zoo aan Jahoe heiligt, dat zal noch verkocht noch gelost worden. Al het met den ban belegde is hoogheilig aan Jahoe. Geen mensch die met den ban is belegd zal worden losgekocht; hij moet zeker worden terdood gebracht."

Wanneer het bloed van den overledene koud is en gestold, heeft het echter geen kracht meer. Warm moet het geofferd worden. Toch hebben de levenlooze lichaamsdeelen nog wel waarde. De toovenaar bijv. zorgt van bijzondere krachten voorzien te zijn door het verzamelen van haren, beentjes, tanden, schedels enz. (relikwieën). De oude Germanen dronken bier uit de schedels hunner verslagen vijanden, teneinde de kracht dezer schedels in zich op te nemen. Soms had ook andere stof bijzondere eigenschappen, doch eerst diende een merkwaardig proces in het bewustzijn dezer primitieven zich af te spelen. Het

was het toenemende geloof, dat de ziel zeer zeker ook zonder bloed en zonder lichaam leven kon: het was het dualistisch geloof, waarin de ziel gedacht wordt als een wezen met zuiver menschelijke behoeften en eigenschappen en waarin nog duidelijker tot uiting komt, hoe de mensch zich geesten en goden vormt naar eigen beeld, hoe weer blijkt welk groote waarheden Feuerbach*) ons gegeven heeft door te toonen, dat niet een god den mensch, maar de mensch een god naar eigen beeld geschapen had. Want van den geest of van de ziel wordt verondersteld, dat ze ook eten, drinken, dansen, wonen moeten; dat ze vroolijk en somber, goedig en twistziek, vriendelijk en kwaadaardig kunnen zijn. Het eenige onderscheid dat wel wordt gemaakt is, dat de ziel in het lichaam nog niet de vorm heeft van den geest daarbuiten. De eerste wordt vaak „schaduw” genoemd, de tweede „gedaante”. Hoewel men ook aan dieren een ziel toekent, gelooft men niet dat deze als geest kan leven en afzonderlijk zal bestaan: na den dood van het dier gaat ze onmiddellijk in een nieuwgeboren ander dier over. Zielestof kan dus worden overgebracht. Vandaar dat de koppensnellers en Indianen schedel of hoofdhaar (scalp) meedragen, teneinde van de kracht daarin te profiteeren. Soms worden de schedels op stokken rond het erf geplaatst ter bescherming. De haarwrongen der moeder kunnen het kind kracht geven, het hoofdhaar van den man verhoogt zijn vermogen. Van dooden worden soms vlechten afgesneden om de kracht daarvan te bewaren. Indische vrouwen leggen somwijlen steenen naast haar zuigelingen: de stevige steenziel moet op het kind overgaan. Niet zelden maakt de horde een voorwerp, dat ter bijzondere bescherming dienen moet. Een stuk hout wordt bijvoorbeeld bewerkt, een jongeling legt er de belofte bij af zijn horde te zullen beschermen en wordt dan gedood. Met zijn bloed wordt nu het „afgodsbeeld” ingewreven of gevuld. Minder wreed achtten latere stamleden het, daartoe dierenbloed aan te wenden of een

---

*) L. Feuerbach: „Das wesen des christendums”. Id. „Theogonie”.

levend dier in het voorwerp op te sluiten. Al deze „beelden” en bewerkte voorwerpen zijn heilig; daarin schuilt een bijzondere kracht, die waken kan en beschermen. Toen de Portugeezen deze aantroffen aan Afrika's westkust, spraken ze van *feitico*, met tooverkracht begaafde dingen. (Latijn: *factitius*). Wij noemen ze heden ten dage nog *fétis*. De in den wereldoorlog door de Franschen gebruikte soldaten-negers sneden den Duitschers hoofden, ooren, tanden, zelfs geslachtsdeelen af, teneinde zich de daarin levende kracht toe te eigenen en zich ten nutte te maken, door deze lichaamsdeelen bij zich te dragen.

Aan de *fétis* werd natuurlijk een groote maatschappelijke beteekenis en waarde toegekend, waarvan de tovenaars en magiërs gretig gebruik maakten, door poppetjes te fabricceeren (bijv. op de eilanden in de Torres-sstraat) waaraan zij bijzondere kracht toekennen: door bezweringen drijven zij er een ziel in, waardoor het poppetje heilig wordt. Niet zelden wordt deze methode aangewend, om onheil te stichten. De Australische tovenaars steekt soms een pijl in een lijk en daarna in het vleesch van een vijand. Sterft deze nu (aan bloedvergiftiging!) dan heeft de ziel zich met de pijl doen overplanten! Door deze en andere gewoonten verkrijgen de tovenaars groote macht; de *fétis* beheerscht de handelingen der stamgenooten, hun geloof daaraan is absoluut, hun toewijding en offering zijn vaak tragisch van onnoozelheid. Zijn ook in onzen tijd niet duizenden zoozeer bevangen door geloof aan met wondermacht begaafde instellingen dat ze daaraan volstrekte overgave en dienstbaarheid betoonen en niet zelden alle verlossing daaruit verwachten? In de oudheid sprak men over menschen, dieren en zaken, die door hun inwonende tooverkracht (hun „mana”) gevaarlijk en machtig waren (taboe) zooals de Ark des Verbonds bij de Joden ziekten, dood en kwalen verspreiden kon. De huidige geloovige noemt dit „het Heilige”, al kent hij er minder wraakzuchtige eigenschappen aan toe, dit heilige is vereerenswaard en bovenmenscheijk machtig, eeuwig onaantastbaar.

V.

In de fétis wordt de macht verondersteld eener ziel, welke menschelijke eigenschappen en behoeften bezit. Kan de ziel zich ook als geest losmaken van het voorwerp, waarin ze huisde? Zeker. Zielen wonen in de gansche natuur: in het koren, in het gras, in het woud, in het water, in de zon en in de lucht. Men moet ze zeer zeker te vriend houden, want haar werkzaamheden zijn vele. Van hen hangt het slagen of mislukken van den oogst af, zij brengen regen en zonneschijn, zij wekken ziekten en gezondheid. Daarom diene men de geesten, door hun vleesch en brood te offeren, hun tempels en woningen te bouwen. Al wat verband houdt met den akkerbouw wordt bezield gedacht: het koren, den grond, het onkruid. Het koren (of de rijst) heeft een ziel, welke gesymboliseerd in een vrouw, de vruchtbaarheid verbeeldt. (Korenmoeder-, -koningin, -bruid, -maagd). Bij de inlanders moet de rijstziel zeer beleefd behandeld worden. Op Celebes mag geen vreemdeling haar verjagen, bij de Dajakkers zijn diegenen, belast met het rijstvervoer, zeer net gekleed: men mag niet onvoegzaam tegenover de rijstziel verschijnen. Het geloof, waarbij de natuur bezield wordt gedacht, is het animisme. Eerst door het animisme kon de natuurgodsdienst ontstaan, omdat uit de bezieling der natuur eerst de vergoddelijking der natuur voortkomt. Doch in de natuurgodsdiensten zijn de natuurkrachten menschelijk gepersonificeerd, ze zijn persoonlijkheden geworden. Een verandering als deze in het primitieve bewustzijn kan in de juiste volgorde moeilijk worden nagegaan. Zeker is, dat met het animisme het spiritisme tezamen ging. De geest (= spiritus) van den overledene wordt geacht rond te spoken in de omgeving van het sterfhuis. Niet zelden zoekt hij een lichaam teneinde zich te kunnen reïncarneren en beloert hij de levenden met het doel, bezit te nemen van het lichaam en den bewoner zelf uit te drijven. Soms verzamelen de geesten zich in hun gemeenschappelijke verblijfplaats, een hemel of onderwereld. De Koita op Nieuw-Guinea spreken van het geestenland Idoe, waar

het zeer vroolijk en zinnelijk toegaat en waar de geesten ook weer..... sterven kunnen. Offers zijn nog noodig teneinde deze Idoe van voedsel te voorzien. De Joden reppen van hun „Scheool“, de Grieken van de „Hades“. Er zijn in het doodenrijk ook rangen en standen (hemel en hel!) zooals de geesten bij de Tahiti-bewoners naar de zonnige landen of de onderwereld gaan, naarmate ze opperhoofd waren of proletariër. Op het eiland Mangaia wordt de arme zelfs in de onderwereld geroosterd en gegeten door duivelinnen. De Indianen die jagers zijn stellen zich hun doodenrijk voor vol bisons, herten, en ander wild en noemen het 't land der eeuwige jachtvelden. Bij de Mexicaansche Azteken waren deze alleen bereikbaar voor de krijgers, evenals bij de Mahomedanen. Hun stand en kaste regeerde op aarde, dus de hemel was hun.

Over het algemeen wordt de nabijheid van den geest van den overledene niet gewenscht. In China en in Voor-Indië, waar de vereering der voorouders nog zeer belangrijk is, leeft de mensch in voortdurende vrees voor deze geesten. Liefst ziet hij ze vertrekken. De Hindoes offeren bij de lijkverbranding ook kuikens, wier zielen den geest moeten meevoeren. De Joden toonden zeer veel verdriet, bestrooiden zich met asch en deden alles, om den geest er van te doordringen, dat ze zijn vrienden waren, opdat hij hen met rust laten zou. De oneerbiedige Germanen verdreven hen bij de jaarswisseling met het pijlschieten in de lucht. Boomen rond het kerkhof moeten de geesten daarbinnen houden en opdat de geest de weg niet zal weten naar zijn bloedverwanten, trekt de begrafenisstoet soms een rivier over en maakt vele omwegen. Vrees, zeker zij was het die het geloof aan de geesten geheel beheerschte. De vereering van de zielen der voorouders, de vrees daarvoor, de hoop op haar goeden wil — de „Ahnencult“ was de laatste mijlpaal op den weg tot den godsdienst.

Wanneer namelijk in de verwantschappen zeer sterk het besef leeft, dat de familie stamt uit dezelfde ouders, worden bovenal deze familievader en moeder vereerd. De Romeinen hadden nog hun „laren en penaten“, hun huis-

goden, hun familie-geesten. Hoewel oorspronkelijk wel alle overledenen werden geëerd, ging men toch spoedig over tot dezen specialen vorm van vooroudersvereering.*) De geest van den familievader was de „auctor”, de maker en daardoor de „autoriteit” over de familie. Waar het matriarchaat heerscht, het moederrecht (vele Indianenstammen en Zuidzeebewoners) wordt de geest der familiemoeder vereerd, dus een godin, waar het patriarchaat bestaat (bij de Joden, de meeste herdersvolken en in Europa) aanbidt men den geest van den familievader, een god derhalve. Naarmate nu de families zich meer vereenigen in stamverbanden, neemt het veelgeestendom toe. Dit polyzoïsme is meestal niet te scheiden van het polytheïsme, het veelgodendom, noch van het polydemonisme, het veeldemonendom**). Deze vormen blijven ook naast en met elkander voortdurend bestaan. Een geest kon tot god worden, door hem een karakter toe te dienen, een kenmerkende persoonlijkheid. Toen moest dus de ontwikkeling reeds vrij ver zijn gevorderd, en de menschelijke persoonlijkheid zijn gegroeid. Bij de Joden (Genesis 31 : 19) bestonden de familiegoden ondanks Jahoe voort, zij het lager in rang, en is het uiterst moeilijk te systematiseeren, wát veelgodendom en wát veelgeestendom was. „Welk een hemelsbreed onderscheid”, schrijft Tiele***) „tusschen den nog half animistischen Zeus van Dodona en van Arkadië en den homerischen, wiens wenkbrauwfronsen den Olympus deed dreunen en die alle machten in hemel en op aarde opriep om zich met hem te meten ente beproeven of hij niet sterker zou blijken dan zij allen te zamen; tusschen de Hêra van Argos, die niet veel meer was dan een fétis en de godin vol majesteit, die waardig gekeurd was de gade te zijn van den grootsten der goden, met hem in kuischen, schoon niet altijd vreedzamen echt vereenigd.”

*) Zeer belangrijk zijn de mededeelingen van Prof. M. W. de Visser over „Het buddhistische doodenfeest in China en Japan”. Mededeelingen Kon. Akademie v. Wetenschappen.

***) E. Reclus: „Demonisme et animisme”.

***) C. J. Tiele: „Inleiding tot de godsdienstwetenschap”. Eerste reeks.

De vereering der natuurkrachten heeft evenzoo verschillende fazen doorloopen. De goden zijn niet alleen familie-, doch ook totemgoden. Een merkwaardige en bonte vermenging van totemgeesten met geesten van voorouders en bezield-geachte natuurkrachten leidt tot een complex van verbeeldingen. De totemgoden moeten (bij de Polynesiërs bijv.) als de scheppers van den stam, daarvoor ook goed zorg dragen. Ze brengen zonneshijn, wind, regen, warmte en bij de landbouwende stammen zullen de vruchten en granen slechts onder hun bescherming tot wasdom komen. Iedere god heeft zoo zijn eigene werkzaamheden. Doch wederom heeft een merkwaardige verwisseling plaats: de eigenschappen der aan de goden toegekende verschijnselen worden overgedragen op de goden zelf. Brengt hij zon, dan is hij stralende, lichtgevende en wordt zonnegod. Zorgt hij voor water, dan is hij onstuimig en door zeeplanten omgeven. De vergoddelijking der natuur is niet de aanvang der godsdiensten en niet uit eerbied voor haar grootscheit voortgekomen, zooals een oude school wel propageerde, doch een gevolg van den godsdienst. Oorspronkelijk waren de natuurgoden heeren over de zon, de regen, den wind en dgl. Donar slingerde bijvoorbeeld den bliksem: hij wás niet de bliksem. De oude goden worden dan ook voorgesteld met attributen: zonneshijven, stralenkransen, regenboogen, waterplanten, landbouwwerktuigen en dgl. Eerst later worden ze daarmee vereenzelvigd: ze worden zelf de zon, het water, de storm, de hemel. Toch komt dit niet zoo vaak voor, als men gemeenlijk veronderstelt. De meeste goden zijn familie-, stam- en nationale goden en géén natuurgoden. Wel zijn er overgangen van vereering van geesten der voorouders tot natuurvereering, doch algemeen is dit verschijnsel geenszins, al zijn er voorbeelden, hoe een familie-geest opklom tot stamgod, nationalen god, hoe hij bepaalde functies kreeg te vervullen in landbouw en veeteelt, afhankelijk van de natuur, en een natuurgod werd, welken men te vriend moest houden door offers en lofzangen.*)

*) H. Cunow: „Ursprung der Religion und des Gottesglaubens“.

VI.

De geestengödsdienst leidde nu weldra tot alle gedachten, welke ook de huidige godsdienst eigen zijn. Uit de vereering van de zielen der afgestorvenen als voortlevende geesten, uit animisme en spiritisme, vermengd met fetichisme en totemgeloof, was gegroeid de idee dat de geest van den voortbrenger der volksgemeenschap moest worden vereerd. Hem kent men toe de bovenmenschelijke werken: de schepping, de wetgeving, den dood, het instellen van heilige gebruiken. Natuurlijk heeft de oppergeest (god) de wereld voortgebracht. „Wereld” is voor den eenvoudige niet het heelal, niet de volledige werkelijkheid. Wereld is het gebied van den stam of van het volk, wiens blik niet verder reikt. Ook kan de godheid aanvankelijk niets voortbrengen uit niet. Zijn scheppen is slechts het organiseeren der stof, hij werpt bijvoorbeeld steenen en aarde uit den hemel omlaag, maakt eilanden van opgevischte aarde, hijscht de zon op, spijkert de sterren aan het gewelf en zendt planten en dieren uit den hemel. Zelfs de mensch wordt door hem gemaakt, en in alle gevallen wordt de mythe bepaald door de levensomstandigheden. Kustbewoners of eilandenstammen gelooven, dat god uit de zee, die er eerst was, slib opdiepte en daarvan het eiland formeerde. Woestijnbewoners meenen, dat in den aanvang de kale, woeste vlakte was en dat god daarop dieren en planten zond. De eerste mythe leeft voort op Samoa, de tweede bij de Oost-afrikaansche Masai. De bijbelsche scheppingsmythe is een mengeling van verschillende verhalen. De eerste vijf bijbelverzen luiden: „Toen god een aanvang maakte met de schepping van hemel en aarde — de aarde was woest en vormeloos, duisternis heerschte op den oceaan en godes geest dekte het water — spraken de goden (Elohim!): er zij licht — en er was licht. En god zag dat het licht goed was. Nu maakte god scheiding tusschen het licht en de duisternis en noemde het licht dag en de duisternis nacht. Zoo was het avond geweest en morgen geweest: de eerste dag.” Merkwaardig is hier, dat god en goden (Elohim = goden) worden ver-

wisseld, en dat er feitelijk staat: de aarde was „een eenzame oer-oceaan“, n.l. „tohoe wabohoe“. Boven dit oorspronkelijke water zweefde de „adem“ (roeach) van god. De onmogelijke inconsekwenties terzijde latende, strijdt deze lezing zeer met die in Genesis 2 : 4. Aanvankelijk is alles o c e a a n : de zeedieren en visschen worden ook het eerst geschapen. Doch in Genesis 2 : 4 bestaat de a a r d e vóór de schepping reeds en komt daaruit het water voort. „Toen Jahoe-Elohim aarde en hemel maakte — en al het gestruik des velds was nog niet op de aarde en alle grassen waren nog niet uit den grond ontsproten; want Jahoe-Elohim had het nog niet doen regenen op de aarde; ook was er nog geen mensch om den akker te bebouwen; en een stroom kwam op uit de aarde en bevochtigde de oppervlakte van den aardbodem — toen vormde Jahoe-Elohim den mensch uit stof van den moederbodem en blies in zijn neus een ziel“.*) Het eerste scheppingsverhaal is dat van een aan de zee wonend, het tweede dat van een landbouwend volk. Later heeft men ingezien, dat in deze mythen wel god vormde, doch niet schiep. Vandaar dat men er bijvoegde, dat god in den aanvang hemel en aarde óók had geschapen, zonder op de tegenstrijdigheid te letten, dat god dus eerst de chaos schiep, daaruit moeizaam iets fabriceerde (zoo moeizaam dat hij moest uitrusten op den zevenden dag!) en den hemel deed ontstaan door een scheidsmuur tusschen de wateren, nadat hij in den beginne dien hemel reeds geschapen had!

Behalve de schepping gaf god ook wetten: de tien geboden, bevelen tot vasten en offeren, tot het in acht nemen van heilige tijden (sabbath) en het toepassen der gebruiken. God heeft dit alles door zijn openbaring aan den mensch gegeven, en deze openbaring is bewaard in de Heilige Schrift, de Heilige Wetsrol (de Thora) de Veda's den Talmud. Deze wetgevende openbaring neemt eerst

*) De ziel werd vaak verwisseld met den adem: hield het leven op, dan eindigde het ademen. De adem was ook onzichtbaar, doch soms (bij kou) wel op te merken. Zodoende werd de neus geacht een poort te zijn, waardoor de ziel het lichaam bereiken of verlaten kan.

veel later een voorname plaats in: wanneer het gemeenschapsleven tal van gewoonten, regelen en bepalingen heeft doen ontstaan, wanneer deze als onaantastbaar moeten worden toegepast en de mensch kent er de afkomst niet meer van, eerst dán schrijft hij deze toe aan de goden, die ze eigenhandig hebben opgesteld (Jahoe schrijft voor Mozes de wetten op de tafelen) of hebben medegedeeld aan den middelaar, den priester.

God heeft tenslotte ook zeker den dood ingesteld. Doch de eenvoudige (en de moderne!) mensch, begrijpt dit niet in god. De conseqwentie, dat god fouten heeft gemaakt, — immers de door god gevormde menschen zouden ook hun smarten ontvangen hebben van god — durft men zelden aan. God wordt dan voorgesteld als een niet -almachtig persoon, tegen wiens wil dier of mensch zondigen kunnen. God kan er niets aan doen: hij is onschuldig! Sommige wilden gelooven, dat god de geit zond, om de onsterfelijkheid te brengen, maar het schaap hield haar op, kwam haar voor, en bracht de boodschap van den dood. En god kon er niets aan veranderen. De Alfoeren op Celebes meenen, dat god zijn gaven uit den hemel liet dalen voor de menschen. Doch op zekeren dag liet hij een steen zakken, de menschen weigerden dien, doch aten wel de banaan op, die god later deed neerdalen. Als straf zond god toen de dood. Het is moeilijk uit te maken, wie hier de grootste schuldige is, de steenenzendende god of de banaanproevende mensch; ons dunkt de eerste. In het bijbelverhaal verleidt Eva (de levende) Adam (den mensch) doch god schiep den appelboom, die den verleidelijken appel leverde, de verlokkende slang en de gevaarlijke Eva. Toch strafte hij allen met den dood. De Afrikaansche Bantu-negers maken het zich gemakkelijker: god Nzambi heeft den gestorvene gedood, om zijn ziel op te eten, en de overgeblevenen kunnen zich slechts daarover beklagen en rouwen.*)

---

*) D. Drijver: „De godsdienst“.

VII.

Het tijdperk van den godsdienst waarin we thans zijn aangeland, op den drempel van het onze, wordt gekenmerkt door een uitgebreide en veelzijdige wisselwerking tusschen maatschappelijke verhoudingen en godsdienstige denkbeelden. „Men zou, als men 't in beeldspraak wilde uitdrukken, kunnen zeggen, dat de menschheid van den kinderlijken in den jongelingsleeftijd was overgegaan. Maar de naaste oorzaak moet liggen in een groote verandering op maatschappelijk gebied, de vorming namelijk van geordende staten en zich van haar eenheid bewuste volksgemeenschappen. De bonte, steeds aan wisseling onderhevige, ongeregelde inderdaad anarchische geestenwereld der animistische religiën kon niet meer voldoen, toen de onafhankelijk naast en meer tegenover elkander staande stammen zich vereenigd hadden tot een groot, min of meer vastaneengesloten verbond, staten onder eenhoofdig of ander bestuur zich hadden gevormd en zelfs het denkbeeld van een volkseenheid ook bij veelheid van staatsinrichtingen opkwam. Toen had men behoefte die ordening ook op de bovenmenschelijke wereld over te brengen en zich haar voor te stellen als een hemelschen staat, monarchaal, federaal, oligarchisch, soms zelfs in zekeren zin, democratisch, in zooverre volgens sommige mythen de vergadering der goden haar hoofd kiest en aanstelt, doch om dan ook geheel als dictator op te treden. Bovendien moesten nu tevens de aangelegenheden van den openbaren eerdienst door den staat, die alles aan zich trok, dat wil aanvankelijk zeggen door den vorst, geregeld worden." Hier constateert Tiele terecht het bestaan der groote maatschappelijke invloeden op den godsdienst. We zagen reeds, hoe de horde en de stam er toe kwamen, ten slotte den geest van den legendarischen stamvader (verward met het totemdier) te gaan aanbidden als stamgeest, en hoe deze de stamgod werd. Wanneer nu een aantal stammen zich tezamen voegen tot een natie, aanbidt deze vele verschillende goden. Een hunner wint echter reeds spoedig op de andere; het is de voorkeur van den vorst, de activiteit of

heerschappij van een stam die weldra dit polytheïsme ontwikkelt tot henotheïsme: wel is waar leven nog alle goden, doch één hunner is de grootste, de sterkste, de verhevenste en de anderen verschrompelen voor de verbeelding, verworden tot goede of kwade geesten. Was niet Beëlzebub, een minderwaardige geest jegens Jahoe, oorspronkelijk een gevierd god der Philistijnen? Bij de oude Ariërs, de Indo-Iraniërs en de Assyriërs wordt de keurbende na een langdurig proces gevormd door twaalf goden, bij de Babyloniërs en Grieken door zeven, soms ook door drie (Zeus, Hadês, Poseidôn). Bij de Hindoes, onderverdeeld in vele kasten, leven ook de goden in een kastensysteem. Boven de zeven oorspronkelijke hoofdgoden, de Adityas, staan Indra en Agni, de goden der krijgers en priesters, de hoogste kasten. Later plaats de verbeelding boven hen weer Brahmâ, die met Rudra Civa en Vishnoe behoort tot de algemeen in Hindoestan bekende goden, welk trias dan door de universeele volksvereering het hoogtepunt bereikt. Ook Zeus bij de Grieken was een door allen aanbeden god, die daardoor in de godenwereld de hoogste plaats bereikte, tot hij bij Homerus de absolute vorst is geworden. Dat was trouwens het einde der ontwikkeling tot een hoogtepunt: de god van de koninklijke residentie of der regeering zegeviert: in Egypte Ptah uit Memfis en Ammoen-Rê uit Theben, in Babel Maruduk, in Assyrië Assur, in Italië Jupiter. Dit „monarchisch polytheïsme" kan eerst dán worden henotheïsme, wanneer de oppergod alle hoedanigheden der andere goden in zich opneemt, en deze alle vertegenwoordigt: hij is dan de eerste in wien de veelheid tot eenheid is saamgedacht. Het kan eerst tot monotheïsme uitgroeien, wanneer deze andere, overbodig geworden goden wegzinken en in het schimmenrijk óf als engelen óf als demonen voortleven. Toch is bijvoorbeeld het jodendom zelfs nog niet monotheïstisch. Jahoe is de eerste onder de goden. „Uws gelijke is niet onder de goden, Jahoe!" (Psalm 96:4) „Geducht is Jahoe onder de goden" (Psalm 97:7). Eerst later en vooral als toekomstig ideaal, zegeviert Jahoe over de

andere goden. Doch de groote thans bekende godsdiensten belijden één god, die allen en alles regeert, hoewel iedere religie zich haar god op eigene wijze voorstelt, onderscheiden van een andere. Gewoonlijk worden de godsvoorstellingen gescheiden in twee soorten, wier karakters wel uiteenloopen doch ook vaak ineenvloeien. In de *theokratische* godsdienst wordt god verbeeld te zijn de opperste, de hoogste: streng, machtig en sterk. Hij is „El Sjaddai” bij de Joden, de Geweldige, en de mensch is slechts dienaar, slaaf, hond, hoogstens de gunsteling, de uitverkorene, wiens geringste ongehoorzaamheid echter zwaar wordt gestraft. De *theanthropische* godsdiensten zien hun god meer als de hemelsche, de schitterende (*deva*, *deus*) en noemen hem met den vadersnaam: Zarathustra, Zeus *patêr*, de vader van allen, bij de Germanen *Alföðhr*. Het is echter zeer speculatief, deze onderscheiding streng te willen doorvoeren, daar de meeste godsdiensten — we zullen daarop nog nader ingaan — zoowel de idee kennen van den willekeurigen koning als van den goeden vader. Elke god is een weinig in de volksverbeelding een „Vadertje Tsaar”, ook al valt soms het accent meer op de tsaristische waardigheid dan op de vaderlijke zorg. In elk geval wordt steeds verondersteld, dat god wel alles kán (hij is de willekeurige almacht), doch hij wil niet alles (hij bepaalt dus zichzelf). In het laatste geval worden hem goedheid, wijsheid en rechtvaardigheid toegerekend als bepalende elementen.

Zooals door de maatschappelijke verhoudingen nu een godsdienst bepaald wordt, zal niet minder vaak de godsdienst deze omstandigheden sanctioneeren. Wanneer de legendarische Mozes aan zijn volk de wetten geeft, berustende op een bestaande sociale ordening, herschept hij den god der volksverbeelding tot een zich openbarende persoonlijkheid. (Exodus 6). De kroniekschrijvers verhalen dit als volgt: „Ik ben Jahö (zegt de heer). Aan Abraham, Izaäk en Jakob ben ik verschenen als El Sjaddai, maar met mijn naam Jahö ben ik hun niet bekend geweest.” God als wetgever moet zich natuurlijk hebben ge-

openbaard. Voor den medicijnman was het voldoende, dat hij in extase getuigde, dat de geest in hem was gevaren, waardoor hij den booze kon uitdrijven. De toovenaar kon met formules, doodshoofden en buitengewone voorwerpen volstaan, teneinde zijn magie toe te passen. De Mantsjoerische Shamaan kan door tromgeroffel de geesten tot zich lokken. Doch waar het een zoo uiterst belangrijke zaak geldt als de wetgeving dient de godsgezant groot aanzien te bezitten, niet zelden door krijgsroem (Jozua en de joodsche koningen als Salomo, David) of door vermogen. Hij is de „pontifex", de brugbouwer tusschen menschen en goden: hij is de priester. Zijn taak is zoowel economisch-politiek als zedelijk, en de handhaving der overgeleverde orde rust in hem. Zoodra dit eenigszins mogelijk is, wordt deze traditie beschreven, en waar eeuwenlange ontwikkeling ook groote veranderingen bracht, zijn zelfs de priesters als de rechtsgeleerden van onzen tijd, genoodzaakt een brug te slaan tusschen het heilige van vroeger en nu, een zoodanige verklaring te geven van verouderde teksten dat ze nog thans bruikbaar zijn. De priesters worden daarin door de schriftgeleerden bijgestaan, die wetmatig aantoonen dat iets het recht bezit gewijd te worden. Deze heiliging berust in den doop en in de sacramenten op de veronderstelling, dat de priester door zijn verbond met god alle zonden kan inlossen en verzoenen en dus door een weigering ongeluk brengen kan over den sterfeling. Teneinde vereering van den onbekenden wetgever mogelijk te maken voor wie de tastbare voorstelling behoeft tot steun des geloofs, worden bepaalde plaatsen geheiligd (een berg, een rivier — de Jordaan, de Ganges, de Rijn — een tempel — met het Heilige der Heiligen — een kerk). Niet zelden zijn dergelijke bedevaartplaatsen ook centra van gezag, handel en verkeer en politiek zeer belangrijk. De „heilige tijden" hangen samen met de maatschappij en de werkzaamheden berustende op de natuurveranderingen. Zoo was de rustdag (sabbath) economisch gewenscht en derhalve een priesterlijke wijding waard, evenals de lente-, herfst- en winterfeesten welke door de natuurgodsdiensten

samenhangen met de veranderingen in de godenwereld en een mythologischen inhoud verkrijgen, doch voor landbouw en veeteelt van veel beteekenis zijn. Tenslotte droegen de priesters de offers op als pleitbezorgers der menschen bij god en zij beheerden de gaven der geloovigen aan hun goden. Het is duidelijk, dat hier gesproken kan worden van een door godsdienst gesanctioneerd belang, waarvan de priesters deelgenoot waren. Bij Babyloniërs, Assyriërs en andere volkeren waren de priesters niet alleen de politieke leiders en economische wetgevers, maar zelfs de bankiers. Niet ten onrechte beweert Eisler*): „De religie geeft aan alles haar sanctie door het onder de bescherming der godheid te plaatsen of het als door haar gewild te verklaren. Doordat zij zich verbindt met de politieke en sociale machten versterkt zij haar eigen macht en verhoogt tevens haar autoriteit. Heerschers, wetgevers en listige priesters hebben zich te allen tijde deze omstandigheid ten nutte gemaakt.” Het lag echter niet zoo zeer aan de listige priesters dan wel aan het feit, dat de godsdienst voortkwam uit de samenleving, wier vormen, wetten en gebruiken door hem werden geheiligd wyl hij er door werd bepaald, dat een onloochenbaar verband bestond tusschen godsdienstig geloof en maatschappelijke verhoudingen.

VIII.

Uit het menschelijke bewustzijn leeren wij het wezen van de religie kennen, niet als mogelijkheid, noch als noodzakelijkheid, doch als wenschelijkheid van het bestaan van goden. Wie de verschillende tijdperken overziet met de daarin voorkomende godsdienstvormen ontwaart weldra dat één beginsel aan deze alle ten grondslag ligt. Het is dat van hoop op hulp, en anderzijds van vrees voor verlatenheid. De magiër, de fetichist, de animist, zij allen gaan uit van de ervaring eener menschelijke onvolmaaktheid eener gevaarlijke zwakheid. Zoodra ze zich

---

*) R. Eisler: Sociologie.

hiervan bewust zijn, groeit de wensch, dat op alle gebieden des levens aanvullende krachten behulpzaam zijn: in de bedrijven, in het liefdeleven, in de geneeskunde, in den oorlog en overal waar menschen streven en strijden. Zoo dra het ééngodendom bestaat, verwacht men van dezen eenigen god alles in alle werkelijkheid. Hij is niet alleen de eenige, hij is ook de almachtige; dat is het einde der ontwikkeling in de religie, wier wezen nu te duidelijker in het oog springt.

In zijn beroemde lezingen heeft Ludwig Feuerbach*) de opmerking gemaakt, dat het wezen van den godsdienst eerst gekend worden kan door een filosofische godsdienstgeschiedenis. Het is daarom, dat we de korte historie van het ontstaan der religie lieten voorafgaan, omdat zij ons nader tot het doel brengt dan wanneer wij de godsidee trachtten te verklaren uit de rede. Want het godsbegrip is niet een logisch, doch een psychologisch verschijnsel, waarvan de kennis eerst door feiten kan worden verkregen. Wel zal hierbij de etymologie ons behulpzaam zijn. Het germaansche „vroom” (fromm) beteekende oorspronkelijk slechts „nuttig, voordeelig” en het latijnsche „pius” slechts wat plicht was. Het latijnsche „religie” zou volgens sommigen**) in verband saan met „binden”, met plicht dus alweer, volgens anderen***) echter met het nauwkeurig kennen van alle goddelijke geboden. In Rome was een „religieus” burger een onderdaan, die al zijn plichten uitstekend kende, ze nakwam en de overheid vreesde. Het woord „god” brengt ons niet ver, daar het wel verzamelwoord is en als zoodanig er op wijst, hoe de godsdienst alle verschijnselen tracht te herleiden tot één bron, doch geen inhoud bezit krachtens zichzelf. Deze woordafleiding zegt ons slechts, dat vrees voor nadeel, lust tot voordeel, plichtmatigheid en onderdanigheid kenmerken kunnen zijn der religie. We zullen deze dan ook geenszins loochenen.

---

*) L. Feuerbach: „Vorlesingen über das Wesen der Religion”.

***) Lactantius (250—325?) in zijn „Institutiones divinae”.

***) Cicero (106—43 voor onze j.) in „De natura deorum” II.

Petronius en Statius met hun klassiek geworden woord wisten dat de vrees den mensch hulp deed zoeken, zij het bij een denkbeeldige macht. Bij de Romeinen had het woord „vrees” (metus) vaak de beteekenis van „godsdienst” en omgekeerd was een „Dies religiosus” (een godsdienstige dag) een ongeluksdag. Het duitsche „Ehrfurcht” (eerbied) uitdrukking der hoogste godsdienstige vereering wijst in „Furcht” op het element der vrees. Natuurlijk heeft Schleiermacher*) gedeeltelijk gelijk, wanneer hij de afhankelijkheid acht ten grondslag te liggen aan de religie, doch zij is niet het wezen van den godsdienst, hoogstens aanleiding, en hangt met de vrees samen. Terecht zegt Tiele**) „Want aanbidding sluit in zich heilig vreezen, ootmoedig ontzag, dankbare waardeering voor ieder blijk van liefde, hopen en vertrouwen, deemoedige geringschatting van zichzelf en schaamte in 't gevoel van eigen onwaardigheid en tekortkoming, zoowel als volkomen verzaken en vergeten van zichzelf en onvoorwaardelijke toewijding van gemoed en leven met inspanning van alle krachten”. Waaruit echter komt deze levenshouding voort? Uit vrees en hoop beide. De onbekende en heerschende krachten in natuur en samenleving worden geducht doch de mensch hoopt van zijn vrees en lijden verlost te worden, hij vertrouwt ondanks zijn zwakheid en afhankelijkheid op een reddende liefde. Zoo is ook de verwachting der verlossing een element der religie en kon Von Siebeck***) alweer gedeeltelijk juist godsdienst noemen „de practisch werkzame overtuiging van 't bestaan van God en het bovenaardsche en in verbinding daarmee van de mogelijkheid eener verlossing”. Dit alles echter doelt slechts op de stemmingen, de aandoeningen, op de vatbaarheid, welke godsdienst noodig heeft teneinde te kunnen ontstaan. In de mystiek zijn ze wellicht hoofdzaak, doch ze zijn nog geen godsdienst. Vrees, afhankelijkheid, hoop

*) Schleiermacher: „Der christliche Glaube”.

**) C. P. Tiele: „Godsdienstwetenschap”. Tweede reeks.

***) Von Siebeck: „Handbuch der Religions philosophie”.

— daaruit moge de religiositeit bestaan, ze is nog geen religie.

De groote vraag toch is, wat ten grondslag ligt aan deze emoties en gevoelens; het is — zoo merkt Feuerbach terecht op — het **e g o ï s m e**. De hoofdvraag toch is: Wat moet ik doen om behouden te worden? En waar het hier ons bestek te buiten gaat, te schetsen door welke middelen, welke offers de mensch meent, behouden te blijven, kunnen we volstaan met de erkenning, dat de geloovige zelfs zijn leven verliest om het te winnen, zich vernedert teneinde voor zijn god verhoogd te worden, smarten verduurt om de zaligheid deelachtig te kunnen zijn. Slechts uit liefde tot zichzelf vereert de mensch zijn denkbeeldigen schepper en meester. Doch hiermee is tevens gezegd dat **alle theologie slechts anthropologie** is: alle godskennis slechts menschenkennis. Wij kunnen niet beter doen dan Feuerbach aan het woord te laten^{*)}: „Zooals de mensch denkt en gezind is, zoo is zijn god; zooveel de mensch waard is, zooveel waarde en niet meer heeft zijn god. Het bewustzijn gods is het zelfbewustzijn des menschen, de kennisse gods de zelfkennis van den mensch.” „De mensch verlegt zijn wezen eerst buiten zich, voor hij het in zich vindt. Het eigene wezen is hem eerst als een ander wezen voorwerp buiten hem. De godsdienst is het **k i n d e r l i j k w e z e n** der menschheid, het kind echter ziet zijn wezen, den mensch, buiten zich. Als kind staat de mensch tegenover zichzelf als een ander mensch. De geschiedkundige voortschrijding in de godsdiensten bestaat daarom hierin, dat hetgeen voor een vroegeren godsdienst gold als iets **o b j e c t i e f s**, nu als iets **s u b j e c t i e f s**, d.w.z. wat als god aanschouwd en aanbeden werd, nu als iets **m e n s c h e l i j k s** wordt erkend. De vroegere godsdienst is de latere afgodendienst: de mensch heeft zijn **e i g e n w e z e n** aanbeden.”

Men begrijpt, hoe nu de **w e n s c h** van den mensch, zelf god te zijn, hem drijft tot het buiten zich stellen dezer

---

^{*)} Ludwig Feuerbach: „Das wesen des christendums”.

idealiteit. Wat den mensch ontbreekt, stelt hij als de „andere helft” tegenover zich en aanbidt in hem zijn verlangen. Elders betoogt Feuerbach dit nog op deze wijze^{*)}: „Het bewustzijn mijner eindigheid is het smartelijke bewustzijn mijner onmacht, van mijn onvermogen te zijn, wat ik wil zijn — te kunnen, wat ik wil kunnen. Willen en toch niet kunnen — welk een ondraaglijke tegenspraak, welk een onuitstaanbare halfheid. Noodwendig — hoewel ook slechts noodwendig op dit punt van den oorsprong van het theïsme — denk of waan ik hier een wezen waarin deze tegenspraak is opgeheven, deze halfheid is aangevuld. Dit wezen, dat geheel is, wat ik nu slechts ten halve ben, is ook het oneindige, het almachtige wezen, d.w.z. het wezen dat is, wat ik niet ben doch zijn wil, kan wat ik niet kan doch kunnen wil. Wanneer mijn kunnen en wenschen tezamen vielen, dan wist ik niets van een god in onderscheiding tot mijzelf, omdat ik zelf dan god was, want wie alles kan, heeft ook alles.” Deze zielkundige verklaring van het wezen van den godsdienst brengt mede, dat de wensch de verbeelding bepaalt. Niet een god scheidt de menschen, doch de menschen scheppen zich een god naar hun beeld. Deze godsidee zoekt een verwerkelijking als object en vindt daartoe het materiaal in het menschelijk bewustzijn, dat uit zijn eigen inhoud beeldend een godsvoorstelling vormt. Dit alles is werkzaamheid der verbeelding. Lange^{**}) spreekt van „dichten in begrippen” hoewel de godsvoorstelling meer symbolisch het kleed is van het godsbegrip, en Prof. Rauwenhoff^{***}) verdedigde de waarheid, dat geloofsvoorstellingen het product der dichtende verbeelding zijn, waardoor ze niet als kennis worden overgedragen, niet bewezen worden. Ook Bolland, die den godsdienst zag als zinnebeeld der waarheid, hoewel een onnoozele en ondoordachte, erkende toch dat godsdienst berustte op een kinderlijke verbeelding, een verduisterde voorstelling. Daarin is god de volmaakte,

*) L. Feuerbach: „Theogonie” Epilog.

***) A. Lange: „Geschichte des Materialismus”.

***) Rauwenhoff: „Wijsbegeerte van den godsdienst”.

Almachtige, bovenmenselijke. Hij is de absolute, onveranderlijke drager der werkelijkheid. Hij is de Heilige, de onaantastbare, de volstrekt vrije wil, de opperste wijsheid en rechtvaardigheid. Hij is de idee der Eenheid waarin alle veelheid is opgeheven.

Wij zullen in een ander hoofdstuk gelegenheid hebben op te merken, hoe de godsdienst in zijn ontwikkeling tot ontbinding moest overgaan, omdat eenerzijds de wenschen waaruit hij voortkwam onredelijk bleken en anderzijds deze begeerte ondoelmatig en overbodig werd. De wensch immers tot de volmaaktheid werd begrepen als het verlangen naar de doelloosheid, naar het leven zonder strijd noch streven, naar het bestaan dat slechts dood zijn zou: geen behoefte meer te voldoen, geen verlangen meer te bevredigen zou hebben. In het menselijke bewustzijn woelen worstelend bovendien zoovele voorstellingen en begrippen, dat deze chaos, overgedragen op god, alle eenheid in god verbreekt. De mensch in zijn zedelijk onderscheidingsvermogen gevoelt zich gekweld door daden welke het „geweten” verontrusten; de idee der zonde, van het kwaad ontstaat. In de werkelijkheid is het doodende, het menschvijandige, het ziekteverspreidende aanwezig naast het levenwekkende, liefderijke, genezende. Hoe dit alles te verklaren uit god, uit de almachtige eenheid? Hoe de veelheid en tegenstrijdigheid te herleiden tot één heiligen grond? „Ook in den eenen god schuilen krachtens de veelheid en verscheidenheid zijner eigenschappen vele goden..... Daarom hebben de verscheidene eigenschappen van den eenen god onder de christenen evenzoovele niet alleen dogmatische, maar ook bloedige oorlogen met elkander gevoerd als de vele goden op den Homerischen Olympus”)

De hoofdoorzaak van de ontbinding der religie echter was, dat de mensch niet langer het product zijner eigen inbeelding aanbidden kon, wijl hij daarvan de ondoelmatigheid beseftte. Zoolang hij zich onmachtig voelde en tot geenerlei genezenden en reddenden arbeid in staat, kon

*) L. Feuerbach: „Vorlesungen”.

hij zich overgeven aan de illusies eener verlossende genade gods. Niet zoodra schreed de menschheid voort op den weg van de cultiveering der economie en der onderlinge verhoudingen, leerde hij overstromingen en waterplaag keeren, granen kweken en veestapels fokken; niet zoo spoedig kon hij door vernuft en ervaring de natuur aan zich dienstbaar maken door de techniek en de wetenschap aanwenden tot de genezing van mensch en maatschappij — of de mensch, zich bewust van de vermogens tot de bevordering der beschaving, wendde zich af van den denkbeeldigen god der verlossing teneinde zichzelf door eigen menschelijke krachten, te redden. Het atheïsme is de voorwaarde tot deze bevrijding. „Mijn doel was te bewijzen dat de machten, waarvoor in den godsdienst de mensch vreest en zich buigt, waartegenover hij niet terugdeinst zelfs bloedige menschenoffers te brengen om ze gunstig te stemmen, slechts scheppingen zijn van zijn eigen onvrij, vreesachtig gemoed en onwetend, ongevormd verstand — te bewijzen, dat in het algemeen het wezen, dat de mensch als een ander van hem onderscheiden wezen in den godsdienst en de theologie tegenover zich stelt, zijn eigen wezen is, opdat de mensch, daar hij toch onbewust steeds slechts door zijn eigen wezen beheerscht en bepaald wordt, in de toekomst bewust zijn eigen, menschelijke wezen tot richtsnoer en bestemmingsgrond, doel en maatstaf zijner moraal en politiek maken zal. En zoo zal het, zoo moet het ook geschieden. . . . . Het doel mijner geschriften evenals mijner voordrachten is: de menschen van theologen tot anthropologen, van godminnenden tot menschenvrienden, van candidaten voor de andere zijde tot leerlingen van deze zijde, van godsdienstige en politieke kamerdienaren der hemelsche en aardsche monarchie en aristocratie tot vrije, zelfbewuste burgers der aarde te maken“). In dien zin zal de ontwikkeling van den godsdienst leiden tot zijn ontbinding.

*) L. Feuerbach: „Vorlesungen“.

ONTWIKKELING EN ONTBINDING VAN DEN GODSDIENST.

„De geschiedkundige ontwikkeling van den godsdienst bestaat in zijn geleidelijke opheffing.”

JOSEPH DIETZGEN.

I.

De bepaling van Feuerbach inzake het wezen van den godsdienst moge het onderwerp niet hebben uitgeput, zij heeft niettemin de kern geraakt. Het godsbegrip was voortgesproten uit een ondragelijke tweeledigheid in den mensch: veel te willen, en weinig te kunnen. Zoolang de mensch dus zichzelf hulpbehoevend gevoelt, zoolang hij lijdt onder eigen gebrek aan vermogen, zoolang het bewustzijn van zijn nietswaardigheid hem overheerscht, zal hij behoefte hebben aan een wezen, dat kan wat hijzelf wel wil doch niet in staat is te volbrengen. Daar hij dit wezen echter niet aantreft in de ervaringen des levens, schiept de mensch het zich boven de natuur en buiten de voor hem bestaande werkelijkheid. In het bewustzijn ontstaat aldus de overgeleverde verbeelding „god” als de idee van het aanvullende, vervullende vermogen ten bate van den zwakken mensch. Een god is voor de sterfelijken degene die hem helpt, heet het bij Plinius. En Lucretius Carus filosofeert daarover als volgt*): „Eensdeels schiep eens vrees den God, anderdeels ook de wensch des harten. Machtelooos stond de mensch immer tegenover de natuur en wat hij wenschte te zijn, doch niet was, heeft hij God genoemd. Wat zijn kracht hem niet scheppen kon kwam, zoo sprak hij, van boven. Daarom hoe lager de mensch, half dier nog, op den ladder der beschaving, hoe meer tempels bouwde hij uit vrees en boog hij zich, zijn geluk afbedelend, voor hem dien hij ver boven de wolken waande. Hoe sterker

*) Lucretius Carus: „De rerum natura”.

hij werd, rijker aan geest, niet alleen water en veld tot onderwerping brengend maar ook de dreigende krachten der lucht als bliksem en donder, den godenhand sierend als attributen, werd het gebed allengs zeldzamer, evenals geurende offerwalm, werden immer, priesters ten gruwel, minder kapellen en kerken bezocht."

Niet onwaarschijnlijk staat de naam Jupiter in verband met het werkwoord „invare" = helpen, waaruit ten overvloede blijken zou wat de mensch immer in zijn god heeft gezocht. Bij vele volkeren vertoonen de mythologieën dit merkwaardige verschijnsel, dat niet alleen de goden meer dan de mensch vermogen, maar dat ze sterker zijn doordat hun verscheidene paren armen, meerdere vingers en dgl. worden toegekend.

De aanvullende werkzaamheid van god wordt het meest begeerd, wanneer de mensch zichzelf het hulpbehoevendst gevoelt. Het is een verschijnsel, dat veelbeteekenend maar voor den godsdienst minder vleierend is, dat juist tallozen godsdienstig worden, indien zij over de kracht van hun leven heen zijn of hun beste energie hebben opgebruikt en wanneer zij in maatschappelijke en materieele ellende komen te verkeeren. Wanneer het groote aantal Heiligen der katholieke kerk voor een niet gering deel blijkt te bestaan uit na hun uitspattingen met opgedroogde levensbronnen achtergebleven kaalkoppen en een ziener als Swedenborg, wiens sexueele hallucinaties hem tot een ontucht dreven waardoor alle krachten hem ontvielen, daarna godsdienstig wordt, dan blijkt Heine's woord vrij juist, dat gezonde menschen geen godsdienst van noode hebben, maar dat voor zieken het christendom een heel goede godsdienst is! En „de nachtegaal die zijn nest had gebouwd in Voltaires pruik" betoogde*): „De oude spiritualistische godsdienst is zoo lang heilzaam geweest als de meerderheid der menschen in de ellende heeft geleefd en slechts den godsdienst van den hemel had om zich te troosten!" En bitter in zijn zelfkennis getuigt de bekeerde Heine over zijn geloof: „Inderdaad, ik ben tot den godsdienst teruggekeerd. Is het

*) Men zie o.a.: Lichtenberger: „Henri Heine penseur"

de schuld der morfine of der krampen? Ik weet het niet. Maar het is zoo. Ik geloof opnieuw aan een persoonlijk god. Ziedaar waartoe men komt als men ziek is, tot sterfens toe ziek en een volslagen wrak. Maak mij er geen verwijt van. Wanneer het duitsche volk in zijn wanhoop den koning van Pruisen aanvaardt, waarom zou ik dan geen persoonlijk god aanvaarden? Luister naar deze groote waarheid: Daar waar geen gezondheid meer is, geen geld en geen menschelijke rede, daar begint het christendom." Hier spreekt, hoewel dieper uit het lijden geboren, eenzelfde humor als die, welke de caricatuur schiep waarop een vrouwtje een leesboek leenen komt in de bibliotheek voor haar man die in het ziekenhuis ligt. „Zeker een godsdienstig boek?" En het onverwachte antwoord: „O neen, hij is al aan de beterende hand!"

Met groote scherpzinnigheid heeft Karl Marx het wezen van den godsdienst ontleed, toen hij in verband met de maatschappelijke omstandigheden in 's menschen godsdienstige verbeelding tegelijk een protest en een hoop zag. „De opheffing van den godsdienst als het denkbeeldige geluk des volks is de eisch voor zijn werkelijk geluk. De eisch, de illusie over zijn toestand op te geven is de eisch, een toestand op te heffen, die de illusie noodig heeft. De critiek van den godsdienst is dus in den kern de critiek van het jammerdal, waarvan de heiligenschijn de godsdienst is. De critiek van den godsdienst eindigt met de leer, dat de mensch het hoogste wezen voor den mensch is, dus met den kategorischen imperatief, alle verhoudingen om te werpen, waarin de mensch een vernederd, een geknecht, een verlaten, een verachtelijk wezen is."*) En elders**): „De mensch maakt den godsdienst, de godsdienst niet den mensch. En wel is de godsdienst het zelfbewustzijn en het zelfgevoel van den mensch, die deze óf nog niet verworven óf reeds weer verloren heeft." Is echter de mensch in het bezit van dit zelfbewustzijn, dan verdwijnt de „kennisse gods" voor de kennis van den mensch. De

*) F. Mehring: „Lit. Nachlasz. I."

***) K. Marx: „Deutsch-Französische Jahrbücher 1844."

godsdienst eindigt daar, waar de mensch begint zichzelf en zijn naaste en de natuur te kennen. De grootsche, wellicht grootste taak welke ooit de mensch zich heeft gesteld, heeft zich in het doel der wetenschap belichaamd en in het determinisme haar methode gevonden.

Wat de menschheid eeuwen in duisternis heeft gedompeld, was een gebrek aan ervaring, waardoor het denken voortdurend op dwaalsporen werd geleid. Het verstand kón niet anders dan oorzakelijk denken, zelfs in zijn fouten, omdat de causaliteit een denkvorm is, waardoor de gedachte wordt bepaald. Elk verschijnsel moest derhalve herleid worden tot een oorzaak, en elke verandering werpt het probleem op, welke kracht er aan ten grondslag ligt. In wezen wordt hier de „metaphysische” behoefte van den mensch het eerst en zuiverst aangetroffen, zooals ze zich in de wijsbegeerte ontwikkelen zal, wanneer het misbruik dat de godsdienst er van maakte, zal zijn opgeheven. De werkelijkheid — en reeds de duistere wijsgeer van Ephese had in zijn vuursymbool daarover licht gespreid — was veranderlijkheid. Ze was niet als ding, maar ze werd als proces. De erkenning van deze relativiteit, van het worden als het wezenlijke der werkelijkheid, bracht met zich, dat ontstaan, bestaan en vergaan noodzakelijke fazen waren in de ontwikkeling, en dat het ontstaande de kiemen met zich draagt tot het vergaan. Het was een paradox, die opheldering vroeg: waardoor was „al wat bestaat, waard dat het te gronde gaat”? Waardoor moest ten slotte iedere opgang tot ondergang, elke geboorte tot een sterven, elk wezen tot ontbinding komen? Slechts in de dialectiek van het denken kan verlossing worden gevonden: de werkelijkheid is worden, en, worden veronderstelt tegenstrijdigheid, innerlijke tegenstelling in het bestaande. De oorzaak van het worden moet in het worden zelf gezocht, in het feit dat iets overgaat tot iets anders, omdat zijn ontstaan te danken was aan bestaande tegenstrijdigheid. Het menschelijke leven maakte daarop geen uitzondering: het verteerde en verbruikte zichzelf tot bevrediging zijner eigen behoeften. De werke-

lijkheid bestaat slechts in de beweging en beweging, wording, strijd zijn gevolg der onbevredigdheid, der onverzadigbare behoefte welke roept om voedsel. Het gansche begeerige streven der menschheid naar geluk, onverzadigbaar en derhalve eeuwigdurend, vindt zijn grond in de ontevredenheid en onvoldaanheid. In dien zin is alle honger voorwaarde tot het genot der verzadiging en is in alle geluk het lijden voorondersteld en opgeheven. De ware genieting welke het leven tot waarde maakt is niet de toestand van onbevredigdheid en honger, evenmin die van zathed, volheid, begeertelooze voldaanheid. Het geluk en het genot schuilen in de daad, in de werkzaamheid der bevrediging; het materieele en zinlijk genot in het stillen van honger en dorst, in de sexueele toenadering; het moreele geluk in de daad van liefde en solidariteit of in die van haat en scheiding; de intellectueele genieting in het oplossen en doorvorschen van het probleem. Doch nimmer komt de dag waarop wij zeggen zullen: voor ons is geen nieuw geluk te veroveren, geen andere begeerte te voldoen. Want het aantal onzer behoeften, wier bevrediging ons leven bouwt, is eindeloos, zoodat we in den strijd om middelen ter verzadiging ons lichaam zelfs verbruiken en verslijten, onszelf verteren als voedsel tot ons genot, indien dit lichaam rijkdom te bieden heeft.

II.

De levenshouding van den mensch, de wijze waarop hij zich ten aanzien van dit wereldproces gedraagt, kan godsdienstig zijn en atheïstisch. De godsdienstige mensch, we zagen het reeds, is zich diep de ellende des levens bewust. Het irrationeële, het smartelijke, het verkeerde en het kwade, al wat ons ónbevredigd laat en lijden doet, beheerscht zijn wereldbeschouwing. De wereld, die in de zonde rust, zij moest worden veroordeeld. In haar scherpste conseqwenties kwam de wereldverwerping tot uiting in het p a n s a t a n i s m e, in het geloof dat alles satanisch en de ware wereld niet van deze zijde was. Het

„gene zijde”, gedroomd als hemelsch ideaal of eenwording met god, was de in de gedachte levende „andere zijde”, ware zijde der werkelijkheid. In het Boeddhisme en in de wijsbegeerte van Schopenhauer*) is de wereld waarin wij leven slechts schijn, slechts „maja”, en die van het niets, het „Nirwana”, zonder sterren of melkwegen, zonder wil noch voorstelling, de begeertelooze, waarachtige, waarin alle lijden is opgeheven. De meest tragische bladzijden van den grooten pessimist zijn gewijd aan de aardsche droefenis der persoonlijkheid en ontroerend zijn haar vele, smartelijke openbaringen der ellende. En toch was de wijsbegeerte van dezen atheïst in wezen het kind der oostersche godsdiensten, welke niet hebben nagelaten hun grooten invloed uit te oefenen op het christendom. In de „Openbaring” van Johannes viert hetzelfde negativisme hoogtij, wanneer na de smarten, kwalen en plagen der zware tijden de ondergang dezer wereld wordt geprofeteerd, en wanneer op grootsche, hoewel duistere en symbolische wijze het geloof zijn apotheose vindt in het boek van deze prediking dat het koninkrijk gods niet is van deze aarde der kruisiging en dat hier beneden wel is het tranendal, doch niet de zaligheid. De prediking des doods was het ware resultaat van de afwijzing der wereld, een langzame zelfmoord het einde der zelfvernedering. De godsdienstige mensch, overtuigd van zijn gebrek aan kracht en zijn nietswaardigheid, moest alle hoop laten varen ter verbetering ten goede van de levensomstandigheden. Hij moest gesuggereerd door de heerschappij van het kwaad en onder de dwangvoorstellingen eener „slechte” wereld wel zijn troost en blijdschap zoeken in een andere wereld dan de voorhandene en zich van deze vervreemden. Nooit is wellicht trotscher en schooner de wanhoop om het leven tot uiting gekomen dan bij den zichzelf folterenden Pascal, wiens gedachten**) de rampzaligheid van den mensch in zijn innerlijke tegenstrijdigheid demonstreeren. De mensch, die zwak en tenger was als een riet, was de machtelooze in de we-

*) Arthur Schopenhauer: „Die Welt als Wille und Vorstellung.”

**) B. Pascal: „Pensées”.

reld. Maar hij was „een denkend riet," en in de overpeinzing zijner smarten droomt hij zich goudene verten en een toekomst van vervulling. „Zoo bewijzen al zijn ellenden zijn grootheid. Het zijn smarten van een groot heer, ellenden van een uit zijn rijk gestooten koning." Dit rijk te heroveren, na den val weer den troon te bestijgen, ziedaar het ideaal van den christen. Het was egoïstisch en hoogmoedig, hoewel ondoelmatig. Het was menschelijk en protestant, maar het einde lag verborgen in de schemering van het onbekende, in het waas der onwerkelijkheid.

De godsdienstige mensch kon derhalve niet anders dan in zijn heimwee de hoop voeden, en te berusten in de onhoudbare toestanden des levens. Pascal drukte het fel en agressief uit: „De natuurlijke toestand van den christen is de ziekte. Hij moet in voortdurende verwachting van den dood verkeeren." Hier was de wil aan het woord, zelf alle geluksverlangen te dooden. Hier sprak nog slechts het eerlijke, maar droeve fanatisme van den lijder, om door zelfvernedering tot goddelijke opheffing, door wereldversterving tot hemelsch leven te komen. Het was deze wil, dien de kerk propageerde. Ze wekte den mensch op, van den nood een deugd en van de gedwongen onthouding een praktijk te maken. Ze leerde de verzoening met de onvoldaanheid en de tevredenheid. Vrede met de wereld en de menschen, rust in hun aanvaarding, dat scheen de grootste gave welke de godsdienst te bieden had. De vrome moest „wijs" worden gemaakt door hem wijs te maken dat er *r e d e* lag in het onredelijke, dat het *g o e d e* zich openbaarde in het kwaad, en dat de *z i n* der wereld zelfs gevonden kon worden in haar onzin. Doch in dezen zin, dat daarom het onredelijke en kwade en krankzinnige moest worden aanvaard, geduld, bevorderd zelfs. De theologen der zonde handhaafden en bevorderden die zonde in een militarisme en kapitalisme, dat volgens hen uit die zonde voortkomt. Ze kweekten al wat moest ondergaan, ze verhieven tot noodlot de menschevijandige machten der samenleving en bevalen dienstbaarheid aan al, wat volgens hen menschelijke kracht te boven ging. De onmacht gevoelen

en beseffen werd tot bevel: ge zult de onmacht zijn! De onbevredigdheid beleven werd tot wet: ge moogt u niet verzadigen. „De kerk bestrijdt den hartstocht met uitsnijding in dezen zin: haar praktijk, haar kuur is het kastracisme.“*) Uitsnijding van het leven teneinde de ziekte te boven te komen: het was radicaal, maar doodelijk. De operatie gelukte, doch het slachtoffer stierf er aan.

Het is historisch uiterst merkwaardig na te gaan, op welke wijzen tal van sekten op haar maatschappelijke en geestelijke ellende hebben gereageerd in haar godsdienstige gezindheid, die de ellende openbaart en tevens er tegen protesteert. Overal en immer, wanneer geweldige economische crises, militaire catastrophen of ziekte-epidemieën de bevolking teisteren, is de aanwezige godsdienst de bliksemafleider der opstandigheid.***) In het christendom wordt de armoe zalig gesproken en de hemel geopend voor de verworpenen. Wanneer de ellende ondragelijk wordt, neemt het geloof toe aan de onhoudbaarheid en aan den ondergang der wereld: in de tweede, tiende, veertiende, zestiende, negentiende en twintigste eeuw. Tijdens de epidemieën omstreeks 1350 propageeren de *Flagellanten* uitdrijving des duivels en geeseling der hartstochten, teneinde rein voor den meester te kunnen verschijnen. In de zestiende eeuw wordt den menschen de tweede doop aanbevolen, de *Wederdoopers* staan op tegen de maatschappelijke en politieke verhoudingen, ten einde Christus' wederkomst te kunnen voorbereiden. De Russische sekte der *Wandelaars*, die een zwerverssekte was, samengesteld uit van huis en hof verdrevenen, offerde haar zieken, zwakken en ouden van dagen aan god, van wien ze verlossing uit de ellende tevergeefs maar hardnekkig verwachtten. In 1831 kwam in Noord-Amerika weer het *Adventisme* op, dat door de onhoudbaarheid der maatschappelijke toestanden ook in Europa veld kon winnen

*) F. Nietzsche: Godenschemering.

**) In dit verband leze men: Hugo Efferoth, *Himmel-Fimmel, eine Studie zur Sektenseuche*.

om de wederkomst van christus en den ondergang der wereld te propageeren.

In den godsdienst komt derhalve tot uiting een protest tegen de maatschappij der ellende, door het in de verbeelding daartegenover stellen van de ideale wereld, die niet van deze aarde is. Daarom is het protest van den godsdienst niet alleen waardeloos, maar uiterst gevaarlijk, omdat het de werkelijkheid vervangt door de romantiek der verbeelding. Men kan romantisch zijn en zijn toevlucht zoeken in de geschiedenis van een geïdealiseerd verleden. Men kan bevrediging trachten te vinden in de lyriek van de eigen eenzaamheid en in de zelfvergoding van het „Ik” in „den ivoren toren.” Men kan zich echter evenzeer en gevaarlijker vervreemden van de aarde en de menschen, door in den godsdienst bevrediging te zoeken en troost, zonder iets te veranderen aan de bestaande en werkelijke toestanden. Geen werkzaamheid tot verandering, maar werklooze bespiegeling en aanvaardende berusting, dat was de levenshouding, welke de godsdienst voorschreef.

III.

Doch ook de mensch bestaat door de wording, en de groei van den geest, de ontwikkeling van het verstand, de ontvouwing der rede zijn in hun werkzaamheid niet te fnuiken. Men kan erkennen, dat de werkelijkheid een eindeloos proces is en dat in de verandering alles is bepaald, en nochtans geen fatalist zijn, omdat het bepaalde ook bepalend, en het gevolg ook weer oorzaak is. In de keten van in- en uit-elkaar-vloeiende stadia is elke schakel van beteekenis, en waar in de samenleving en in de natuur de mensch zulk een schakel is, wordt deze zich van zijn bepaaldheid en zijn kracht beide bewust. Het is in 's menschen bewustzijn dat het denken onderzoekt, het gevoelen toetst en de wil drijft tot de daad. De door de omstandigheden en het geslacht bepaalde mensch komt tot bewustzijn van de plaats, die hij inneemt en in dit bewustzijn vestigt zich de kennis van zijn vermogen. Zoodra hij beseft,

dat de maatschappelijke, geestelijke en zedelijke verhoudingen hem in den weg staan tot het voldoen aan zijn behoeften en het bereiken van zijn geluk, ontstaat de wil, deze omstandigheden om te wentelen en te veranderen ten bate van den mensch. De menschen zijn de oorzaak van eindeloos vele toestanden, werkzaamheden en rampen; zij zelf kunnen derhalve de wereld veranderen, indien ze zich daarvan slechts bewust zijn. „De erkenning van het oorzakelijkheidsbeginsel, ook voor het terrein van het geestelijk en maatschappelijk leven, m.a.w. het determinisme en de daaruit voortvloeiende noodzakelijkheid van alle gebeuren brengt geenszins fatalisme mee, sluit 's menschen wil, menschelijk beraad en beleid, niet buiten de oorzakelijke factoren van 's werelds verloop. Integendeel, ons willen en bewust ingrijpen is evenzeer oorzaak als gevolg.”) En dit ingrijpen van den mensch moest gericht zijn op het opheffen zijner smarten, op beschaving, op cultuur.

Het is een zeer juiste en gelukkige definitie geweest van Professor Heymans, toen hij**) cultuur omschreef als een werkzaamheid, teneinde „door cultuur te genezen.” De cultuur is dus, en ze is tevens ideaal. Ze is aanwezig als behoefte aan het schoone, het liefderijke, het warme en kleurrijke leven, als behoefte aan geestelijke en economisch-politieke ontwikkeling. Doch ze is ook werkzaam als het menschelijke vermogen, dat zich in staat gevoelt, steeds meer de persoonlijke en maatschappelijke ziekten te genezen. Beschaven, genezen, wil en moet dus eenerzijds berusten op het verlangen in den mensch, sterker te zijn dan hij is, te kunnen wat hij wil, tot stand te brengen wat zijn ongeluk kan opheffen. Dit element is ook aanwezig in de oorzaken van den godsdienst. Doch terwijl de geloovige de verlossing verwacht van een hem helpend en aanvullend denkbeeldig wezen, vertrouwt de beschaving slechts op een bevrijding en zuivering door werkelijke en uit de ervaring bekende krachten, tot nu toe ongebruikte, latente maar aanwezige vermogens in den

*) Dr. Leo Polak: „Oorlogsfilosofie.”

**) Prof. Heymans: „De toekomstige eeuw der psychologie.”

mensch. De scheiding, de tegenstelling tusschen beschaving en godsdienst moest derhalve er toe leiden, dat naarmate de beschaving vorderde, de godsdienst verminderde. „Diegenen, die meenen, dat de wetenschappen steeds verder voortschrijden en steeds meer zich kunnen uitbreiden zonder dat dit den godsdienst hindert, steeds voort te bestaan en te bloeien — zijn in een groote dwaling bevangen. Physica en metaphysica zijn de natuurlijke vijandinnen van den godsdienst en dus is deze de vijand van die eerste, die er steeds naar streeft ze te onderdrukken, zooals gene hem te ondermijnen. Van vrede en overeenstemming tusschen beide te willen spreken is hoogst belachelijk; het is een strijd op leven en dood.“^{*)} Zoodra de menschheid meer zichzelf weet te helpen en minder hulp zoekt in de dichtende beelding, worden de goden volstrekt overbodig. Een der schoonste opstellen over den ondergang van den godsdienst door den groei der beschaving is dat van H. Gorter over „Marx en het determinisme“, waarin hij uiteenzet: „Elke werking is wel noodzakelijk gevolg van vroegere en te gelijk bestaande werkingen, maar — elke werking is een eigen, aparte kracht, die eenmaal ontstaan, eigen leven heeft. Elke werking een werking van andere werkingen maar — zelf werkende. Ook de wil, het bewustzijn, de geest van den mensch een werking uit en door andere werkingen, maar — zelf werkende, zelf willende en handelende.“ „Het maatschappelijk zijn bepaalt wel het bewustzijn, maar dat zijn wordt geestelijk eigendom van den mensch, in zijn hoofd wordt het om- en overgezet. Het wordt daar een nieuwe, eigen, menschelijke kracht. Die ook weer van hem uitgaat en terug- en overgrijpt in den maatschappelijken arbeid; dus wel een bepaalde, maar een eigen, en dus in zekeren zin, ook een vrije kracht is.“

Inderdaad, het determinisme, de methode der beschaving, waardoor de menschheid de oorzaken van het lijden opsporen kon en waardoor zij haar eigen vermogens als actieve oorzaken leerde waardeeren, teneinde het lijden

^{*)} Arthur Schopenhauer: „Parerga und Parelipomena“.

tot in zijn wortelen aan te tasten en machteloos te maken — dit determinisme roeide den godsdienst uit „Voor deze leer — zeg Gorter — is de godsdienst verbleekt, de leer van een Vader, of Heerscher, of Monster Geest, of Substantie, of Ding an Sich, of Absoluut Begrip, of Rein Zijn. Als een laffe schim vlucht met gebogen hoofd de godsdienst van de aarde. De studie, de kennis van het individu en van de complexen van individuën komt in haar plaats. Elk individu wordt te kennen gezocht in zijn eigen kracht, en zijn (bepaalde) vrijheid. Men zoekt: als dit en dat complex van individuën bestaat, wat is dan zijn hem eigen kracht, volgens zijn wording, volgens zijn omgeving. Men zoekt de kracht, de vrijheid dus van elk ding, van elk complex van dingen. Niet de onbepaalde absolute, metafysische Vrijheid, zij is met God en Onsterfelijkheid uitgeworpen in de buitenste duisternis, in het Niets, in het Wanbegrip, maar de echte, de bepaalde, de gedetermineerde Vrijheid, die niets anders is dan de elk oogenblik gegeven Kracht tot Arbeid van een ding." En Gorter ziet de godsdienstlooze toekomst grootsch en verheven: „Een onafzienbare baan van onderzoek, van studie en kennis, van geestelijken Arbeid. Want het aantal der dingen is oneindig. Maar op die oneindige baan een geweldigen en juichenden stap doet de Menschheid, als zij haar eigen aard doorgrondt, haar eigen kracht als Menschheid; als zij ziet, dat haar kracht de Arbeid is, haar geestelijke kennis van en haar materieel behandelen der Natuur....."*)

IV.

De overgang van de godsdienstige tot de atheïstische levenshouding van den mensch kan plaats vinden in één mensch tijdens een betrekkelijk gering aantal jaren, doch ze zal in normale omstandigheden een afspiegeling zijn van het eeuwenlange, historische proces waaraan de godsdienst te gronde ging, omdat de wereldgeschiedenis zijn wereldgericht was. Het determinisme had getoond en den

*) In de „Nieuwe Tijd", Januari 1904.

menschen het bewustzijn gegeven, dat ze niet alleen de oorzaken der verschijnselen vermochten te vinden, doch ook in staat waren deze te veranderen. Reeds lang echter vóór een Copernicus de moderne wetenschap haar grondslagen gaf, had de menschheid onbewust haar methode toegepast. Evenzeer als de maatschappelijke verhoudingen de psychologie der massa hadden beïnvloed, evenzoo moest tenslotte daar, waar veranderd bewustzijn tot daden kwam welke de samenleving konden wijzigen, ook de godsdienstige opvatting een groote verandering ondergaan. Het wordt steeds duidelijker dat de godsdienst, die de openbaring is van den collectieven geest en derhalve een onbewuste geestesuiting, in hevige mate de schokken heeft ondervonden der sociale betrekkingen en gewoonten. Naarmate de mensch zich grooter gaat gevoelen, wordt zijn god kleiner. De toeneming der menschelijke zelfwaardeering leidt tot afneming der vroomheid en tot degradatie van het godsbegrip, waarvan de voorstelling immer meer in overeenstemming wordt gebracht met de gewijzigde opvattingen der menschen. De oude patriarchale aartsengelen, die als gebaarde, groote, kalme, eerwaardige ouden werden voorgesteld, zijn vervangen door de zenuwachtige, Morse-seinen tikkende, technisch geschoolde en moderne geesten der spiritisten. In overeenstemming daarmee is de wraakzuchtige, oorloglievende, straffende god vervangen door een liefderijke, vergevingsgezinde: de maatschappij voor welke oorlog een ramp is zonder eenig voordeel kan geen god meer gebruiken uit het tijdperk, toen de krijg voor zwervende en verhuizende stammen levensnoodzaak werd geacht. De hemel der wouden en hutten heeft zijn plaats moeten inruimen aan de evolutionair klimmende sferen met modern comfort voor vermoeide 20ste eeuwers. Men vindt, dat het gemak den mensch dient!

Dat inderdaad is de grondslag van de ontwikkeling en ontbinding van den godsdienst: dat de mensch zich te groot en te goed gaat gevoelen, teneinde zichzelf het lijdend voorwerp van een willekeurig tyran te achten in het hiernamaals. De oude maatschappijvorm leidde tot het geloof

aan een monarch, die als absoluut alleenheerscher, willekeurig over de menschen heerschte. De mensch was zijn hond, zijn slaaf, en hij gevoelde zich volstrekt onmachtig tegenover storm en vloed, ziekten en honger, bliksem en misoogst. De vrees voor al deze nog onbeheerschte krachten, de ellende welke onontkoombaar schijnt, de machteloosheid in natuur en samenleving dwingen den primitieven mensch tot de idee, dat de aartsvader die zijn stam en zijn vrouwen en kinderen tyranniseert, de koning die zijn wil aan allen oplegt, ook een grooter, machtiger collega hebben zal, die heerscht in de natuur. De despotische gods-opvatting, we zagen het in het hoofdstuk over het ontstaan der religie, sloot een gansch tijdperk af van veelgeesten- en veelgodendom, doch zelf was zij een godsdienstvorm welke een hoogtepunt had bereikt en waarmee een nieuwe periode aanving. De Oud-Testamentische god Jahoe, de Phoenicische Baäl, de oostersche oorlogsgoden ontstaan en zijn mogelijk in den voor-feodalen staat der despotie, in stand gehouden door een massale domheid en collectieve ellende.

Doch zelfs de belangen der heerschers zijn veranderlijk. Indien de groote, voorttelende massa door verwoestende epidemieën wordt gedecimeerd, door misoogst geslagen en door overstromingen geteisterd, ontstaan niet alleen ongewenschte stroomingen van sociaal en politiek verzet, maar hygiënische en economische gevaren bedreigen ook de heerschende klassen indien de proletariërs, onbekwaam tot opvoering der productie, ook nog in gebreke blijven het voldoende aantal soldaten te leveren. Wat „brood en spelen" bij de Romeinen deden, wat de dijkenaanleg en de inpolderingen der kloosters tot stand brachten, bereikte het systeem der bevoeiingen in het oude Egypte van den pharao: een rustig houden, een voeden van de productieve en strijdbare massa. De priesterschap die in dienst der dynastie niet zelden het voorbeeld gaf, leerde het volk zijn macht kennen. Zijn krachten wendden de overstromingen af door dijkaanleg, verminderden het gevaar voor schipbreuk door scheepsbouwtechniek, beschermden het

lichaam door woningbouw met glas en schoorsteen. En naarmate de wetenschap wordt toegepast, blijkt de macht van den mensch over de natuur van het vernuft over de stof. Hij zal leeren zich te beschermen, te genezen, te verbeteren, hij zal met het wapen der techniek een strijd uitvechten om zijn geluk. Het is nog slechts pogen, het is slechts streven, het zijn ongewisse schreden — doch de wijze van handelen is gegeven. Later eeuwen doen door de ervaringswetenschappen in verschillende opzichten slagen. Franklin kan door zijn bliksemafleider de macht demonstreeren van den mensch over de electriche krachten in het luchtruim, Jenner door zijn inenting een kracht tegen de pokken, Pasteur zal ziekten leeren voorkomen door het dooden der bacillen en tegen hondsdolheid het serum vinden. Eeuwen na eeuwen brengen nieuwe ontdekkingen, nieuwe uitvindingen. Granen worden gekweekt, vruchten eetbaar geteeld, dieren getemd en gefokt. Landbouw, vee-teelt, techniek — geneeskunde, hygiëne — dat alles is het resultaat van toegepaste menschelijke vermogens.

De kennis van de mensheid berust in al deze gevallen grootendeels op het nauwkeurig gadeslaan der natuurfeiten in hun onderlinge samenhang. Wat — naar moderne zienswijze ten onrechte — natuurwet wordt genoemd, de gevolgtrekkingen samenvattende over het verband en de oorzakelijkheid van alle verschijnselen, gaf inzicht in de betrekkelijke noodwendigheid dier gebeurtenissen. De primitieve mensch had ontwaard, dat twee feiten zich wel samen voordoen, doch het vermogen te bepalen, of ze ook noodwendig, oorzakelijk verbonden zijn, ontbrak hem. Vandaar dat de onbekende oorzaak (oorzakelijk denken was behoefte!) immer was: god. God laat het regenen en hagelen, hij bezorgt ziekten, hij doodt en doet geboren worden. Doch zoodra de mensch de veranderingen beter leert kennen in haar gebondenheid, in haar bepaaldheid, wordt zijn denkwijze *deterministisch*. De verandering komt het meest en duidelijkst voor in de organische natuur (waarop de physiologie berust) en in de anorganische (die der physica), waarin spoedig werd opgemerkt

dat verschillende verschijnselen oorzaak en gevolg waren van een en hetzelfde object. Mayer toonde, dat bij verandering de grootte der substantie gelijk bleef, Lavoisier bepaalde de onveranderlijke hoeveelheid der stof, Thomson die der kracht. Ostwalds energetisme zag in verandering een verplaatsing van energie, waarvan de hoeveelheid gelijk bleef. Wat op het eene oogenblik warmte is, is het volgend moment beweging — en omgekeerd, waarbij de ontstane warmte evenredig bleek aan de verdwenen beweging. Beweging, warmte, electriciteit bleken verschijnselen, welke tot eenzelfde soort kracht teruggebracht konden worden, met elkaar konden worden gemeten en in elkaar konden overgaan.

Daarna was de mogelijkheid gegeven, dat de mensch de natuurkrachten in haar samenhang kon aanwenden. De „natuurwet" werd toegepast, d.w.z. de hypothese, welke steeds wordt uitgebreid, vollediger, zuiverder bepaald en dus verbeterd (en daarom geen wet is in den gewonen zin des woords) leidde tot toepassingen ten bate van den mensch. Men moet de eigenschappen der electriciteit kennen, teneinde haar krachten door een bliksemafleider onschadelijk te maken. Men moet de reacties der scheikundige stoffen hebben geconstateerd, teneinde ontsmettingsmiddelen toe te passen. Het tijdperk van wetenschap en determinisme deed den mensch niet langer vertrouwen op een denkbeeldige kracht gods: hij bouwde op eigen inzicht en eigen ervaring.

In deze periode wordt de handhaving van de gods-idee reeds uiterst moeilijk. Men erkent, dat er krachten werkzaam zijn welke organiseerend vermogen vertoonen, doch dat deze nimmer goddelijk kunnen zijn. Immers zijn ze niet almachtig waar sterkere, vernietigende krachten haar de baas blijken, terwijl zelfs de scheppende krachten tegenstrijdig, verdeeld en veelsoortig aanwezig zijn. Er is eens opgemerkt dat de natuur met haar verscheidenheid, haar vele met elkaar strijd voerende soorten en krachten, haar hiërarchie en haar verdeeldheid „polytheïstisch" stemt. Doch wanneer dan de organiseerende vermogens van de

natuur door den mensch worden beheerscht, aangewend, voorkomen of verstoord, is van de goddelijke krachten in het geheel geen sprake meer. Wil men god redden, hij moet althans uit de natuur worden verbannen: de natuur en haar wetenschap zijn atheïstisch. God was gedwongen zijn toevlucht te nemen tot de sterren en den hemel, tot ook daar de sterrenkunde hem verjoeg en in haar hypothesen geen god van noode had. Opgejaagd en nauwelijks erkend, was de trotsche monarch, de despoot onttroond. Er was voor hem in de ontwikkeling der menschheid geen plaats meer: hij daalde van zijn verhevenheid en moest net 'n mindere positie genoeg nemen. Hij werd een grondwettelijk regeerend vorst. De natuur-noodzakelijkheid heerscht, en Heine en Multatuli hebben daarop in hun tijdvak der rationalistische wijsbegeerte en van de wetenschap der techniek voldoende den nadruk gegeven. Wat is dan het ingrijpen Gods nog waard? In waarheid niets dan een versterking der „natuurwetten", haar bevestiging en haar handhaving. Noodwendig moet dit uitloopen op een vaag deïsme, doch de overgang is in het theïsme sterk kenbaar. In den modernen godsdienst is god niet meer de absoluut willekeurige, die doet wat hij wil. Hij is zelf onderworpen, gebonden aan oorzakelijkheid en noodwendigheid van het gebeuren. Wat niet in de lijn der natuur ligt, kan ook god niet. Het wonder is uitgeschakeld. Indien het kind van minnende ouders ziek is, ligt het „in de rede", is het in overeenstemming met de natuur, dat het genezen kan. Dus bidden de ouders om genezing. Is het kind echter gestorven, dan smeekt geen geloovige zijn god, het kind weer te doen herleven: wat in strijd is met de wetmatigheid der natuur, vermag god zelfs niet. Bidden is overbodig: het helpt niet. Als een constitutioneel vorst is dus god instandhouder en eerbiedigend waker over de wet: overtreding wordt gestraft, nakoming beloond. Reeds in het Jodendom had Nietzsche, wiens sociale mythologie terecht ons wantrouwen pleegt te wekken, dit althans juist gezien, dat god werd „vervalscht". Wanneer niets van de beloften der profeten namens god

wordt vervuld, schijnt god afgedaan te hebben. Toch wordt zijn schim gered. „De oude god kon niets meer van wat hij vroeger kon. Men had hem los moeten laten. Wat gebeurde echter? Men veranderde, men ontaardde het gods begrip: tot dezen prijs hield men den ouden Jahoe vast. Jahoe, de god der „gerechtigheid“, was nu niet meer één met Israël, hij was niet meer de uitdrukking van de volks waarde (van het zich één voelen met god) maar nog slechts een god met condities, iets als een constitutioneel koning. Zijne kennis wordt een werktuig in handen der priesterlijke agitators, die alle geluk als belooning, alle ongeluk als straf voor overtreding van de wetten gods beschouwen en als zoodanig verklaren.”) Maar aangezien bij het grondwettelijk koningschap de vorst slechts versiering is, juist daarom is in de moderne religie god niets anders dan een verouderd decoratief: een ornament!

V.

Wat dan den godsdienst nog de laatste dagen verlengd had, was het feit, dat god weliswaar uit de natuur en de wetenschap was verjaagd, doch dat hem een andere plaats was gereserveerd: in de historie der samenleving. Het waren maatschappelijke oogmerken en politieke factoren, die tenslotte den ouden afgod hebben geconserveerd. Men verbaze zich daarover niet. Het atheïsme — zelfs onze tegenstanders erkennen het**) — is zoo oud als de godsdienst. Het is een eeuwig verschijnsel, dat in den Bijbel bijv. ken- nelijk wordt bestreden. En toch is het nimmer gelukt, dit atheïsme te doen zegevieren ondanks zijn arsenaal van wapenen, en kon het eerst de laatste decenniën in Nederland belangrijke vooruitgang constateeren en in 1920 officieel een half miljoen Nederlanders tot zijn aanhangers rekenen. De oorzaak is, dat de dwang der maatschappelijke en politieke machten, de suggestie der levensomstandigheden en de krachtig gevoede traditie sterker zijn geweest dan de waarheid, welke tegen dit alles in, zich baan breken moet. Het zou ons in dit hoofdstuk te ver voeren

*) F. Nietzsche: „De anti-christ.“

**) Men zie o.a. G. Lasson: „De dwalingen van het atheïsme.“

te schetsen, hoe historisch de godsdienst immer weer is gered geworden en het atheïsme werd teruggedrongen. De eenzame denker van het Bodenmeer, Mauthner, heeft die taak onlangs vervuld, kort voor zijn dood voltooid.*) Doch de hoofdlijnen onzer zienswijze mogen hier volgen.

Het Jodendom en de vele oude, oostersche despotische godsdiensten hadden geenerlei scheiding gekend tusschen godsdienst en politiek. De priester was politicus, de profeet propagandist. Daarmee ging samen een concentratie van financieele en militaire macht in de tempels, waardoor de koningen dienaren werden der „bonzen“, de priesters. De joodsche profeten hebben bijv. bij zeer veel gelegenheden zich het recht aangematigd, koningen te berispen, te kronen of tegen te werken. Hoewel het Jodendom geen „staat“ vestigde, zou men zijn gemeenschap toch terecht theokratisch kunnen noemen: de regeering van het priesterschap bestond inderdaad. De opkomst van het Romeinsche Rijk heeft in zooverre een ander aanzien gegeven aan den godsdienstvorm, dat door het Romeinsche imperialisme de koning en zijn militaire kaste zich weten te verheffen boven de priesterschap, zoo zelfs dat de keizer na zijn dood als god zal worden vereerd en zelfs tijdens zijn leven goddelijk eerbetoen verlangt. De godsdienst is nu staatsaangelegenheid, en het feodale karakter van het rijk met zijn grootgrondbezit, zijn latifundia, die volstrekt afgesloten bedrijfsgemeenschappen vormen onder één eigenaar, die de werkers als slaven bezit, is slechts de afspiegeling van het militaire organisatiesysteem van het gansche Romeinsche Rijk. Waar de godsdienst zoo duidelijk klassewapen is, kon verzet der slaven en armen niet uitblijven, en de overal verspreide Joodsche gemeenten zijn de kiemcellen van een nieuwen godsdienst. Het Jodendom was wel het meest tragisch teleurgesteld in zijn verwachtingen; het was met de hoogste hoop gevoed, toen 't de heerschappij over de volkeren en de overwinning van een gelukzalig Jodendom was beloofd geworden. De aspiraties der Joden

*) F. Mauthner: „Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande.“

waren in het Romeinsche Rijk een gevaar: zij waren revolutionnair nationalistisch. De ontzaglijke jodenopstanden in alle groote steden van het Romeinsche Rijk tot de tweede eeuw toe, hoewel bloedig onderdrukt, hadden verzet gekweekt bij alle onderdrukten. De proletarische en boerenklassen namen de Joodsche ideologie van den Messias, van den verlosser, gretig over. Doch allengs, na de vele mislukte pogingen tot verzet, na de ondoelmatige en zonder resultaat blijvende opstanden, wint het oostersch en grieksch element der wereldversterving veld binnen deze gemeenten. De gnostieke en stoïcijnsche leer, dat men zich op aarde ontdoen moest van alle goederen, voor 'n andere wereld leven moest, der aardsche begeerten moest afsterven ten einde voor god te leven, zegevierde. Een trek naar het bovenaardsche, een belijden dat het geluk niet van deze aarde is en het koninkrijk gods niet van de wereld — dat was het christelijk ideaal. De proletarische god Jezus, gevormd uit de aanwezige beelden der mythologie, was het beeld van den arme. Hij sprak de armoe en het lijden zalig, doch niet ten einde de uitgeworpenen te helpen op aarde, doch in den hemel; waarheen hij hun was vóórgegaan. God als helper had op aarde den mensch verlaten, de dood zou zijn hulp eerst deelachtig doen worden. Ibsen heeft in een beroemd dubbel-drama*) den strijd van de heidensche overlevering tegen dit geloof aan de noodwendigheid der kruisiging wederom opgeroepen. „De tijd is nabij — aldus de heidensche hoop — dat de menschen niet meer behoeven te sterven om als goden op aarde te leven.’ Doch het christendom zegevierde bij de volkeren, waar de onmacht tot aardsche bevrijding leidde tot hoop op bovenaardsche verlossing tot gelukzaligheid. De onreine en uit den duivel verklaarde aarde moest worden verwaarloosd, de economische chaos geduld. De oudsten in de christengemeenten, wier gezag aanvankelijk berustte op het voeden van het geloof in de wederkomst van christus, organiseerden de geloovigen in een kerkelijk verband, dat de Romeinsche militaire hiërarchie nabootste. Weldra zul-

*) H. Ibsen: „Kaiser und Galiläer.“

len de kerkvorsten, wanneer Christus' wederkomst uitblijft, hun gezag slechts vermogen te redden door zich te vereenigen met de wereldlijke vorsten en het is Constantijn de Groote die begrijpt welk een enorme geestelijke macht in de kerk zijn bondgenoot zal kunnen worden. Zoo slaagt ook het katholicisme er in, staatsgodsdienst te worden. Het blijft dit, tijdens de Middeleeuwen; de val van het Romeinsche Rijk is slechts een onbeteekenende episode: zijn macht en organisatie toch is in de kerk gered. Rome's heerschappij door den paus voortgezet, zijn militarisme door de kerk, zijn grootgrondbezit door de kloosters, zijn politieke heerschappij der stadhouders door de bisschoppen met hun legers en landen. Wederom was de kerk gebleken, een politieke kracht te zijn, een enorme economisch-politieke wereldorganisatie.

Dit geweldige werk, dat tot heden toe zich in modern-kapitalistische vormen voortzet, is onderbroken door de Renaissance. Want de Renaissance was de wedergeboorte der heidensche zienswijze van het aardse genot, dat adel en geestelijkheid hadden onthouden aan den derden stand. Ze was een beweging der verlossing behoevende *s t e d e n*, wier denkers de vrije gedachte en wier staatslieden een federatief stedenverband zonder centraal gezag propageerden, zooals in Zwitserland en Nederland practisch werd doorgevoerd. Doch het was de Hervorming, de reformatie, die inderdaad *god redde*. De Renaissance was de bloei der vrije gedachte, ook al zou Giordano Bruno haar martelaar worden, toen ze in onmacht was verlopen. „Maar wat gebeurde? — vraagt Nietzsche in zijn „Antichrist“. „Een duitsch monnik, Luther, kwam naar Rome. Deze monnik met alle wraakzuchige gevoelens van een verongelukt priester beziel, verzette zich tegen de renaissance. . . . . En Luther stelde de kerk weer op haar grondvesten: juist door zijn aanval. De renaissance werd een gebeurtenis zonder zin, een groote ijdele hoop. O, die Duitschers, wat ze ons al niet gekost hebben!”

De reformatie toch was oorspronkelijk uitgegaan van

maatschappelijk onterfde klassen. De door duitsche ridders geplunderde bevolking in Bohemen volgde Huss; de Zuidduitsche boeren Thomas Münzer; de arme handwerkerslieden Jan van Leyden. Dat waren alle proletarische stroomingen. Doch juist daarom kon de reformatie een gevaar worden voor de vorsten, die zich van Luther be-dienden teneinde de reformatie te verstikken in het nationalisme der monarchie. Het was de hervorming geweest, die de internationale uitbuiting van de kerk en den adel verwoestte, en de nationale zelfstandigheid door het protestantisme (ook in Nederland) winnen kon. In Shaw's „Saint Joan" schildert de engelsche tooneelschrijver hetzelfde verschijnsel in Frankrijk. Doch het was de nationale vorst, die er van profiteerde. Bevrijd van de dwang der geestelijkheid, proclameerde hij zichzelf plaatsvervanger gods, „koning bij de gratie gods", niet bij de gratie der kerk. De derde stand, de stedenbourgeoisie, was wederom onderworpen, en de kerk stond tegenover haar, hetzij ze luthersch was of katholiek. Eerst de fransche revolutie en haar vóórposten-gevechten doen de bourgeoisie er in sla-gen, zich te ontdoen van het gezag van adel en geestelijk heid. Het atheïsme breekt zich ontstuimig baan in de omwenteling, het is haar geestelijk wapen. Het weet zich door Diderot en D' Alembert, door Renan en Strauss in het tijdperk der reactie van 1813—1848 steeds heftiger te doen gelden. De anti-clericale, liberale bourgeoisie heeft „god" gedood en gebannen, verstooten uit de maatschappij en de politiek. Haar „état athée", haar economische principes zonder godsdienst waren de vruchten der revolutie.

Doch ook hier kon de reactie niet uitblijven, waarin wij thans leven: de bourgeoisie heeft ook op haar beurt in den godsdienst een klassewapen gezien. Paul Lafargue schreef het zoo juist*): „Toen de bourgeoisie worstelde met den adel, ondersteund door de geestelijkheid, stelde zij de vrije gedachte en de godloochening in. Maar toen zij overwon, veranderde zij van houding en van toorn en thans wil ze haar economische en politieke heerschappij schragen door

*) P. Lafargue: „Recht op Luiheid."

het geloof. In de 15e en 16e eeuw had zij blijmoedig de heidensche overleveringen aangenomen en verheerlijkte het vleesch en zijn hartstochten, veroordeeld door het christendom; in onze dagen, overladen met rijkdom en vermakken, ontkent zij de leerstellingen van haar denkers, een Rabelais, een Diderot, en predikt den loonarbeiders de onthouding." En Bebel zei terecht*): „De heerschende klasse, die zich bedreigd gevoelt in haar bestaan, houdt vast aan den godsdienst als de steun voor haar gezag, juist als iedere heerschende klasse tot nu toe heeft gedaan. De bourgeoisie of kapitalistische klasse gelooft zelf aan niets. In elk stadium harer ontwikkeling en door middel der moderne wetenschap, die aan haar schoot ontsprong, heeft ze alle geloof aan godsdienst en gezag vernietigd. Haar geloof is slechts voorwendsel, en de kerk aanvaardt de hulp van dezen valschen vriend, omdat zij zelf hulp noodig heeft. Godsdienst is noodig voor het volk."

Het is begrijpelijk, dat de bourgeoisie, tezamen met burgerlijke en half-burgerlijke vertegenwoordigers der arbeiders en een aantal partijleiders, wier stemmenwinst hun meer waard was dan het socialisme, wederom den godsdienst ontzag en zelfs propageerde. In Holland vond het decadente liberalisme daartoe een bondgenoot in het Calvinisme, dat in tegenstelling met het Lutherdom altijd was geweest de ideologie eener heerschende stedenbourgeoisie, welke zichzelf als van god gegeven proclameerde. In het Calvinisme is haar economie vereeuwigd: het feit dat de meerderheid der menschen reeds door proletarische geboorte is vóórbestemd tot lijden en dienstbaarheid, terwijl een minderheid verkoren is tot rijkdom en gezag, is tot goddelijke wet geworden in de stelling, dat het grootste deel der menschen voor eeuwig (en dus ook tijdelijk) was verdoemd en een klein deel uitverkoren. Politiek-economisch vinden liberalisme en calvinisme elkander wonderwel. Het geloof der bourgeoisie in haar orthodox en modern protestantisme, hoe ook verijld en verdund, is immer behouden teneinde het proletariaat de maatschappelijke als

*) A. Bebel: „De Vrouw en het socialisme."

een goddelijke orde voor te stellen, de sociale als theologische vraagstukken te doen zien en in den godsdienst te doen gelooven, teneinde een bliksemafleider te behouden voor elke revolteering der gedachte. Ook maatschappelijk was „god” slechts een verbeelde macht, een fantastische kroon op sociaal heerschendom, politiek gewenscht, doch juist daarom: een voorwendsel.

VI.

De uit natuur, wetenschap en samenleving gebannen God vond zijn laatste toevlucht in het innerlijk der menschen, waarin de blik der wetenschap nog niet was doorgedrongen. Doch ook uit dezen schuilhoek zou zijn schim spoedig worden verjaagd. Een duitsch professor heeft er over geklaagd*): „Het innerlijk der menschen, voorheen een kostbare geheimenis, dat slechts voor een kunstenaarsblik toegankelijk scheen, en de schouwplaats van godsdienstige aandoeningen werd geacht, werd iets betrekkelijks en een nuchter iets.” Zielkunde en zedeleer hebben voldoende aangetoond, dat onze zedelijke begrippen en zielkundige eigenschappen nóch hun grond in een god vinden konden, nóch ooit goddelijke wetmatigheid vertoonen konden. De als autoriteit inwonende, de immanente god van Kant, hoezeer ook verder „Ding an Sich”, kon slechts bestaan bij gebrek aan sociologische kennis omtrent het ontstaan der ethiek. De maatschappijleer propageerde, dat uit den bestaansstrijd was gegroeid een betrekkelijke saamhoorigheid en dat deze voor de evolutie meer waarde had verkregen dan de bestaansstrijd. Guyau en Kropotkine, na Spencer en de Russischen onderzoeker Kessler, hadden aangetoond, dat onze innerlijke waarden ook uit de samenleving voortkwamen en door haar werden bepaald.”) Dat zedelijke normen ten nauwste samenhangen

*) Prof. A. Liebert: „Tijdschrift voor Wijsbegeerte”. November 1922.

**) Men raadplege hierover o.a. G. Kapteyn-Muysken: „Affirmatie”; J. M. Guyau: „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction.”

P. Kropotkine: „Natuurlijke moraal”; „Wederkeerig dienstbetoon”; „Ethiek”.

met gezonde of zieke maatschappelijke verhoudingen en gewoonten, en dat ze reeds in de dierengemeenschappen worden aangetroffen tot in de hoogste graden. De gezelligheid, de solidariteit tusschen horde- en stamgenooten wier eigenschappen erfelijk bleken, ontrolde aan het oog der moderne wereld een samenhang van feiten, waaruit werd geconcludeerd, dat wederkeerig hulpbetoon de natuurlijke moraal bepaalde. Doch in perioden van gering gevaar, groote veiligheid en een zekere rust (voortkomende uit wederzijdsche impotentie óf uit tijdelijke verzadigdheid óf uit overvloed van verbruiksmiddelen) vormt de sterke meer energie dan hij voor zichzelf behoeft: hij wordt daadkrachtig, hij zoekt den strijd of het gevaar, hij staat op tegen dwang en natuurtyrannie. Eerst Guyau heeft feitelijk voldoende aandacht besteed aan het feit, dat de van levenskracht overvloeiende zich geven en zich uiten moet, evenals de plant niet kan nalaten te bloeien en sexueel verkeer uit overdaad van kracht voortspruit. Het beginsel der wederkeerigheid kan derhalve plaats maken voor dat der uitstorting, waaruit velerlei goedheid, gulheid, hartelijkheid en dgl. zijn te verklaren. Ook de z.g.n. offering. Want niet één gezond levend mensch wil het leven opgeven, zich vrijwillig in den dood jagen; hij wil voldoen aan zijn behoefte tot geluk en omdat zijn geluk niet kan bestaan zonder dat zijner omgeving en zijner medemenschen, wordt zijn geluk met het hunne verbonden: hij wenscht dit laatste te bevorderen ten einde zijn eigen geluk te dienen. Hij wenscht niet in de opoffering te sterven, doch slechts in levensredding te zegevieren. Mocht hij desondanks in den strijd met natuur, maatschappij of staat bezwijken, dan is hij gedood tegen zijn wil, ondanks zijn levensbegeerte.

Het is nu den laatsten tijd gewoonte geworden bij vele dezer bewustzijnswerkingen te spreken van intuïtie en voorzoover deze theorie den godsdienst wenscht te steunen, propageert ze de idee eener ongebonden, niet gedetermineerde verandering, die welke zonder kenbare oorzaak zou ontstaan. Vooral Emile Boutroux heeft in de

natuurwetenschap deze stelling verdedigd zooals Kohnstamm eenigszins hier te lande, en Bergson was haar profeet ten aanzien der zielkunde. En waar dan de onkenbaarheid van grond, oorzaak of motief onzer handelingen wordt aanvaard, blijft schijnbaar slechts één denkbaar beginsel over: god. Doch hierbij wordt vergeten, dat de verandering een oorzaak hebben kan in engeren zin, d.w.z. duidelijk kenbaar, doch ook gevolg zijn kan van een impuls, een nauwelijks of niet te constateeren verandering, waarbij de grenzen tusschen aanleiding en oorzaak, motief en grond vervagen, doch waarbij niettemin de handeling gevolg is. Indien de intuïtie-theorie gelijk had met haar loochening van het determinisme, zou ze de bewezen doelmatigheid der wetenschap (der geneeskunde bijv.) moeten loochenen. De arts bijv. zou bij zielsziekte of een geval van psychische storing zijn wetenschap moeten opbergen, want hij zou moeten aannemen, dat de oorzaak nooit te bepalen is nóch bepaald. Hij zou de wetenschap inzake het verband tusschen hersenen en zieleleven moeten verwerpen, omdat zieleleven in geen enkel verband zou zijn op te nemen. Terecht merkt Dr. J. Enklaar op*): „Maar dat „élan vital van Bergson, een in het oneindige voortgaande schepping van nieuwe inhouden, wat is het anders dan het afbreken van elke betrekking tusschen heden en toekomst, een scheppen uit niets, zonder regel of wet, dat onderzoek in elken vorm afsnijdt, wat is het meer dan een frase, een leeg begrip?”

Neen, ook uit 's menschen innerlijk was god als schepper verjaagd. De godsdienst is ten einde, zijn opperst wezen naar het rijk der fabelen gebannen. „Inzake den godsdienst — zegt de wijsgeer Vaihinger — moeten wij ons gedragen alsof er een hoogste wezen bestond, hoewel wij heel goed weten, dat aan deze idee geen werkelijkheid beantwoordt. Het is dus een religie der bewuste „Unvernunft”. Van het bewuste onverstand!

*) In „De Groene Amsterdammer”, 12 Mei 1923.

VII.

Het theïsme heeft afgedaan, en god is nog slechts ornament, een politieke wensch of een geheimzinnig vermoeden. Uit de wetenschap, de samenleving en 's menschen innerlijk was de idee „god” gebannen. Haar laatste toevluchtsoord is dat der speculatieve filosofie, waarin voorgangers en navolgers van een Dr. De Hartog of van een Rudolf Otto, een Barth, een Lasson hun op den kop balanceerende wankele pyramiden bouwen als evenzooveel luchtkasteelen. En toch kan zelfs de speculatieve wijsbegeerte haar verlegenheid nauwelijks verbergen. De critische filosofie van Kant had de traditioneele bewijzen voor het godsbestaan vernietigd, terwijl na hem komende denkers ook de postulaten zijner „practische rede” (in tegenstelling tot de „zuivere rede”!) om hals brachten. De stelling van Kant, dat god onbekend is, doch door ons besef te geven van goed en kwaad, dus van de grondslagen der zedeleer zich in ons openbaart, leidde bij Spencer tot agnosticisme, toen bleek dat de grond der zedeleer niet metaphysisch, doch natuurlijk en sociaal was te bepalen. Wanneer men filosofisch een kennisgrens aanvaardt en belijdt, dat men daar, waar onze kennis eindigt, niet weet of er al of niet een god zijn kan en dus ten aanzien van god zegt „niet te weten”, vergist men zich in een belangrijk opzicht. Indien er n.l. een god is, is hij ook in dat deel der werkelijkheid dat ons bekend is, openbaart hij zich ook in wat wij kennen. Uit de aanwezige, de voor ons voorhandene werkelijkheid moet dus gods wezen blijken; is god niet daarin aanwezig, dan is hij in 't geheel niet.

De groote speculatieve wijsgeeren der vorige eeuw, Hegel, Schopenhauer en Von Hartmann hebben overtuigend den grondslag van den godsdienst ondergraven. God toch is de idee, dat aan de werkelijkheid één wezen ten grondslag ligt, dat de grond der werkelijkheid een eenheid is, een macht waaruit alle krachten voortkomen. Juist de wijsbegeerte heeft zich tot taak gesteld, den grond van alle werkelijkheid te leeren kennen, en even merkwaardig zijn

de genoemde groote wijsgeeren niet getroffen door de eenheid, door het volstrekte en volmaakte, doch door de tegenstrijdigheid, de gebrokenheid en de onvolmaaktheid. Hegel ziet in het worden een eindeloos proces, zonder begin, zonder einde. Hij heeft onbewust het deïsme onhoudbaar verklaard door zijn logika, en aangetoond dat iedere verandering volgen moet op een voorafgaande, en dat de stelling der deïsten, (die in den kring van Voltaire en aan het Pruisische hof tijdens Frederik den Groote niet gering waren) alsof god de wereldebeweging zou hebben veroorzaakt zonder verder werkzaam te zijn, zooals een horlogemaker een horloge opwindt en het af laat loopen — onredelijk was, omdat de werkelijkheid niet mechanisch, doch organisch beweegt en een god, die in eeuwige rust zou verkeeren ondenkbaar is. Indien inderdaad god eeuwig rustte, wat was dan de oorzaak, dat hij in beweging kwam, om de wereld te scheppen? En als god de wereld vormde, wie of wat vormde god? Ook Schopenhauer wist „dat iedere oorzaak een verandering is, waarbij men noodwendig moet vragen naar de aan haar voorafgegane verandering, waardoor ze is ontstaan — en zoo tot in het oneindige.“) De verandering kent geen begin, geen „eerste oorzaak.“

Doch Hegel en Schopenhauer hebben voor het probleem gestaan, hoe ooit het onredelijke en redelijke, het kwade en goede, het vernietigende en bouwende uit één grond waren te verklaren. Hoe het geneeskundig vermogen van den mensch en de ziektebacil beide uit god konden zijn. Hoe oorlog en vredesverlangen beide uit hem konden voortkomen. Hegel proclameerde de Rede als het goddelijke, dat in het onredelijke was verkeerd. Schopenhauer aanvaardde den onredelijken wil als grond, die door het redelijk intellect wordt opgeheven. In beide gevallen is van 'n oplossing geen sprake: hoe kan uit de Rede het onredelijke, uit den irrationeelen Wil de rede voortkomen? Beide wijsgeeren hebben de tegenstrijdigheid moeten aanvaar-

*) A. Schopenhauer: „Over den viervoudigen wortel van de stelling van den toereikenden grond.“

den, zonder die te kunnen verklaren. En vooral Schopenhauer heeft lang voor Darwin, reeds in 1818, in talloze ontroerende bladzijden alle lijden, alle ellende in de wereld geschetst en het een schennis der rede genoemd, een dergelijke wereld uit een god te durven verklaren. Hij heeft de ondoelmatigheid, den wreeden strijd om het bestaan tusschen de soorten, den smartelijken ondergang van volken en menschen aangeropen als bewijs, dat geen god een dergelijke wereld kon hebben voortgebracht. Daarmee was tevens het pantheïsme, dat de wereld vergoddelijkte, overwonnen. „Pantheïsme — aldus Schopenhauer — is slechts een beleefd atheïsme. De waarheid van het pantheïsme bestaat in de opheffing van de dualistische tegenstelling tusschen god en wereld, in de erkenning dat de wereld uit haar eigen krachten, door zichzelf bestaat. De zin van het pantheïsme: „god en wereld is één" is slechts een beleefde manier om den heere god zijn afscheid te geven." En Nietzsche, die de wanorde, de wreedheid, de leelijkheid en doelloosheid in de wereld niet ontkennen wilde, schreef in z'n polemiëk met D. F. Strauss: „Uit dien Albron (de wereld) vloeit echter ook alle ondergang, al het onredelijke, al het booze voort: bij Strauss heet die Albron het Universum. Hoe echter zou dat Universum, trots de tegenstrijdigheden in zijn karakter, godsdienstige vereering waard zijn, en verdienen met den naam van god te worden bestempeld, zooals bij Strauss geschiedt?"

Voor al bij Von Hartmann komt de verlegenheid der speculatieve wijsbegeerte tot uiting: terwijl hij den grond der werkelijkheid onbewust noemt, stijgt daaruit óp het redelijke denken en het onredelijke willen. Indien men nu het onbewuste god noemt, moet dus in god zelf de onredelijke wil wonen. Dat beduidt, dat god zelf is gevallen, dat god zelf zondig is, onvolmaakt, en derhalve gelijk aan den mensch. De theologie die teneinde hem nog te redden, sprak van een „wordenden god", een „strijdenden god", erkende dus daarmee dat god slecht was, maar beter worden moest; laag, maar hooger steeg; dat hij gebonden was, doch bezig was zich vrij te vechten; dat hij in het heden mis-

lukt was, doch voor de toekomst veel beloofde. Is het wonder, dat geloovigen zich schamen over deze degradatie van hun god in de filosofie, en dat de katholieke Van Heugten uitroept*): „Al schrijft men nog zooveel hoofdletters en al tracht men de wijding van dit gezegende woord God te bewaren, wat er blijft is geen God, maar een schaduw, een caricatuur, het „Zerrbild“ van een God“?

Kon het feitelijk anders? Hoe troebel ook het oostersche denken geweest moge zijn, het had de verschijnselen in de werkelijkheid nooit afgeleid uit één grond. Noch het Boeddhisme, noch het Parsisme hadden dit kunnen gelooven en derhalve tegenover den god der duisternis en van het kwaad steeds gesteld dien van het licht en van het goede en uit beider tegenstelling alle tegenstrijdigheid verklaard. Eerst in het Jodendom en wel in het tijdperk na Esra groeide uit het henotheïsme, dat — hoewel Jahoe de sterkste god geacht werd te zijn — toch het bestaan van meerdere goden aanvaardde, het monotheïsme. In dien tijd bijvoorbeeld ontstaat het boek Job (Ijob of Hiob) waarin de vraag wordt opgeworpen, waaruit de maatschappelijke ellende moet worden afgeleid. Voortijds gold immer, dat het lijden een straf gods was en de welvaart zijn belooning. Daarmee hing samen, dat vele menschen „vroom“ waren (en zijn!) teneinde vele goederen deelachtig te worden, en afvallig werden indien hun godsdienstige ijver niet werd beloond. Aanvankelijk nu is het boek Job daartegen een protest: men moet ook in de ellende vroom blijven. Doch wie brengt deze smart over ons? God, inderdaad! En hij doet dat om den mensch te beproeven. Weliswaar voert Satan gods wil uit, doch hij is slechts aanklager bij god (hij zegt dat Job niet vroom is om niet!) en diens wilsvoltrekker. Doch wanneer later vele menschen door Satans verzoeking inderdaad afvallen van den Heer, rijst de vraag, waarom god zijn eigen kinderen in het verderf stort? Een der vele medewerkers aan het boek Job leerde: omdat Job trouw is gebleven ondanks zijn ellende, wordt hij weer beloond door teruggave van al zijn goederen. Dus toch

*) In het maandblad „Studiën“, Juni 1923.

weer wedervergelding. Vele vromen aanvaardden dus het lijden in de hoop op vergoeding. Bij miljoenen echter bleef deze uit en velen gingen allengs twijfelen en aan de almacht en aan de goedheid gods. De priesterschap en de geloovigen waren dus genoodzaakt, god te verontschuldigen: niet van hem, doch van Satan ging alle kwaad en ellende uit. Satan dus was de tegenstander gods geworden en op Perzische wijze voerde hij met zijn legers van duivelen strijd tegen god en diens engelen. Nu echter was weer god onttroond: hij was immers niet sterk genoeg, Satan te weerstaan noch hem te overwinnen! Zoodra dan ook door Babylonische invloeden toch god moet worden gehandhaafd en als de eenig goede, de volmaakt wijze en als de almachtige, dient de duivel te vervallen. Het heeft zeer lang geduurd, vóór inderdaad het geloof in den duivel ophield te bestaan: in zijn tijd moest Balthazar Bekker er nog tegen strijden. Toen men echter zoo ver was, stond men wéér voor de vraag: hoe kan het kwaad, de zonde, de slechte wil, het duivelsche — hoe kan dit voortkomen uit god? De eerste oplossing was: het komt uit den mensch voort. Doch indien de mensch zijn wil verkeerd aanwendt, en dus neiging bezit tot het kwade — en de mensch is uit god — dan heeft ook god hem een geaardheid gegeven gericht op het zondige, en is god daarvoor verantwoordelijk. Een tweede mogelijkheid was: het kwaad komt direct uit god zelf. Hiermee was god zondig geproclameerd, werd hij de auteur van het booze en verloor zijn goddelijke kenmerken van volmaaktheid, wijsheid, eenheid en zedelijkheid, hield hij derhalve op god te zijn: hij werd een verbeelde mensch. Tenslotte kon nog één conclusie worden getrokken: de volmaakte, wijze, goede god kan geen onvolmaaktheden, geen ziekten, geen lijden, geen onverstand op de wereld hebben gebracht. Derhalve is alle kwaad en alle smart slechts bedriegelijke schijn: in wezen bestaat het kwaad niet. Practisch dus moesten alle ellenden, ziekten, dood en verderf worden aanvaard als in werkelijkheid zeer goede gaven gods. Doch geen mensch met verstand en levenswil verdraagt dit suggestieve moordproces

en deze aanslag op alle rede en alle leven. Hoe men ook tracht, de tegenstrijdigheid te negeeren en god te redden, men kan nooit anders dan de tegenstrijdige veelheid der werkelijkheid aanvaarden en de volstrekte eenheid gods ontkennen. Geen theologische wijsbegeerte is aan deze zelfvernietiging ontkomen.

Inderdaad, wèl had Heine gelijk: het zijn de theologen, die aan den lieven god een eind maken!

DE BOEKEN VAN HET OUDE TESTAMENT.

De mensch wil zich niet langer vertelsels laten opdisschen, hoe goden en wereld en alle dingen ontstaan zijn. Theogonieën en cosmogonieën verdwijnen van het tooncel en maken plaats voor de wetenschap.

ALOIS RIEHL.

I.

Het feit, dat nog in onzen tijd een critische beschouwing van de boeken van het Oude Testament een onderdeel uitmaakt van den strijd, dien het atheïsme voert, behoeft eenige verontschuldiging. De bijbelbeoordeeling, die zijn veroordeeling is, kan immers tot de wapenen worden gerekend van het godsdienstig modernisme, dat zijn beste krachten heeft aangewend tot de exegetische van de Heilige Schrift, en heeft met de atheïstische levens- en wereldbeschouwing weinig uitstaande. Toch dient men zich rekenschap te geven van het feit, dat het atheïsme wel degelijk ook het geloof in den Bijbel moet opheffen en feitelijk een apart standpunt inneemt. Het modernisme heeft de orthodoxie tegengeworpen: het Oude Testament wordt door ons niet meer aanvaard, omdat de godsvoorstelling der ouden Joden in strijd is met onze moderne godsdienstopvattingen. De historische onbetrouwbaarheid en het mythologisch karakter waren bijzaak: hoofdzaak was, dat de moderne godsdienst den O. T. god zijn congé gaf, om een anderen binnen te halen. En dan was het modernisme nog half. Het onderwées nog het Oude Testament, verkondigde nog de traditioneele voorstellingen en wilde deze boeken nog immer in eere houden. Op de catechisaties der modernen gold nog altijd het O. T. als inleiding tot het nieuwe, en aan deze inleiding wordt meer tijd besteed dan aan het Nieuwe Testament zelf. De halfslachtige critiek op het Oude Testament, dat toch altijd nog als vereerenswaard moest worden aangezien, leidde zelfs bij het modernisme

tot een veel te optimistische en veel te zachtaardige beoordeeling: de moderne god kon er wel geen vree mede hebben, doch hij leefde toch ook in deze bijbelboeken rudimentair. Tegenover dit standpunt, is het atheïsme radicaal. In de eerste plaats verwerpt het 't nauwe verband tusschen oude en nieuwe Testament, zooals het gewoonlijk wordt voorgesteld. Doch het atheïsme ziet in deze geschriften slechts de uitingen van een algemeene gezindheid, de godsdienstige, en verwerpt deze gezindheid zelve. Het beoordeelt ze critisch, doch veroordeelt ze voor onzen tijd, omdat ze bedriegelijk, onzedelijk en leugenachtig zijn in hooge mate, zoowel Oude als Nieuwe Testament. Beide zijn de grofste staaltjes van vrome flesschentrekkerij wier eenige verontschuldiging wellicht is, dat ze onbewust geschiedde, voor zoover traditie, gewoonte en opvoeding ons leven voor een belangrijk deel leiden, en voor zoover het heilig godsdienstig doel geacht werd bevorderd te mogen worden met alle middelen. Doch onze tijd weet, dat het een noodlot is geweest der geschiedenis — d.w.z. een door menschen tot hun eigen ongeluk gehandhaafd lot — dat juist deze boeken van priesterbedrog en laaghartige volksverdomming, van armoe-prediking en levensvijandigheid, verspreid, gelezen en opgedwongen zijn geworden als „Heilige“ Boeken, wier inhoud en geest ook voor onzen tijd van belang wezen zou en als leiddraad gelden moest. En dat het een politiek van grove verleugening was, dat bestuurdeerden, die beter wisten, het volk in deze waan hebben doen voortleven. Hier geldt het woord van Nietzsche*): „Wat vroeger ziekelijke verschijnselen waren, is vandaag onwelvoegelijk — het is onwelvoegelijk heden nog christen te zijn. En hier begint mijn walging. Ik zie om mij: er is geen tittel of jota overgebleven van wat de menschheid eens al waarheid beschouwde; wij verdragen het niet meer dat de priester het woord „waarheid“ uitspreekt. Zelfs met de meest bescheiden aanspraak op rechtschapenheid behoort men tegenwoordig te weten dat een theoloog, een priester, een paus, met elke

*) F. Nietzsche: „De antichrist“

stelling die hij verkondigt niet slechts dwaalt maar liegt en dat het hem niet vrij staat uit onnoozelheid, uit „onwetendheid” te liegen.” En Nietzsche spreekt niet ten onrechte over de „boosaardigste valschemunterij die bestaat” en die in de moderne wereld een schandvlek is welke deze tot in haar grondslagen veroordeelt: een samenleving waarin deze leugen kon voortbestaan, kon groeien, waarin ze zelfs betaald en beloond worden kon — zulk een samenleving zelve is tot in het merg verdorven en ziek tot in het hart.

Er zijn genoeg eerlijke mensen geweest, die voor elk hebben aangetoond, op populaire wijze hebben gedemonstreerd, dat tal van in den Bijbel verhaalde feiten niet waar konden zijn. Men leze slechts Ingersoll en Dodel*) over de aan Mozes toegeschreven eerste vijf boeken van het Oude Testament. Hun reeds vrij oude critieken geven de duidelijkste voorbeelden van bijbelsche onmogelijkheden. Wanneer Dodel het scheppingsverhaal ontleedt, komt hij niet alleen tot de conclusie dat het tweeledig is en dat met Genesis 2:4 een geheel nieuw begint, doch hij ontdekt allerlei tegenstrijdigheden. Wat is het licht, dat god schiep? „De wetenschap kent geen ander licht dan dat van lichtende lichamen, hetzij dat zij eigen licht hebben of dat zij slechts het licht van andere lichamen terugkaatsen. Het licht is geen stof, geen ding, maar slechts een „begripsnaam” voor de eigenaardige beweging van iets stoffelijks”. Men zou nog verder kunnen gaan en zeggen, dat licht een gewaarwording of waarneming is, inhoud dus van het menschelijk bewustzijn en dat zonder bewustzijn er geen licht of kleur, geen duisternis ook bestond. Doch wezens met bewustzijn waren er nog niet op den eersten dag. Misschien schiep god het licht om zelf beter te kunnen zien, maar vanwaar dan? Uit zichzelf waarschijnlijk — dus god had licht in zich! Welnu, een dergelijk licht (als god was) behoefde toch zeker geen licht meer te scheppen! Het probleem wordt steeds ingewikkelder.

*) R. G. Ingersoll: „Eenige dwalingen van Mozes”; Dr. A. Dodel: „Mozes of Darwin?”

Of leefde hij in de duisternis en verbrak hij na een gansche eeuwigheid het donker om uit niets licht te vormen? Maar welke lichamen waren dan de grond van dit licht? Immers de zon kwam pas op den vierden dag, hoewel het de drie dagen daarvoor reeds dag en nacht was geweest! Tot zulke vragen en beschouwingen komt men door kinderlijke verbeelding voor waarheid te houden. Dat god den eersten dag hemel en aarde schiep, en den tweeden dag nogmaals den hemel — dat hij niet wist dat de zon vóór de aarde, de aarde vóór de maan en talloze sterren milliarden jaren vóór de zon schitterden — dat hij er onkundig van was, hoe vóór de vogels er landdieren waren en niet omgekeerd — dat hij den zoon van den eersten mensch Adam in het land Nod een familie deed aantreffen die niet van Adam kon afstammen — dat hij berouw kreeg over wat hij had gedaan, en dus zelf zondig was geweest — och, dat god tenslotte omdat hij zijn werk zoo elendig had verknoeid het maar door een zondvloed vernielde — dat alles zullen we maar verontschuldigen met de gedachte, dat god niet medeplichtig is aan deze verhalen, omdat hij niet bestaat. En wanneer de schrijver een doodgewone opsteller van volksmythen is geweest, laat men hem niet te hard vallen. „Wist de schrijver — vraagt Ingersoll — dat de zon elk oogenblik meer warmte uitstraalt, dan men zou verkrijgen bij verbranding van miljoen maal miljoen tonnen steenkool? Wist hij dat de omvang onzer aarde minder is dan een millioenste gedeelte van de omvang der zon? Wist hij dat circa 124 planeten die tot het zonnestelsel behooren alle kinderen van de zon zijn? Wist hij dat Jupiter 85.000 mijl middellijn heeft en honderd maal grooter is dan de aarde en om zijn as draait met een snelheid van 25.000 mijl per uur en niettegenstaande deze verbazende snelheid met zijn 4 manen de reis om de zon maar eenmaal in de vijftig jaar volbrengt, en in dien tijd een afstand aflegt van drie duizend miljoen mijlen?” Och neen, dat wist de schrijver niet. En Ingersoll heeft gelijk: indien de schrijver van het boek Jozua had geweten „dat de aarde draait met een snelheid van dui-

zend mijl per uur en zijn loop om de zon met een snelheid van 68.000 mijl vervolgt, hij zou de hagelsteen die de Heer naar beneden wierp, zeker verdubbeld hebben en zon en maan maar stilletjes hun gang hebben laten gaan." Zeker zou niemand van onzen tijd meer op de gedachte komen te schrijven, dat de zon bleef stilstaan! Bovendien blijkt b.v. uit het Zondvloed-verhaal, hoe beperkt de gezichtskring was van den schrijver! Ingersoll rekent uit, dat Noach met zijn helpers 2 miljoen insecten moesten vangen en wel mannetjes en wijfjes, dat hij met 7 andere personen al het werk moest doen en 175.000 volgels, 3606 dieren, 1300 slangen en 2 miljoen insecten gedurende minstens 40 dagen moest verzorgen. Hoe kwamen de dieren weer in hun landen terug, wanneer sommige slechts enkele voeten per dag kruipen kunnen? Met getallen springt het Oude Testament vreemd om. Uit Jacobs huis gingen 67 of 70 man (Genesis 46 : 26 zegt 67, Deuteronomium 10 : 22 zegt 70) naar Egypte. Hun geslacht bleef er 215 jaar en was toen zoo gegroeid, dat het 600.000 krijgslieden kon opleveren! Rekent men dat één volwassen krijger beschikbaar is op 5 menschen, dan waren de 70 aangegroeid tot 3 miljoen! Wanneer men echter den aanwas der bevolking van Noord-Amerika als maatstaf neemt, de landverhuizers als „nakomelingen" rekent en ruim telt, zou volgens dezelfde maatstaf de kolonie van Jakob kunnen zijn gegroeid tot 35.840 man in 215 jaar. Dat is iets anders dan tot 3 miljoen, en dan er bij te bedenken dat de Joden slaven waren, hun manlijke kinderen in Egypte eens zouden zijn uitgeroeid (alleen Mozes bleef over) en ze allerellendigst daar moeten hebben geleefd volgens denzelfden bijbel!

Dit alles is nog slechts een klein aantal der tegenstrijdigheden, die in den bijbel zelf voorkomen. De vereeniging „De Dageraad" gaf een brochure uit met „Tegenstrijdige teksten in den bijbel", die zeer belangwekkend is. Doch wat zal er overblijven, indien hij wordt getoetst aan de feiten der geschiedenis, indien hij wordt vergeleken met de geestesgesteldheid van onzen tijd? Het vonnis moet vernietigend zijn.

II.

De moderne tijd heeft belangrijke studies zien ontstaan op het gebied der oudheidkunde, woordafleiding en geschiedkunde, welke zeer dienstbaar zijn geweest aan een juiste critiek op het Oude Testament. Wanneer we enkele noemen als de bekendste, en bij wijze van voorbeeld haar inhoud kort weergeven, kan men beseffen, dat onze eeuw en de vorige slag op slag hebben toegebracht aan de 'autoriteit der boeken van het Oude Testament. Egyptologen en Assyriologen hebben vele bouwstoffen bijgedragen tot het vormen van een beeld over de wijze waarop de Bijbel is ontstaan. De Amsterdamsche hoogleeraar Professor Daniël Völter heeft over de geschiedenis der Mozesfiguur belangrijke ontdekkingen beschreven.*) Op den Sinaï heeft Flinders Petrie oudhebreuwsche inscripties ontdekt, welke voornamelijk zijn ontcijferd door Professor Grimme te Münster. De Hebreërs moeten tusschen 1501 en 1447 voor onze jaartelling een slavenkolonie hebben gevormd onder de farao's Hatschepsoet en Toetmoses III. Hun godsdienstig leven concentreerde zich rond den tempel op Serabit en was gebonden aan de vereering van twee goden: Sopd (Sapdoe) en Hathor, die de Joden Jahoe en Mana noemden. Op den Sinaï ontvingen de Joden geen nieuwen godsdienst, doch ze aanvaardden een bestaanden. De Mozeslegende en de Tien Geboden stammen uit veel later tijd en de geschiedenis der steenen tafelen is waarschijnlijk ontleend aan de omstandigheid, dat zich bij den tempel gedenksteen en rotstafelen met hebreuwsche letters bevinden (z.g.n. godsschrift.) Wat de berichten nu aangaat inzake de Hebreëën, zij bevestigen geenszins de traditioneele bijbelvoorstelling. Ja, ze reppen zelfs niet van Mozes! De naam Mozes is vrij algemeen en vaag en waarschijnlijk legendarisch. Toch geven de inscripties wel den grondslag tot het Mozes-verhaal, doch dan zijn aan den bedoelden persoon allerlei mythologische trekken toe-

*) Dr. D. Völter: „Die althebraïschen Inschriften vom Sinai und ihre historische Bedeutung“.

bedeeld, o.a. die van den op den Sinaï vereerden Egyptischen god Thot, die als bode der goden de middelaar was tusschen hen en de menschen, wetten en plannen openbaarde. Mozes is dan dus een vergoddelijkt, legendarisch mensch, en deze mensch is Menasse, een egyptische beambte, een opzichter en tempelhoofdman op den Sinaï, die een zoon Gersom had, en van priesterlijke herkomst zou moeten zijn. (Zie ook Richteren 18 : 30). Hij diende twee goden, doch zijn kleinzoon Jonathan en diens zonen waren priesters hij het gesneden en gegoten Jahwe-beeld van Micha, dat de 600 Danieten hem ontroofden. Menasse is door farao Hatschepsoet uit de mijnen gehaald en door zijn bescherming opgeklommen. Dit kan dan de eenige grond zijn tot de legende, dat Mozes uit den Nijl (inplaats van uit een mijn) zou zijn gered. De Joodsche slavenkolonie moet dus uit Menasse haar legendarischen Mozes hebben gefantaseerd. Inzake de uittocht uit Egypte zou komen vast te staan, dat de Sinaï geen rustpunt, maar een uitgangspunt was. Romeinsche geschiedschrijvers (Heine vermeldt het nog) geven echter als historisch feit het verhaal weer, dat de Joden door den farao zijn uitgedreven om hun huidziekten, dat ze bij hun uittocht gouden en zilveren voorwerpen roofden (men zie Exodus 3, 11 en 12) en dat deswege de Egyptische troepen hun werden nagezonden. Na dezen tocht is het tweegodendom tot eengodendom geworden, omdat de Joodsche nomadenstam zijn onafhankelijkheid geestelijk demonstreerde door zich van god Mana te ontdoen en wijl de economisch-politieke gemeenschap, waarvan het zwervende volk zich in krijg en ontbering bewust was, uitdrukking vond in de gedachte, dat alle Joden kinderen waren van denzelfden god, dat één god alle Joden verbond: zoodra de Joden tot „volk” werden, ontstond in de mythologie de volksgod. Hij was de oudste in de herinnering van allen, hij was in het bewustzijn der Joden meegetrokken uit Egypte, hij was hun bezit: Jahoe.

Is derhalve de Joodsche godsdienst aanvankelijk egyptisch, hij wordt na den uittocht sterk beïnvloed door Baby-

lonische gedachten. Friedrich Delitzsch, die helaas door zijn duitsch-nationalen geest antisemitisch gezind was, heeft de verdienste gehad op den Babelschen achtergrond van den bijbel te hebben gewezen. *) De onderzoekingen van de Deutsche Orient-Gesellschaft (Delitzsch was assyrioloog) voorafgegaan door die van volhardende onderzoekers, verschaften hem zeer veel materiaal: zijn boekje staat vol afbeeldingen van opgegraven reliefs en van steenen tafelen met spijkerschrift, waardoor de gansche geschiedenis der oudheid weer levend wordt. Reeds 2250 jaar voor onze jaartelling bestond tusschen den Tigris en den Euphraat een door Hammoerabi gestichte en gediscipli-neerde staat met centrale wetgeving en nauwkeurig omschreven rechten en plichten, militairen dienst, post- en briefverkeer en een van staatswege geordende wetenschap: sterrenkunde, wiskunde en schrijfkunst. In den winter van 1887 vond men in El Amarna, de bouwvallen van een stad van Amenophis IV, dus in Egypte, 300 kleitabletten welke de brieven bleken te zijn van Babylonische, Assyrische en Mesopotamische koningen aan de egyptische farao's Amenophis III en IV, welke brieven een helder licht werpen op de toestanden rond de Middellandsche Zee omstreeks 1500 voor onze jaartelling. Er blijkt een geweldige babylonische invloed uit, zóó zelfs dat de babylonische taal de wereldtaal was voor de officieele diplomatie. Toen de Joden Kanaän binnenvielen, moeten ze daar dezelfde Babylonische invloeden hebben aangetroffen in handel, zeden, munt-, maat- en gewichtenstelsel, in het gansche leven. De Sabbath is Babelsch: hij was een vastendag, een rustdag, een dag van verzoening met god. De Babyloniërs verdeelden hun geschiedenis ook in twee perioden: voor en na den zondvloed. Een zekere Xisuthros zou bevel van god hebben gekregen een schip te bouwen en het te bevolken. Wanneer de zondvloed over de wereld is gekomen en het regenen heeft opgehouden, zendt hij een duif uit, die echter bij gebrek aan een rustpunt weerkeert. Op een babylonischen steenen tafel vindt men het

*) F. Delitzsch: „Babel und Bibel“, I.

geheele bijbelsche zondvloedverhaal! Vóór den vloed leefden 10 Babylonische koningen, en in den Bijbel 10 joodsche aartsvaders..... Op zeven tafelen heeft men het Babelsche scheppingsverhaal gevonden. God Marduk, de opperste der goden, wil een geordend heelal scheppen uit het duistere chaotische oerwater. Doch Tiâmat, de kracht van den chaos, verheft zich (als een draak, of soms als zevenkoppige slang) omhoog. Marduk spant een net over de aarde en in stralende wapenrusting en schitterenden glans stijgt hij met zijn door vier paarden getrokken wagen omhoog en rijdt langs den hemel, doodt Tiâmat, snijdt hem door, vormt uit de eene helft den hemel, uit de andere de aarde, bekleedt den hemel met maan, zon en sterren, de aarde met planten en dieren en scheidt tenslotte een menschenpaar. Is niet Marduk de vader van Jahoe? En zijn niet beiden oude zonnegoden? In Psalm 74 : 13 wordt Jahoe gevierd als een „die de koppen der draken in de wateren heeft verbroken”, in Job 26 : 12 eveneens, in Jesaja 51 : 9 alweer: „Zijt gij het niet die den Draak (rahab) hebt neergehouden en het ongevormde (tannîn) doorboorde?” In Genesis heet de chaos Tehôm (vgl. Tiâmat) en scheidt god op dezelfde wijze als Marduk de orde. Ook in het bijbelsche scheppingsverhaal is de duivel wederom een slang, die den mensch verleidt. Doch dit verhaal is alweer geheel babylonisch: de man en de vrouw, de appelboom en de slang vindt men op een Babelsche tegel! Alle zedelijke geboden uit het Oude Testament, nauwelijks te vatten voor dit barbaarsche nomadenvolk der Joden, stammen uit Babylonische wetgevingen en uit nog vroeger tijden, uit die der voor hun eeuw beschaafde Soemeriërs. Het is verklaarbaar en weinig vernederend voor de Joden, dat de inhoud hunner Heilige Schriften niet oorspronkelijk is — doch ónverklaarbaar en onteerend is het voor den godsdienstigen voorganger uit onzen tijd, dat den „kinderkens” dit verborgen blijft.....

III.

Wanneer men het zware werk van Kuenen*) ter hand neemt en het ontzaglijk aantal der namen voor oogen krijgt van allen die het Oude Testament hebben uiteengerafeld, wordt men met eerbied vervuld voor een zoo geweldigen arbeid van enkele geslachten, ook al kon deze inspanning wellicht nuttiger zijn aangewend. Doch het is nu eenmaal zoo: het aantal bijbelcritici en bijbelverklaarders is enorm. Toch blijft deze wetenschappelijke arbeid gewoonlijk betrekkelijk neutraal: over de aan de mensche-lijke ontwikkeling toegebrachte schade, veroorzaakt door den bijbel, zwijgt de moderne school gewoonlijk. Wellicht vond ze het ook niet noodig voor de weinige studeerenden, die zij buiten het volk om bereikte. Slechts van tijd tot tijd spreekt een radicaal op duidelijke wijze tot het volk, zonder onwetenschappelijk te zijn. Zoo gaf F. Delitzsch zijn strijdvaardig maar eenzijdig boek uit, dat Bakels voor Holland bewerkte.**). Publiceerde F. Domela Nieuwenhuis een klein geschriftje over den bijbel. En gaf in Duitschland Bruno Sommer zijn degelijk en leerzaam werkje in het licht, dat het Oude Testament ziet van het vrijdenkers-standpunt uit.***) Wanneer wij in het kort een beoordeeling geven van de boeken van het Oude Testament in hun algemeene strekking heeft dit slechts ten doel aan te toonen op welke goede gronden de atheïst ook dezen bijbelboeken alle gezag voor onzen tijd en voor den voorwaarts strevenden mensch ontzegt.

Het Oude Testament zooals wij dat kennen is niet volledig. Minstens 19 geschriften zijn verloren gegaan, wat blijkt uithun vermelding in de bestaande boeken. Daartoe behooren het „Boek der Rechtschapenen' (Jozua 10), het „Boek der oorlogen" (Numeri 14) een geschiedenis van „Salomo" (I Kon. 11) en tal van „Kronieken" (2 Kron. 12 :

*) A. Kuenen: „De Boeken des Ouden Verbonds."

***) F. Delitzsch: „Die grosse Täuschung" (Bewerkt als: De groote Begoocheling)

***) Bruno Sommer: (Balduin Säuberlich) „Die Bibel".

15 — 13 : 22 — 20 : 34 — 26 : 22 — 32 : 32 — 33 : 19). De bestaande echter doen duidelijk blijken, wat ook uit andere geschriften kon worden geconcludeerd (o.a. uit die van den joodsch-romeinschen Josephus) dat van de 9de tot de 2de eeuw voor onze jaartelling Palestina werd bewoond door een boeren- en herdersvolk. Handel en verkeer of industrie kwamen slechts zeer beperkt voor en de bewoners van Kanaän behoorden economisch tot de achterlijkste der toenmalige bekende wereld. De arbeidsdeeling bestond slechts hierin, dat er een klassentegenstelling bestond tusschen den kleinen landbouwer en den adel met het priesterdom, die door groot-grondbezit in staat waren slaven te exploiteeren. (Saul zoekt met zijn slaaf verloren vee: I Sam. 9). Hoewel het moeilijk is, uit den Bijbel de juiste economische verhoudingen te leeren kennen, werpen sommige teksten daarop toch wel licht. Exodus 21 : 20—21 zegt bijv. „Wanneer iemand zijn slaaf of slavin met een stok zoo slaat, dat deze onder zijn handen dood blijft, dan moet hij zeker worden gewroken. Doch blijft hij nog een of twee dagen in leven, dan wordt hij niet gewroken: want hij is zijn geld.’ Hieruit spreekt kennelijk het bestaan der slavernij, en wel van een patriarchale: de man was absoluut eigenaar en heerscher, zoowel over menschen als over goederen. Onder dit patriarchaat moest natuurlijk polygamie voorkomen: de aartsvaders en welgestelde Joden hebben meerdere vrouwen, en naar oostersch gebruik zullen de vrouwen wel in speciale vrouwenvertrekken (harems) hebben geleefd, zooals Bolland veronderstelt. Teneinde de overdracht der erfenissen zoo te regelen, dat de goederen in één hand bleven en het bedrijf niet werd verdeeld, heerschte het eerstgeboorterecht voor de mannelijke nakomelingen. De positie der vrouwen was dus volkomen afhankelijk van der mannen wil. Men bedenke, dat Abraham zijn vrouw Sara twee maal voor zijn zuster laat doorgaan, haar doet prostitueeren (door de Egyptenaren en Abimelech) en daarvan geldelijke voordeelen trekt (Genesis 12) en dat Izaäk op dezelfde wijze handelt met Rebekka. Dat de veelwijverij officieel was goedgekeurd, bewijst het

feit dat de hoogepriester Jojada voor Joas 2 vrouwen zoekt. (2 Kron. 24 : 3).

Dat inderdaad bij de Joodsche stammen het feodale patriarchaat heerschte is bevestigd door opgravingen van Prof. Hugo Winckler die in 1906 het archief vond der Hittieten, een Kanaänitisch volk, dat zeer vele betrekkingen had tot de Joden, over wier geschiedenis Winckler belangrijke studies publiceerde. Hun godsdienst was even „heidensch“ als elke andere. Hij ving aan met de vereering der zielen van de gestorvenen, die als geesten geacht werden voort te leven. De stammen bezaten o.a. als totemdier de stier en gingen later uit van de veronderstelling, dat deze in het voortbrengen van het Joodsche volk een belangrijk aandeel had gehad: de vereering van „het gouden kalf“ bewijst, dat het rund een heilig dier was. Elke familie bezat haar vele familiegoden, waarvan afbeeldingen werden gevormd en werden vereerd (de teraphim), zooals blijkt uit het verhaal dat Rachel er enkele aan haar vader ontsteelt (Genesis 31 : 34). Later werden nog meermalen afgodsbeelden gevormd: de moeder van Micha laat uit 200 zilveren sikkels een beeld gieten, Gideon uit 1700 gouden sikkels (Richteren 8 : 26), en Jakob neemt als fétis een steen voor zich (Genesis 28 : 18). Aan deze afgodsbeelden werd geofferd, tempels werden opgericht voor de goden, die met verschillende namen worden genoemd: El (of Eloah, meervoud Elohim): de hooge, groote, sterke. Baäl: de familiegod. Adon: de heer, de bevelende. Naarmate de families tot een stam en de stammen tot een volk worden, zien we de kleinere goden terugdringen door een meer algemeen vereerden, in dit geval Jahoe „de sterkste der goden.“ Psalm 97 : 7 zegt nog: „Beschaamd moeten zijn allen die de beelden dienen en zich op afgoden beroemen. Bulgt u neer voor hem, alle gij goden!“ Het patriarchaat bracht noodwendig mede, dat waar alleen de zielen der gestorven mannen werden vereerd, de goden allen mannelijk werden gedacht. Ook bij de Joden ziet men den overgang duidelijk op deze wijze: door aanbidding van de geesten der aartsvaders komt men tot godendienst; de aartsvaders zijn halfgoden

(heroën) geworden, wanneer Jahoe als opperste god is erkend geworden. In dit licht bezien wordt het geheele eerste deel van het Oude Testament, de vijf aan Mozes toegeschreven boeken, de Pentateuch, een mythologische geschiedenis met onbetrouwbaren historischen inslag.

Hoe weinig eerlijk inderdaad de joodsche geschiedenis in den bijbel is beschreven, heeft de critiek vrij spoedig begrepen. Daar omstreeks 250 jaar voor onze jaartelling 70 Grieken de bijbelboeken uit het Hebreeuwsch hebben overgezet in het Grieksch en alleen deze laatste bewerking is bewaard gebleven, moet men genoeg nemen met dezen Bijbel der Septuaginta. Doch het oude Hebreeuwsch werd zonder klinkers geschreven (eerst $\pm$ 650, toen de taal reeds 800 jaar dood was, voorzagen de onkundige Mazoretten het daarvan) en de grieksche bewerkers hebben een groot aantal schrijffouten gemaakt: Delitzsch wijst er ongeveer 3000 aan*); Ninivé moet zijn Ninoea,, Obadja is Abdia, Moloch bedoelt Melek, en de godennaam van god zelf is feitelijk Jahoe. Terwijl de godennaam werd geschreven met de medeklinkers J. H. W. H. was het streng verboden hem uit te spreken (vgl. Leviticus 24) waarom de Joden dan ook hun god met den naam Edoonaaj (Heer) noemden. Later zijn de klinkers e-o-a verward met de letters J. H. W. H. en ontstond abusievelijk de naam Jehowah. In de samenstelling, bewerking en redactie der bijbelboeken, zooals wij ze kennen heeft dan bovendien — afgezien van de fouten des Septuaginta — de profeet Ezra een belangrijk aandeel gehad: feitelijk dus stammen deze boeken uit de vijfde eeuw voor onze jaartelling! In dien tijd zijn geheel nieuw vervaardigd Leviticus, de hoofdstukken 25—40 van Exodus en de hoofdstukken 1—10 van Numeri. De redactie der 10 Geboden is zeer twijfelachtig. In Exodus 20 tot 23 vindt men de wetten van het „Bondsboek“, doch in Deuteronomium 5, waar ze ook voorkomen in anderen vorm, zijn ze kennelijk ontleend aan den kring der profetes Hulda, die omstreeks 622 voor onze jaartelling onderricht gaf. In 2 Kon. 22 licht de schrijver eenigs-

*) F. Delitzsch: „Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament“.

zins een sluier op, door te vertellen dat Hilkia het wetboek uit Deuteronomium vond! Hier was de hoogepriester Hilkia derhalve de „ontdekker”, d.w.z. de auteur. Wanneer men nagaat dat de boeken Exodus, Leviticus en Numeri tijdens de Babylonische ballingschap (586—536 v.o.j.) zijn geschreven kan men niet alleen hun geschiedkundige waardeloosheid, doch hun redactie onder Babelschen invloed begrijpen. Hoewel eerst in de 9de of 8ste eeuw voor onze jaartelling de Joden op steen hebben kunnen schrijven en er dus inscripties kunnen zijn ontstaan, was toen toch de intocht in Kanaän reeds 4 of 5 eeuwen terug geschied; en deze onbetrouwbare verhalen zijn nog herhaaldelijk omgewerkt. Terwille van de autoriteit echter werd ieder nieuw uitgegeven werk gedekt door den naam van een legendarisch of mythologisch geworden persoon. De aan David en Salomo toegeschrevene moeten 600 jaar na den tijd waarin dezen zouden hebben geleefd, zijn ontstaan. Van de „psalmen Davids” zijn er 70 na de ballingschap, na 536 v.o.j. geschreven, minstens vijf eeuwen dus na den dood van den legendarischen David. Psalm 105, toegeschreven aan David, begint met een aanhaling uit Jesaja 12:4, dat $\pm$ 700 v.o.j. het licht zag.

De tijdrekening van den Bijbel is reeds zeer lang gewantrouwd. De in 340 gestorven Eusebios kon aan de leeftijden der aartsvaders geen waarde hechten, omdat ze uitgingen van niet meer geldende tijdmaten, en wijl volgens hem niemand kon weten, hoe lang Adam in het Paradijs gewoond had. Merkwaardigerwijze heeft het protestantisme veel meer dan het katholicisme de bijbelcritiek als ketterij trachten te voorkomen: Luther en Calvijn waren haar doodsvijanden. Hun tijdgenooten Karlstadt en Sebastian Franck, die aan de goddelijkheid van den Bijbel twijfelden, ondervonden het. In Engeland waren de Deïsten vooral kritisch gestemd en vóór hen hadden Hobbes en de Leveller-sekte reeds veel veroordeeld. Ook Spinoza*) heeft den bijbel als godsopenbaring volledig verworpen en een zeer degelijke bijbelcritiek geleverd, niet alleen op tegen-

*) B. de Spinoza: „Theologisch-politiek traktaat”.

strijdigheden, schrijffouten en „verbeteringen“ die slechts vervalschingen waren, maar ook op het geloof aan de openbaring zelve. Doch eerst de oudheidkundige wetenschap kon volledig inzicht geven in de samenstelling en de fouten van den Bijbel. De lijfarts van Lodewijk XIV, Jean Astruc was reeds zeer ver gekomen, de archaeoloog Wolf gaf in 1795 als zijn meening, dat de schrijfkunst bij de Hebreërs veel later in gebruik was dan men had geloofd en dat Mozes noch David auteurs konden zijn. De rij der moderne bijbelkenners was hiermee geopend.

IV.

Merkwaardigerwijze is juist uit het kamp van het protestantisme, dat den bijbel als eenige heilige kennisbron had aanvaard, het modernisme voortgekomen met zijn liberale critiek. Dit verschijnsel had echter een godsdienstigen grond. De vraag kwam naar voren, waartoe de godsopenbaring in Jezus Christus gediend had, indien reeds de Joden een volledige openbaring hadden ontvangen als uitverkoren volk. Dit probleem was des te nijpender naarmate de tegenstellingen tusschen Oude en Nieuwe Testament sterker werden beleefd en het O. T. steeds minder bruikbaar werd voor den nieuwen tijd na de fransche revolutie. Teneinde het Evangelie te redden, moest dus het O. T. worden ontdaan van zijn luister. Om te doen gelooven in de ware godsopenbaring van het Nieuwe Testament, moest die in het Oude als valsch en onmogelijk worden voorgesteld. Vooral bij Delitzsch springt dit hinderlijk in het oog, doch het kenmerk dezer gezindheid dragen bijna alle moderne critici. Vandaar hun afkeer en wantrouwen tegenover een radicale beoordeeling, die een ontheiliging is, van het Nieuwe Testament. Wat zij zelve deden ten aanzien van het Oude scheen niet geoorloofd met betrekking tot het Nieuwe Testament, dat hun liefde bezat.

Doch in elk geval is hun werk ten aanzien van het O. T. zeer belangrijk. In den Pentateuch ontdekte men weldra drie bronnen: de grondslag bleek van een schrijver af-

komstig die god den naam El (Eloah) gaf en daarom de „Elohist" wordt genoemd. De tweede auteur noemt god Jahoe (een pleonasme: „Ja" beteekent in het babylonisch hetzelfde als „Hoe" (Ehoe) in het egyptisch, n.l. geest of god) en heet daarnaar de „Jahoeïst". De derde bijwerking voegde passages in uit den tijd van Esra. Eenzelfde verdeeldheid is te constateeren in het bijbelsche volk zelf: het volk van den Elohist is dat der I s r a ë l i e t e n, dat van den Jahoeïst is het volk der J o d e n, hoewel dit verschil later sterk is verdoezeld. De Israëlieten n.l. zijn op geheel andere wijze en tijden in Palestina binnengedrongen dan de Joden: deze laatsten woonden rond Jeruzalem, zij echter in de latere provincie Samaria. De Israëlieten (Ephraemieten) waren het grootst in aantal en kenmerkten zich doordat ze de s c h niet konden uitspreken.)Richteren 12 : 6). Volgens de legende stammen ze van Israël af, de Joden van Juda. Eerst later, na de vereeniging, schiep de mythe een nieuwen oervader: Abraham, voor beide volken, terwijl daarna onder babylonische invloeden een vader der geheele menschheid werd verbeeld, n.l. Noach. Nog weer later drong het Perzische scheppingsverhaal door, dat ook in Babylonië gezag had, en waarin Adam door god als eerste mensch wordt geschapen. De mythologie vormt dus steeds nieuwe beelden uit verder gedachte tijden. Historisch staat slechts vast, dat omstreeks 1400 v.o.j. Palestina was verdeeld in kleine elkaar bevechtende staatjes, die onderworpen waren aan Egypte, doch waarin geen cultuur hoegenaamd kon doordringen door de barbaarsche veeten en oorlogen. Tijdens de tien eeuwen voor onze jaartelling hebben de Egyptenaren in Palestina geweldige oorlogen gevoerd tegen de Hittieten, de Babyloniërs en de Assyriërs, hebben volksverhuizingen dwars door dit land plaats gevonden en zijn legers van Assyriërs en Perzen naar Egypte er doorgetrokken. Niets van dit alles vindt men in den bijbel terug: alleen de val van Israël en Juda is historisch.

Israël, het tienstammen-rijk (het getal 10 is onbetrouwbaar: Israël bestond uit vele, wisselende stammen) heeft

het koningschap herhaaldelijk van de eene op de andere stam zien overgaan, wat met bloedige gevechten gepaard ging. Eerst met de geschiedenis van koning Bascha (910—890) is inderdaad een historische herinnering beschreven. Ervoor en daarna echter ziet men allerlei legenden herhaald. Elfmaal komt in den bijbel het verhaal voor van een lang regeerenden vader en een na korte regeering vermoorden zoon: het begint met Jerobeam-Nadab en eindigt met Salomo-Rehabeam. Hetzelfde geval heeft men bij den „profetenspiegel”: Mozes, Jozua, Elia en Eliza verrichten zoo ongeveer dezelfde wonderen, waarvan ook Jezus later zijn deel krijgt. In 733 hebben de Assyriërs het grootste deel van Israël bezet, zoodat slechts anderhalve stam in afhankelijkheid overblijft met de hoofdstad Samaria, totdat in 722 Sargon ook dit stukje bezet. De Bijbel schrijft de verovering van Samaria abusievelijk toe aan Salmanassar IV — welk een historische kennis! Uit de jaartallen die de Bijbel geeft blijkt dat de Israëlieten geen tijdrekening hadden: ze zijn hopeloos in de war.

De godsdienst van Israël was aanvankelijk vooroudervereering. In Sichem woonde een stam wiens god was *J o s e p h*. (*Ja-saph* = geest van den drempel) zoo genoemd wijl de huisvader onder den dorpel werd begraven: zijn geest huisde daarin. Het heiligdom was een altaar en een heilige boom (Genesis 12 :6) op een plaats die gold als middelpunt der aarde (Richteren 9 :37). Uit Jesreel in het Noorden echter werd Joseph verdrongen door god *I s r a ë l* (strijdgod?) In Bet-El (godshuis) aan de zuidgrens werd *E l S c h a d d a i* vereerd (waarschijnlijk de god van den berg, d.w.z. van den grafheuvel). Tot in de woestijn woonde een stam waarvan de god *J a k o b* heette. (*Ja* = god — *aqob* = geest in den heuvel). Naast hem stonden twee godinnen *Lea* (Koe) en *Rachel* (moederschap), wat begrijpelijk wordt wanneer men weet dat god Jakob als een stier werd voorgesteld. Overal waren zulke stierenbeelden opgesteld. De Amoriëten vereerden den stiergod *A m a r*, de Babylonieërs *M a r d u k*, welke namen be- duiden: jonge stier, kalf. Naast hen leefden in de verbeel-

ding vele huisgoden, Baälim genaamd. Doch na 722, toen groote volksdeelen naar Assyrië werden weggevoerd, begonnen de Israëlieten te twifelen aan hun Elim en Baälim en waren geneigd, de Assyrische goden te aanvaarden. Toen echter kwamen de Joden, wier rijk Juda was gespaard gebleven door het opbrengen van belastingen aan de Assyriërs. De Israëlieten zagen in het feit, dat Juda was blijven bestaan een bewijs van de macht van Juda's god J a h o e en zoodra de Jahoe-priesters dat begrepen, begonnen zij een hevige propaganda te voeren, door Amos en Hozea bijv. Toen tenslotte Josia van Juda ook Israëel bezette, was het niet moeilijk den Jahoe-godsdiens officieel te vestigen. Jahoe werd staatsgod.

Doch wat geschiedde er met de Israëlitische goden? Ze bleven in de volksverbeelding bestaan, maar werden gedegradeerd. Van stamgoden werden ze halfgoden, goddelijke menschen, die gingen behooren tot één groote familie onder de leiding van Jahoe. In deze verwantschap werden ze stamvaders, aartsvaders, met Israëel aan het hoofd en met Jakob, Manasse, Ephraïm, Joseph in de familie, waartoe ook Esau, een plaatselijke Phoenicische god (Oesoos) werd uitverkoren. Eerst in den loop van de zevende eeuw voor onze jaartelling voltrekt zich dit mythologisch proces en kunnen de vaderlegenden beschreven zijn. Eerst omstreeks 600 jaar v.o.j. dus kan de Elohist zijn aangevangen met het beschrijven van wat we in de eerste vijf boeken van den Bijbel lezen.

Overzien we deze historisch te construeeren werkelijkheid, dan begrijpen wij beter, waarom aan den bijbel geen geschiedkundige waarde mag worden toegekend: omdat hij in werkelijkheid is een mythologisch werk, waarvan de gebeurtenissen der verbeelding slechts geplaatst zijn in een historisch tijdperk, waaruit nog herinneringen naleefden bij het joodsche volk, vage en onjuiste overleveringen.

V.

We zagen, hoe ook in Israël god Jahoe, de god van Juda, overwinnen kon. Over zijn ontstaan en dat van Juda is echter niets bekend. Juda moet van uit het Zuiden zijn binnengetrokken in Palestina, doch vanwaar is historisch bij dit nomadenvolk niet vast te stellen. De afkomst van Sinaï of Horeb is niet onwaarschijnlijk, doch ook niet zeker. In elk geval moet Juda veel betrekkingen hebben gehad met de Edomieten, wier stamvader was Edom (d.w.z. Adam = mensch) welke oervader door Juda werd overgenomen. In de tiende of negende eeuw schijnt ten Noorden van Jeruzalem een rijkje Benjamin te hebben bestaan met een zekeren Saul aan het hoofd. De naam Saul is zeker edomitisch (Genesis 36 : 37). De stad Hebron (Chebron) was bezet door de Chabiri (de Hebreërs) wier hoofdman David (zoo werd hij later genoemd) een aantal volkjes georganiseerd schijnt te hebben tot 'n rooftocht, waarbij Jeruzalem werd veroverd (II Samuel 3 en 5), Davids huisgod Jahoe tot staatsgod werd verheven, en het Rijk naar dien god den naam Jehoeda kreeg. Doch vast staat dit niet: de ledende is te zeer „bearbeid” d.w.z. vervalscht om de waarheid te kunnen ontdekken. Aan Jahoe waren de slang en de bok gewijd, terwijl Jeruzalem zijn hoofdplaats werd. Daar werd hij tot stiergod, wellicht onder Israëlitische invloeden, of tot leeuwengod, zooals Marduk.

De geschiedenis begint eerst bekend te worden met koning Jauchasi (Achas — de naam van god (Ja) werd dan geschrapt) die van 735—720 regeerde. In zijn tijd schijnt de schrijfkunst bekend te worden en treedt Jesaja op met later Amos en Hozea. De koningen Achas, Hiskia en Manasse blijken aan Assyrië schatplichtig te zijn geweest. Toen in 606 Assyrië ten onder ging, landde de egyptische farao Nekho aan de Palestijnsche kust om er het zijne van te veroveren. Koning Josia van Juda trok hem tegemoet, doch sneuvelde: zijn rijk zou een egyptische vasalstaat worden na den slag bij Migdol. Doch de Babylonische vorst Nebukadnezar sloeg Nekho terug, maakte

Juda schatplichtig aan Babylon en wyl het zich verzette veroverde hij in 597 Jeruzalem, voerde tal van Joden mede en hief den Jahoe-dienst op. Toen in 588 opnieuw een opstand uitbrak werd Jeruzalem wederom belegerd en in 586 veroverd en verwoest. De boeken der „Koningen” eindigen hier, terwijl eerst het boek „Esra” in 520 weer begint met onbetrouwbare geschiedenis, welke in „Nehemja” wordt voortgezet en omstreeks 430 eindigt. Op welke wijze de Bijbel schrijft, blijkt bijv. uit de geschiedenis van Hiskia, waarvan men alles heeft teruggevonden op zeszijdige kleiprisma's in Assyrische archieven. De Assyrische koning Sanherib dan omsingelde in 701 Jeruzalem, verwoestte 46 steden en nam 200.150 gevangenen mede. Daarop zond Hiskia hem geschenken, muzikanten, paleisdames en.....dochters, teneinde Sanherib gunstig te stemmen, waarna Hiskia schatplichtig werd aan Sanherib. Doch de Bijbel vertelt in het tweede boek der Koningen iets anders. De datum wordt abusievelijk op 714 gesteld, men geeft toe dat Sanherib sterker was, doch beweert: „Hiskia was in alle ondernemingen voorspoedig.” (II Kon. 18 : 7) Doch in II Koningen 19 : 21 en in Jesaja (die overigens over Sanherib heeft gezwegen) 37 : 22 vindt men een gedicht, waarin het aftrekken van Sanherib op de moedigste wijze wordt verkondigd en waarna de mededeling volgt, dat 185.000 Assyrische soldaten door Jahoe werden gedood! Gedicht en bericht zijn echter 200 jaar later (na de ballingschap) ingevlochten geworden! Zoo moest voor het nageslacht een smaad worden uitgewischt: door bewuste leugen.

Wat echter belangrijk is geweest, was de godsdienstige hervorming onder koning Josia: daardoor werd Jahoe de eenige, nationale god voor Juda. Reeds beschreven wij, hoe na den val van Samaria en den ondergang van het rijk Israël god Jahoe steeds meer terrein won onder de Israëlieten en daarmee het gezag der priesterschap van Juda verstrekke, wat tot gevolg had dat het den koning van Juda niet moeilijk viel, de Israëlieten in te lijven bij zijn rijk. Onder Hiskia en Josia had de

priesterschap steeds meer de afgoden en huisgoden uitgeroeid teneinde overal Jahoe te doen eerbiedigen. Natuurlijk moest het eengodendom samen gaan met groote heerschappij der Jahoe-priesters, de Levieten, en ontstond daartegen van vele zijden verzet, omdat tal van kringen de priester-uitbuiting niet dulden konden. Hevige gevechten koningsmoorden en familieveeten waren het gevolg (Richteren 9, II Koningen 10 bijv.) Ze konden echter niet verhinderen, dat de Judeesche priesters zegevierden. En toen hun godsdienst ook Israël won, het Assyrische Rijk zwakker werd en dus geen tegenstand kon bieden, waagde koning Josia den stap en annexeerde Israël. In Samaria werden nu de Assyrische goden vervangen door den Jahoe-cultus en in 621 werd officieel Jahoe als nationale god ingevoerd: in dit h e n o t h e ï s m e werd het bestaan van andere goden behalve Jahoe niet ontkend, doch hun aanbidding was streng verboden.

De priesterschap kreeg nu steeds groeiende macht, en de Levieten lieten zich terdege gelden. De naam beduidt ongeveer: slangenpriesters (livja = zich als een slang winden) en hun functie zal wel dateeren uit den tijd, waarin men ook Mozes' staf in een slang herschiep en schreef over den oerwerelddraak Leviathan, die een kronkelende slang wordt genoemd. (Men zie Jesaje 27 : 1 en II Koningen 18 : 4). In elk geval „vonden” tijdens koning Josia de Levieten plotseling een oud „vergeten” wetboek, dat van Mozes afkomstig heette te zijn en uit den zwerverstijd moest dateeren. . . . . uit den tijd toen er nog geen Joden-volk was, geen schrijfkunst, noch boeken! De taal leert, dat de wetten niet van een zwerversvolk, maar van een landbouwend volk stammen. Bovendien blijkt merkwaardigerwijze dat het westen wordt aangeduid met den naam „zee” (jam) en het zuiden met den naam „steppe” (negeb). Dat kon alleen doordat men zich in Juda bevond, en niet op den Sinaï: de Middellandsche Zee en de woestijn lagen daar in eenigszins andere richting! Doch het doel der priesters was bereikt: de wetboeken stelden tempelbelastingen in: de eerstgeborenen en de tienden moesten worden geofferd (Deu-

teronomium 26) en driemaal 's jaars moest elk manlijk inwoner in Jeruzalem voor Jahoe verschijnen, en hem geschenken brengen (Deuteronomium 16 : 16). Dit wetboek dat men in Deuteronomium vindt (dit woord beteekent: tweede wet) is inderdaad de eerste wet der Joden. Er blijkt uit, wanneer dit boek is geschreven: in den tijd waaruit de boeken der Koningen verhalen — van Elia en zijn uitroeiing der Baäldiensten en het afzetten der „valsche" priesters, opdat alle voordeelen der uitbuiting ten goede zouden komen aan de Levieten, die van de tempels ware vleeschwinkels maakten in naam van Mozes' wetten.

Vanwaar thans de naam *Mozes*? Dat hij is afgeleid uit *Mes* = zoon is onwaarschijnlijk. Andere aanwijzingen geven wat meer licht: in het babylonisch was *Moesch* = slang, in het hebreuwsch was *Masch* = heer, een syrische god draagt den naam *Masius*. Hieruit zou men kunnen concludeeren, dat *Mozes* (*Muschi*, *Mosche*) een god was met den slang als heilig dier, voortgekomen uit de vooroudervereering. Zijn zuster draagt den naam *Marjaam* en zingt in een nog bewaard gebleven legende een lied van vreugde over het verdrinken in de zee van het egyptische leger. (Later is dit lied aan Mozes toegeschreven (zie Exodus 15). *Marjaam* is geen historisch persoon, doch een water-godin van zeer ouden datum. Haar naam beduidt: „vloeien der zee" (*mar* = druppel; *marar* = vloeien; *jam* = zee. Hebreeuwsch).

De Levieten hebben met hun Jahoe-dienst zeer veel tegenstand ondervonden bij de Samaritanen en provinciale priesters, die het opnamen voor de huisgoden en de vooroudervereering en zich in hun bestaan bedreigd gevoelden. Deze oppositie tegen de priesters te Jeruzalem deed uit haar kringen een tweede „Bondsboek" voortkomen, met gansch anderen inhoud dan het eerste wetboek. Zoo kon men er in lezen, dat Jahoe niet alleen te Jeruzalem, maar overal en aan alle oude altaren kon worden vereerd, terwijl de huis- en familiegoden werden gespaard (Exodus 21 : 6—22 : 7). Met vele toevoegingen uit later tijd vindt men deze Samaritaansche wet in Exodus 20 : 24 tot

24 : 8. Misschien behoort ook hoofdstuk 34 er toe.

Het is derhalve in het tijdperk, dat Juda en Israël na 621 voor onze jaartelling vereenigd waren, dat de boeken van het Oude Testament zijn geboren: Op deze periode en geen andere hebben ze betrekking.

Alle mythologische inkleeding, uitgegeven als historie van de vijftiende tot de zevende eeuw, is bewuste camouflage en vrome bedriegerij. De zeden, gewoonten en gebruiken, de politieke en godsdienstige verhoudingen uit het Oude Testament zijn die van het Rijk Juda omstreeks 600 voor de huidige jaartelling. Onderzoeken we in vogelvlucht hun waarde.

VI.

De tijd, waarin het rijk Juda met Israël was vereenigd kenmerkte zich door de opvatting, dat elk volk zijn eigen god en elke god zijn eigen land bezitten moest. Elke verovering geschiedde dus in naam van den god, wien men land moest kunnen aanbieden. Wanneer Ruth zegt: „Uw volk is mijn volk, uw god is mijn god" drukt ze slechts de opvatting uit, dat een volk een specialen god behoort te bezitten. In Exodus 3 : 18 heeft Jahoe den naam van „god der Hebreërs" en later meenden de Joden allen, dat Jahoe hen had uitverkoren. Natuurlijk hebben de Hebreërs dezen god in Juda en de Judeesche priesters hem in Israël ten troon gevoerd, zoodat de Joden een verbeelden god aanvaardden en niet omgekeerd een god de Joden had verkoren. De priesters echter meenden hun volgelingen een hart onder den riem te moeten steken door hun gods hulp te verzekeren. „U heeft Jahoe, uw god, uitverkoren, om van alle volken op den aardbodem hem tot een eigen volk te zijn." (Deut. 7 : 6) „Alleen in u is god". (Jesaja 45 : 14). Het was de speciale taak der profeten dezen godsdienst te prediken, die Renan ook wel „monolâtrie" noemde: dienst van één afgod. De profeten, die „nebieïem" of

sprekers, die door hun niet zoo fanatieke tegenstanders „gekken" werden genoemd (II Kon. 11 : 11) en overigens zieners en schouwers heetten, droegen den naam van „Israëls strijdwagens en ruitery" (II Kon 2—12) en hadden voor alles een politieke functie te vervullen. Ze berispen de koningen, wanneer die niet gehoorzamen aan hun wil (denk aan Samuels vervloekingen tegen het koningschap) en wilden vóór alles door den Jahoe dienst de Joden tot imperialisme brengen. Schoon schilderden de profeten de toekomst van de Joden: „Gij zult over vele naties heerschen terwijl zij niet zullen heerschen over u." (Deut. 15 : 6) „Jahoe zal de schatten der naties als een overstroomende beek naar Jeruzalem leiden — Jeruzalems poorten zullen openstaan, dag noch nacht worden gesloten, opdat men tot u brenge de schatten der natiën, terwijl haar koningen geleiders zijn." (Jesaja 60 : 11) „Koningen zullen uw verplegers zijn; hun vorstinnen uw zoogsters. Met het aangezicht ter aarde zullen zij zich voor u nederwerpen; het stof van uw voeten zullen ze likken! (Jesaja 49 : 23). Wanneer tot deze propaganda koningen niet dienstbaar waren, moesten ze uit den weg geruimd. Van 23 koningen van Juda zijn er 4 vermoord, van 19 van Israëel werden er 7 gedood door burgertwisten, koning Joram brengt zijn 6 broeders om. Jerobeam wordt bij Salomo's leven nog door profeet Ahia gekroond, en de koningen Aza en Achab worden flink onder handen genomen door de politieke profeten.

Bovendien echter waren de profeten waarzeggers (I Samuel 9 : 1) wonderdoeners en kroniekschrijvers. Vooral als schrijvers hebben ze waarde gehad, niet omdat ze de geschiedenis hebben vervalscht, maar omdat ze duidelijke blijken geven van hun gezindheid. De in het boek Jozua vertelde intocht der Israëlieten in Kanaän kan naar de legende worden verwezen, vooral waar Richteren er niet van rept (Richteren 1 : 4—9 en 1 : 18 zijn later ingevoegd). Doch in het boek Jozua komt iets tot uitdrukking, dat de profeten kenmerkt. Eerstens grove overdrijving. Professor Ernst Herzfeld deelt mede dat de „stad" Jericho, die de

Israëlieten met een leger van 531.150 man niet konden innemen, na opgravingen waarbij de wallen werden weergevonden, een omtrek bleek te hebben van.... 750 Meter! In Jozua leest men, dat de Israëlieten voor Jahoe op den berg Ebal een altaar oprichtten; dat zou midden in het vijandelijke land zijn geweest, waarvan ze aan de grens stonden. Doch naast deze snoeverijen waren er kenmerken van anderen aard: bloeddorst, wraakzucht, chauvinisme. Het boek Jozua is één der gruwelijkste documenten eener oorlogsgeschiedenis, waarin „geen levende ziel overblijft en alles wordt doodgeslagen” Reeds in Deuteronomium vindt men als belofte: „Jahoe, uw god, trekt als een verterend vuur voor u uit. Hij zal uw vijanden verdelgen en hen voor u nederwerpen, zoodat ge hen spoedig uit hun bezit verdrijven en vernietigen kunt, gelijk u Jahoe beloofd heeft.” (9 : 3 — 7 : 22 — 11 : 25). „Gij zult alle volken die Jahoe uw god u overlevert, verslinden. Verschoonen niet.” (Deut. 7 : 16). Was het wonder dat de Amorieten, zelf Semieten, den Hebreërs den naam gaven van roovers en moordenaars (Chabiri, Habiri) en David een rooverhoofdman was?

Wanneer Eliza met zijn kaal hoofd door Bet-El wandelt en de kinderen hem naroeven en „kaalkop” schelden, komen twee beren uit het woud en verscheuren 42 kinderen. (II Kon. 2 : 23). Indien Jahoe zoo van Eliza hield, had hij dezen beter zijn haren kunnen teruggeven! Wanneer een profetenleerling weigert den gewonden Achab te slaan, wordt hij door een leeuw verslonden, (I Kon. 20 : 35) nog wel „door het woord des heeren.” Jesaja 34 slingert de banvloek van Jahoe over de volkeren, die ter slachting zijn overgeleverd, en Jesaja 63 teekent Jahoe als groot-moordenaar met bevlekt en bebloed kleet. De wraakpsalmen zijn talloos en vaak barbaarsch wreed. Over de sexueele uitpattingen licht Richteren 19 met zijn verhaal over de verkrachtingen in Benjamin ons uitvoerig in. Uit dit alles blijkt, dat ook hier de godsdienst slechts de ideologie was van een op laag peil staand zwerversvolk, dat tijdens zijn vestiging nauwelijks vatbaar was voor de Soemerisch-Ba-

bylonische beschaving, en voor zoover het de zedewetten daarvan overnam niet in staat was deze na te komen. Men denke aan het „Gij zult niet dooden" en aan de tallooze moorden onderling en jegens andere volkeren bedreven. De eerbiediging gods moest worden afgedwongen door te dreigen, dat de zonde der vaders bezocht zou worden aan de kinderen in het vierde geslacht, en de eerbied voor de ouders moest worden verkregen, door stoffelijke voordeelen te beloven, waardoor de dagen verlengd zouden worden en het den kinderen wèl zou gaan.

Om terug te komen op de politieke werkzaamheid der profeten, deze bestond voor een niet gering deel in het opzweepen der massa's door hun profetieën. Het is duidelijk, dat deze aanzeggingen niet zonder grond werden gedaan. Doch men kan zich eenigszins ook het innerlijk verval van den Joodschen godsdienst verklaren wanneer blijkt, dat de profetieën voortdurend onvervuld bleven. Indien het geheugen der volkeren eenigszins beter was geweest dan het blijkt te zijn, zou na de Joodsche geen andere profeet meer hebben kunnen opstaan: zoo weinig betrouwbaar zijn hun profetieën gebleken. En toch was volgens Jeremia 28:9 de vervulling toetssteen voor het geloof in de profetieën, welk geloof er derhalve niet beter op geworden is. Indien de profetieën wel waren vervuld, zou slechts gebleken zijn dat de kansberekening der aanzeggers juist geweest was, en niets meer. Want elke voorspelling heeft een kans vervuld te worden, vooral wanneer zij vaag is en onzeker. Doch nu zelfs dit niet geschiedde, moest wel alle vertrouwen verdwijnen, vooral waar de profeten wel degelijk algemeene verwachtingen profeteerden. Zoo voorzegde Ezechiël den ondergang van Tyrus in den tijd dat het werd belegerd door Nebukadnezar: immers Ezechiël weet reeds dat Jeruzalem is gevallen en onmiddellijk daarna is Nebukadnezar naar Tyrus getrokken. De schrijver van het boek Jesaja na hoofdstuk 39 (de z.g.n. Deuterojesaja = tweede Jesaja) profeteert den val van Babylon, wanneer de Perzen daartegen oprukken. Jeremia

voorspelt de ramp van Jeruzalem wanneer de stad wordt belegerd.*)

Ondanks deze voorzichtigheid faalden ze allen op rampzalige wijze. In het boek Jozua wordt Jericho na de inneming vervloekt en zal Jahoe geen wederopbouw toestaan, doch desondanks neemt Moab het nog in (Richteren 3 : 13) kent David het (II Samuel 10 : 5) en bestaat het heden ten dage nog. Volgens de hexateuch (de eerste zes boeken) zouden alle „vreemde“ bewoners van Kanaän worden vernietigd, doch de stam Dan verliest nog alles aan de Philistijnen (Jozua 19 : 40), David bestrijdt dezen, Juda vermag de Jebuzieten niet te verdrijven (Richteren 1 : 21) en de Joden woonden te midden van de Hittieten, de Amorieten, de Ferrizieten, de Hevieten, de Jebuzieten en hoe al deze volkjes meer mogen heeten. De politieke profeet Eliza helpt Jehu koning te worden, opdat deze de vijandige koningsgeslachten zal uitroeien. Wanneer hij een groot aantal moorden heeft gepleegd, zegt Jahoe, god zelf: „Omdat ge wel hebt gedaan wat recht was in mijn oog en gehandeld hebt naar al wat in mijn hart was met het huis van Achab, zullen uw zonen tot in het vierde geslacht op den troon Israëls zitten.“ (II Kon. 10 : 30). Doch deze belofte was zoo waardeloos, dat Hozea 1 : 4 ons vertelt hoe Jehu nog tijdens zijn leven door god werd gestraft door het verlies van een groot deel van zijn rijk. Tot de groote illusies behoort, dat alle heidenen bekeerd zouden worden (Haggai 2 : 8) door Jahoe, den Heer der Heerscharen.

De profetie van Babylons val vindt men in Jeremia 50 (en in Jesaja 21, wanneer de Meden optrekken) „Schielijk is Babel gevallen en verbroken — geen steenen zullen tot hoeksteen overblijven — geen menschenkind zal er doorgaan.“ Aldus Jeremia met het oog op den Perzischen aan-

*) Het meest profetische boek is Daniël. De 15 andere zijn: Hosea, Joël (± 320) Amos, Obadja (Perzische tijd) Jona (mythologisch) Micha, Nahum, Habakuk (na Bab. ballingschap) Zefanja, Haggai, Sacharia (allen eveneens na ballingschap) Maleachi, de z.g.n. kleine profeten — en Jesaja (van 1—39 uit de zevende eeuw, na 39 echter uit den tijd van koning Cyrus ± 530) Jeremia (625—586) Ezechiël (na 597 in ballingschap) de groote profeten.

val op Babylon. Doch wat geschiedde? Door joodsch ver- raad kwamen de Perzen in de stad, ze verboederden zich met de Babyloniërs, de stad blijft nog eeuwen bestaan en vervalt eerst langzaam, zooals de meeste oude wereldste- den in Klein-Azië en Egypte. Volgens de onderzoekingen van Herzfeld, Delitzsch en Sven Hedin gebruiken de no- maden nog de steenen der bouwvallen voor hun huizen, liggen er welvarende dorpjes tusschen de ruïnen, over- nachten vele reizigers nog daarin en neemt het verkeer steeds toe. Doch het doel van deze profetieën was, de Jo- den in Babylon vrees aan te jagen en ze zoo te bewegen, naar Jeruzalem terug te keeren. Ook die terugkeer is her- haaldelijk geprofeteerd (Jesaja 40 : 24 — Ezechiël 34 : 13 — Amos 9 : 13 — Jeremia 31 : 10). Doch wat bleek in de geschiedenis? Dat de Joden het te Babylon in hun bal- lingschap veel te goed hadden om weer te keeren. In het boek Daniël wordt verhaald dat de stad zelfs door enkele Joden werd geregeerd, en uit een teruggevonden archief te Nippoer van Artaxerxes blijkt, dat Joden een voorname plaats innamen in de zakenwereld, zooals heden ten dage overal ter wereld, en dat ze evenmin als nu, toen bereid waren hun nieuwe woonplaatsen, waar ze het goed hadden op te geven voor de Palestijnsche. De terugkeer der Joden is één der duidelijkst mislukte voorzeggingen.

Ook de val van Tyrus is geprofeteerd, toen Nebukadne- zar in 586 de belegering begon (zie Ezechiël 26). De stad zou een gladde steenrots gelijk worden, haar dochters zouden op het veld met het zwaard worden gedood, haar vermogens zouden worden geroofd en groote wateren zouden haar overdekken. De historie was eenigszins an- ders. Toen Nebukadnezar het beleg aanving, trokken de bewoners zich op het eiland terug voor Tyrus, zoodat de Babyloniërs trachten moesten de stad over het water te bereiken. Uithongeren kon hij hen niet, goederen en men- schen waren onbereikbaar en na 13 jaar trok Nebukadnezar zonder eenig resultaat terug en wendde zich tot Egypte. Merkwaardig genoeg wist de schrijver van Ezechiël van deze mislukking af en zegt hij: „Noch Nebukadnezar, noch

zijn leger heeft loon gehad vanwege Tyrus, voor den dienst dien hij daartegen had verricht." (Ezechiel 29 : 17). Tijdens Alexander de Groote bestond de stad Tyrus nog evengoed als tegenwoordig.

In het boek Daniël tenslotte komt de beroemde droom voor (2 : 31) waarbij de profeet een glanzend beeld zag met een gouden hoofd, zilveren borst en koperen buik, terwijl de voeten gedeeltelijk van ijzer, gedeeltelijk van leem waren. Dit beeld nu werd vermaald door een grooten steen, die een berg werd en de geheele aarde vervulde. Volgens Daniëls uitlegging nu was Nebukadnezar (de gras-etende!) het hoofd, en na hem zullen twee koninkrijken komen: één van zilver, één van koper. Doch het vierde koninkrijk zou een gedeeld rijk zijn, omdat ijzer en leem niet te hechten zijn. De berg die bleef was god. Dit laatste laat geen twijfel: evenals de namen stier, slang en leeuw werd de naam berg voortdurend aangewend voor dien van god, een overblijfsel uit den tijd der vooroudervereering, toen men den geest in den berg (den grafheuvel) aanbad. Doch wat zegt de geschiedenis op Daniëls profetie? Het boek Daniël is geschreven na den dood van Antiochus Epiphanes, den laatsten koning van een deel van het Rijk, dat Alexander de Groote gesticht had. De vier rijken van Daniël kunnen geen andere zijn dan deze: 1. dat van Nebukadnezar; 2. dat der Meden; 3. dat der Perzen; 4. dat van Alexander de Groote, dat het gedeelde rijk was: zijn opvolgers hebben inderdaad elk zich een deel toegeëigend. De profetie komt dus uit, maar..... ze is geschreven, toen ze reeds was vervuld en het laatste rijk reeds lang was gevallen na den dood van Antiochus Epiphanes!

Natuurlijk zat dit den geloovigen dwars, en ze hebben de rijken van Meden en Perzen saamgetrokken, het derde rijk als dat van Alexander gekenmerkt en het gedeelde rijk aangewezen als het Romeinsche. De schrijver van het boek Daniël kon toch in geen geval weten, dat het Romeinsche Rijk gedeeld worden zou! Helaas is deze reddingsboei onbruikbaar. Professor Kuenen zegt met betrekking tot hoofdstuk 7 : „Er is dus geen twijfel aan, of de

vierde monarchie is de Grieksche, d.i. het rijk van Alexander den Groote en zijne opvolgers, dat inderdaad in vs. 7, 19, 23 op ondubbelzinnige wijze beschreven wordt. Dienvolgens is de eerste monarchie het Babylonische, de tweede het Medische, de derde het Perzische Rijk. Ten onrechte ziet men in deze onderscheiding tusschen de Medische en de Perzische monarchie bezwaar: zij is integendeel èn met de symboliek in vs 4—6, èn met andere uitspraken van het boek Daniël, èn — gelijk straks blijken zal — met hfdstuk II, 29 : 45 geheel in overeenstemming. Het traditioneele gevoelen, dat de vierde monarchie het Romeinsche Rijk zou zijn, is met de meest duidelijke uitspraken van het boek Daniël in onverzoenlijken strijd en daarom volstrekt onaannemelijk."*)

De zaak wordt voor de geloovigen nog moeilijker, wanneer zij in vers 44 lezen, dat na het vierde rijk een koninkrijk komen zal, dat in eeuwigheid niet zal worden verstoord. Immers dit (messiaansch) rijk is nóch na Alexander, nóch na het Romeinsche Rijk gekomen. Uit Daniël 12 blijkt niettemin dat de schrijver het nabij achtte en dus 't vierde rijk was ontbonden waarna volgens hem de dooden zouden opstaan. Deze opstand der dooden werd geprofeeteerd na 1290 of na 1335 dagen. Gelukkig is hij uitgebleven!

VII.

Voor Juda's val hadden, zooals we zagen, hevige twisten plaats gehad tusschen de Samaritanen en de priesters van Jeruzalem, de Levieten. Na den val van Juda in 586 werd de Jahoe-dienst verdrongen door tal van andere, o.a. door den cultus van den babylonischen zonnegod Tamoez, een voortype van Jezus. Vele Joden vluchtten naar Egypte, waar ze o.a. op het Nijleiland Elephantine een kolonie met priesters stichtten en behalve Jahoe ook God Charan vereerden. De achtergebleven Joden bouwden bij Sichem in Samaria een nieuw tempeltje. De Babylonische Joden

*) A. Kuenen: „De boeken des Ouden Verbonds." Tweede deel.

zetten hun Jahoe-dienst voort, hoewel zij zich beriepen op de wet uit Deuteronomium en de achtergebleven Samaritanen op die uit Exodus, waarin bijv. het kinderoffer nog wordt geëischt. Dat in vroeger tijd de Israëlieten menschen hebben geofferd, kan niet worden ontkend. (Ezechiël 36 : 13—14). Ook begroef men wel kinderen en menschen in de fundamenteën der gebouwen, opdat hun geest daarover waken zou (I Kon. 16 : 34).

In 538 stond Cyrus van Perzië den Joden toe, terug te keeren, van welk verlof slechts een klein deel gebruik maakte onder leiding van Haggai en Sacharia. Wat Esra 1 tot 4 erover vertelt, is slechts een sprookje: de Joden leefden in Palestina in groote ellende. Na den dood van Cambysus in 522 werd het Perzische Rijk zwakker, de Joden bouwden in 520 hun tempel weer op en in 516 wijdde Haggai hem in, waarna Sacharia een zekeren Serubabel tot koning en messias van Juda kroonde. Deze verdween echter spoorloos, zoodra Darius het Perzische Rijk weer versterkte en Juda weer onderwierp. In het ongelukkige joodsche rijk duurden de twisten voort tusschen Samari-taansche priesters (Israëlieten) en de Levieten (Judeeërs). De laatsten werkten de „geschiedenis“ van Israël met zijn aartsvader Jakob nog eens om, door aan de tien stammen er twee toe te voegen: Juda en Simeon en een stam Levi te scheppen, waaruit de Levieten zouden zijn voortgekomen. Om den Israëlitischen aartsvader Jakob te onttronen, gaven ze dezen nog eens een Judeeschen oer-vader Abraham, oorspronkelijk een vooroudergeest, (Abram, d.w.z. vader in den grafheuvel, den berg) en schreven het boek der Richteren met deze strekking: wie van Jahoe en zijn priesters, en de Levieten, afvalt, zal door god zwaar worden gestraft. Hierna gaven de priesters van Jeruzalem dan nog de Koningsboeken en een groot deel van het boek Samuel.

De Samaritanen verweerden zich zoo goed als het ging. Ze schreven hun bondsboek uit Exodus ook aan Mozes toe en lieten dezen niet door Juda, maar door Israël (met een wijden bocht rond de Doode Zee) Kanaän binnenrukken,

gaven hem als opvolger den Israëliet Jozua, aan wien god zich persoonlijk zou hebben geopenbaard en maakten Jahoe tot specialen god van Israël. Zoo werden Exodus en Jozua verweerschriften der Samaritaansche priesters tegenover de Levieten van Jeruzalem, en het werk van den zoogenaamden Elohist tegenover den Jahoeïst. De strijd duurde tot omstreeks 400, toen een verzoening tot stand kwam en de beide lezingen met elkander werden dooreengewerkt, zoodat de redactie onzer bijbelboeken nauwelijks vier eeuwen voor onze jaartelling werd vastgesteld.

Ongeveer in het jaar 445 kwamen uit Babylon opnieuw vele Joden terug, onder den priester Esra en den stadhouder Nehemja, die van Jeruzalem een grensvesting maken moest, vooral gericht tegen Egypte, en dus Juda wederom moest opbouwen, wat met tyrannieke en gewelddadige middelen geschiedde. Zelfs werd een nieuw Perzisch wetboek ingevoerd, waardoor te Jeruzalem een nieuwe priesterkaste ontstond, die der Zadokieten, (Sadduceeërs) welke streng het monotheïsme doorvoerden, waarin Jahoe niet de grootste, doch de eenige god der wereld is. Deze godsdienst is nauw verwant aan den christelijken en gaf het aanzien aan de Spreuken, de Psalmen, het boek Job, Prediker, Hooglied, Daniël, aan de apocriefen Sirach, Wijsheid van Salomo en de boeken der Maccabeeën (waarvan het eerste omstreeks 100 voor onze jaartelling werd geschreven) evenals aan de verhalen Ruth, Judith, Esther en Tobit. Onafhankelijk is het joodsche volk niet meer geweest: zijn geschiedenis valt weldra samen met die van het Romeinsche Rijk. Slechts zijn Heilige Schriften bleven: hun invloed is helaas onvoorzien groot geweest. Helaas. Want Bruno Sommer heeft gelijk, wanneer hij beweert, dat op iedere bladzijde van het Oude Testament als kantteekening is te plaatsen: leugen, zwendel, valsch — *p i a f r a u s*, d.w.z. vroom bedrog.

DE BOEKEN VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

„Ik voor mij zoude aan het Evangelie geen geloof hechten, ware het niet, dat het gezag der kerk mij daartoe verplichtte.”

AUGUSTINUS.

I.

De boeken van het Nieuwe Testament worden, in tegenstelling tot die van het Oude, verbonden door ééne centrale gedachte, welke alle deelen doorstraalt en gestalte geworden is in Jezus Christus. Het is voor de westersche godsdiensten van het grootste belang te bepalen, welke waarde deze Christus bezit voor onzen modernen tijd en zijn betekenis vast te stellen voor het leven, waarin de toekomst ontkiemt. De problemen raken het gebied der historie, der filosofie, der theologie, der sociologie en zijn derhalve even groot in aantal als van gewicht in hoedanigheid. Geen mensch van deze eeuw kan onverschillig staan tegenover den godsdienst en hier in het bijzonder niet tegenover de christelijke religie. Doch ook geen denkend, vorschend wezen kan zich juist daarom onttrekken aan de figuur van Jezus Christus, geworteld en gevoed in het bewustzijn van het volk zelf, aanbeden, geïdealiseerd, geromantiseerd en verheven tot aller koning. Hem is deelachtig geworden de innige aandoening, de verheven ontroering, de opperste overgave; in hem vonden alle harten het hart der wereld en zocht alle denken de gedachte van den Kosmos. Het ware dwaas hier te spreken over den mensch Jezus, waar de idee van den Christus alles beheerscht. Klein en verstandelijk nuchter wordt de traditie van den „godsdienststichter” Jezus tegenover het beeld van den Christus. Geen godsdienst wordt ooit gemaakt: hij groeit uit het collectieve bewustzijn, dat veelal onder-bewustzijn is, als de afspiegeling eener gevoels- en voorstellingswereld, die aan het denken nog niet toe is. Noch Zoroaster, noch Boeddha, noch Jezus, noch Mahomed, noch Luther zijn

godsdienststichters geweest: hoogstens, voor zoover de historiciteit vaststaat, hebben ze uitdrukking gegeven aan wat reeds lang in de massa leefde, óf hebben zij een geraffineerde op traditie berustende ideologie geformuleerd, welke slechts diende tot het camoufleren van politieke doeleinden. Daar dit laatste in de Jezusgestalte hoegenaamd niet aanwezig is te achten, hebben wij derhalve te onderzoeken, van welke geestesgesteldheid Jezus Christus de uitdrukking zijn kan.

Deze taak is niet gemakkelijk, omdat wij leven in den tijd der polemieken, in het middelpunt waarvan de Christus staat. Verschillende scholen, verschillende personen ook betwisten elkanders opvatting dienaangaande en het vereischt volhardende studie, zich op de hoogte te stellen van alle wapenen. De christologie is een belangrijk terrein voor hypothesen en onderzoekingen, wier aantal voortdurend toeneemt. Slechts een algemeen overzicht van den stand van zaken moge hier volgen. De oude orthodoxe school maakte het zich niet moeilijk, wat haar grondslag, en zéér moeilijk wat zijn verdediging aangaat. De bijbel werd in zijn geheel aanvaard en dus ook alles wat aangaande Jezus in het Nieuwe Testament vermeld stond. Zijn wonderlijke geboorte, zijn leven en werken, zijn sterven, zijn prediking werden aangenomen zonder critiek. Daarmee bleven de moeilijkheden niet uit: want de ijverige bijbelonderzoeker komt dra tot de conclusie, dat de reeks voorvaderen van Jezus in geen der Evangelieën dezelfde is — dat de evangeliën dezelfde soort gebeurtenissen zeer verschillend beschrijven (zooals de dood van Judas bijv.) — dat in het eene verhalen voorkomen die men in het andere mist — en dat er in de teksten ontzaglijk veel tegenstrijdigheden worden aangetroffen. Wel nam de orthodoxie aan, dat Jezus Gods zoon was en aanvaardde ze de leer der triniteit, der drievuldigheid, dat Vader, Zoon en Heilige Geest hoewel ónderscheiden, toch ook een ongescheiden eenheid vormden, maar zonder begrip aangenomen werd deze leer tot een ietwat belachelijke formule, welke reeds in den Romeinschen tijd den Grieken in

Alexandrië stof gaf tot het opvoeren van tooneelspelen, waarin vader en zoon even oud en feitelijk dezelfde persoon waren, wat den grondslag legde tot menige klucht. Hoewel de goddelijkheid van Jezus vaststond, werd hij als mensch gezien, waarbij dan de wonderen een ietwat kermisachtige reclame moesten wezen voor het goddelijke in hem, wat weer in tegenspraak was met alle menschelijke zwakte en zwakheden, welke aan Jezus Christus zijn toegeschreven tijdens zijn proces en kruisiging. De orthodoxie beijverde zich dus, alle tegenstrijdigheden op vaak vernuftige en niet zelden komische wijze te verzoenen en spitsvondig teksten tegen elkaar af te wegen, zonder eenig gehoor te verleenen aan de wetenschappelijke bijbelcritiek.

Reeds meer dan anderhalve eeuw terug verhief zich hier tegen de liberale of moderne theologie. Zij was te verlicht, om niet de resultaten der wetenschap, het oordeel der rede en de kennis der ervaring te doen gelden. Doch ook was ze te bekrompen, om de Jezusbeschouwingen radicaal te herzien. Feitelijk komt ons thans de moderne school wat belachelijk voor: haar verbijsterend gemis aan mythologisch inzicht, haar onwijsgeerig onderzoek, haar oppervlakkige theologie en vooral: haar beruchte methode! Deze „aftrekmethode" was kostelijk: men schrapte wat niet in het kraam te pas kwam en bewaarde, wat aannemelijk leek, een vaak door ieder predikant op eigen houtje toegepaste kastratie, waardoor men precies overhield, wat men wenschte. Dat daarmee de Jezus-figuur werd ontdaan van alles wat haar kenmerkte, scheen nimmer door te dringen tot het brein der theologen: de geboorte, de wonderen, de wederopstanding werden eenvoudig genegeerd. Wat overbleef was een negentiende-eeuwsche, vooruitstrevende en gevoelige liberaal met wilde haren en met den rang van rabbi. Ware het mogelijk geweest, men had Jezus voorstander gemaakt van de parlementaire democratie en hem tot haar eersten martelaar verheven in de functie van kamerlid der oppositie. Niettemin legde men er den nadruk op, dat Jezus eigendom noch gezag ooit had aangetast en de kerk in het midden had gelaten toen men

hem op politiek terrein wenschte te trekken en het zelfs met onzen lieven heer op een accoordje had gegooid door zijn beroemd diplomatisch woord: „Geef den keizer, wat des keizers en gode wat gods is." Met blijdschap werd geconstateerd, dat Jezus ondanks zijn prediking toch niet zelf om een tweeden slag vroeg, toen hij de eerste klap had ontvangen, en de zondagsrust niet zoo overdreven had willen doorvoeren, dat daardoor de zaken en de pleziertjes in gevaar zouden worden gebracht. Inderdaad, deze Jezus was een allerbeminlijkst man van het „juste milieu". Accentueerde een Domela Nieuwenhuis in hem, dat hij landlooper, oproerkraaier, proletariër, huwelijksverbreker, anti-kapitalist en anti-militarist was, dan snoot de moderne theologie haar neus om de lucht kwijt te raken en zeide met een uitgestreken gelaat: deze dingen kan Jezus nooit gezegd of bedoeld hebben.

Natuurlijk had deze Jezus geen enkele waarde meer. Historisch was de methode in geen geval: er werd niets verklaard, niets ontleed, geen bron opgespoord — er werd geschraapt of aanvaard. Al wat de mythologie over dit tijdvak opleverde bleef verwaarloosd rusten, omdat ze zij niet direct feiten en jaartallen noemde. Bovendien, Jezus Christus had ook geen enkele zedelijke waarde meer. Was hij ongehuwd, verliet hij vader, moeder en familie — de moderne theologie zwoer bij de familie. Vervloekte hij den rijke — de liberaal zag rijkdom als levensdoel. „Geef aan wie u iets verzoekt en keer u niet af van wie u iets ter leen vraagt" — de burger verwees naar Armenzorg. „Verzamelt u geen schatten op aarde" — en alle schatten der aarde roofde de bourgeoisie. Slechts een practisch gebod had het hart van den braven democraat: „Haast u, welwillend te zijn voor uw tegenpartij, terwijl ge nog met hem op weg zijt. Anders levert uw tegenpartij u wellicht aan den rechter over, deze aan den gerechtsdienaar en wordt gij in de gevangenis geworpen." (Mattheus 5: 25).

Zoo verloor de verkondiger der Heilmare, der blijde boodschap, alles wat het godsdienstig gemoed vervullen kon. Waar was met den Jezus, teruggebracht tot een zwer-

venden jood, voor negentienhonderd jaar reeds gestorven, de verlosser gebleven, de eeuwige bevrijder, de genadebrenger? Het religieus gemoed kon dezen Jezus niet langer als wegwijzer zien tot lokkende verten, het vermocht geen bevrediging meer te vinden in de vertelsels over een wat buitenissigen mensch.

Doch de liberale theologie had op ander gebied haar enorme waarde gehad. Ze had durven wègcritiseeren, ze had alle heiligheid van het N. T. met voeten getreden, ze had bijbelteksten als vodden opgeruimd. En meer nog: zij had een historische kennis verzameld en aan de hand daarvan een grondige critiek geleverd, waardoor de bijbel als geschiedkundig document reeds algemeen waardeloos werd geacht. Waar nu het modernisme er in geslaagd was te toonen, dat de boeken van het N. T. geen historische waarde hadden, kwam de vraag op: waaraan ontleent dan deze verzameling wèl haar beteekenis. De radicale critiek gaf het antwoord: het N. T. is een wijsgeerig en mythologisch, doch a-historisch geschrift. Daarmee was inderdaad een geheel nieuw uitzicht geopend en had men een geheel anderen maatstaf aangelegd voor de beoordeeling van de gestalte van Jezus Christus. De laatste twintig jaren neemt de belangstelling in deze school uitermate toe. Wel zijn nog andere standpunten geformuleerd, doch de onderscheiding orthodox-modern-radicaal overheerscht. De ethische richting (Kohnstamm, Ritschl) bevindt zich tusschen de orthodoxe en moderne in: Jezus was mensch, doch op bijzondere wijze openbaarde zich in hem de geest gods en was hij dus méér dan mensch. De wijsbegeerte van het personalisme, dat god zich steeds in groote persoonlijkheden doet kennen, geldt hier als grondslag tot deze beschouwing. Tusschen de moderne en radicale hypothese vindt men nog de sceptici (Oort en W. Wrede) die weliswaar erkennen, geen gegevens te bezitten voor de historiciteit van Jezus, en niet per sé beweren willen dat Jezus wel heeft geleefd, doch op grond van godsdienstige overwegingen de waarde van den mensch Jezus voor het religieuze leven zoo groot achten, dat ze hem als geschied-

kundig persoon handhaafden. Wij zullen echter de consequentie van de bijbelcritiek aanvaarden en de radicale stelling toelichten, dat inderdaad Jezus niet geleefd heeft.

II.

De historische critiek op het Nieuwe Testament betreft allereerst de boeken en haar samenstelling. In de tweede eeuw is het Ireneus, de bekende bisschop van Lyon, die het eerst spreekt over een Nieuw Testament. Wat het bevatte, was echter niet hetzelfde als wat het huidige N. T. biedt. Op het einde der tweede eeuw toch kwamen de kerken van Egypte, Klein-Azië en Afrika bijeen en stelden vast, dat het N. T. samengesteld zou zijn uit 4 Evangeliën, de Handelingen, 13 brieven van Paulus, een brief van Petrus, een van Johannes en de Openbaring. In 330, op het concilie te Laodicea echter, werd de „Openbaring” buitengesloten, om in 393 te Hippo weer te worden opgenomen. Intusschen had overigens de definitieve redactie plaats gevonden te Nicea in 325, op een door Constantijn den Groote bevolen concilie, waar orde moest worden gebracht in de leer der staatskerk en waar de theorie van Athanasius, dat Jezus wezens-eenheid met god vaststond, werd aanvaard terwijl die van Arius omtrent Jezus' menschelijkheid werd verworpen. Te Nicea nu werden een aantal boeken als z.g.n. kanonieke geschriften verzameld en de apocriefe boeken werden buitengesloten, grootendeels verbrand. De oude theologie beweerde wel, dat er oorspronkelijk 51 Evangeliën waren, doch dat de overige moedwillig zijn vernietigd^{*)}. Wat dus over is, zijn de Kanonieke en apocriefe boeken, de laatste gedeeltelijk gered door de volksverbeelding en de volkslegenden, waarvan nog Selma Lagerlöf er een aantal navertelde^{**)}. In 393 te Hippo werd iedere geloovige verplicht, aan te nemen, dat de bijbel precies zoo was als god hem hebben wilde, teneinde zalig te kunnen worden en de Bijbel zelf maakt geen aanspraak

^{*)} F. Domela Nieuwenhuis: „De Bijbel”.

^{**)} H. Bakels: „Nieuwtestamentische Apocriefen”. Selma Lagerlöf: „Christuslegenden”.

op geschiedkundige waarde, doch heet duidelijk een werk tot bekeering. „Deze dingen zijn geschreven, opdat ge gelooft, dat Jezus de christus, de zoon des levenden gods is en opdat ge geloovende het leven hebt in zijn naam.” (Johannes-Evangelie 20 : 31). Niet omdat ze waar zijn, doch opdat ze tot geloof inspireeren zijn ze vermeld geworden. Voor katholieken is de „Vulgata”, op het concilie te Trente in 1546 en volgende jaren vastgesteld, een soort verkorte en bewerkte bijbel, terwijl Luther tal van apocriefe geschriften in zijn vertaling opnam. De taal van het N. T. is het grieksch, zooals dat in het Romeinsche Rijk als een soort internationale taal werd gebezigd.

Het was niet moeilijk na te gaan, dat in het N. T. vermelde gebeurtenissen, voor zoover ze werkelijk hebben plaats gevonden, geheel averechts worden voorgesteld. Reeds Ernest Renan, die overigens het bijbelverhaal volgde*), constateerde, dat het met de volkstelling, waardoor Jozef en Maria uit Nazareth moesten trekken naar Bethlehem, niet in den haak was. Immers in het jaar 6 stierf Herodes, en eerst 10 jaar na diens dood ging Quirinius over tot een volkstelling. Dat Jezus niet binnen 24 uur gevangen veroordeeld en gedood kon zijn, zoo snel dat zelfs 's nachts het proces doorging, staat wel vast als een onmogelijkheid in alle soorten van rechtspraak. Doch de critiek kwam tot andere ontdekkingen: dat n.l. de Evangeliën nooit in Palestina geschreven kunnen zijn. Het doelen op groot-grondbezit (Mattheus 24 : 45 en 25 : 14) en vele namen in Marcus (census, centurionen, denariën, grabatus, legioenen) zijn aanwijzingen, dat men met grieksch-schrijvende Romeinen te doen had, wat zeer begrijpelijk is, omdat het grieksch toendertijd als algemeene schrijftaal in gebruik was. In 1901 heeft de theoloog Wrede het geheele boek Marcus dood-gecritiseerd en het als een clericaal verzinsel brandmerkt.**). Het doodengericht, waarvan sprake is in Lukas 16 : 22 is weer een kenmerk van egyptische invloeden. De naam Petrus insgelijks: hij is Alexandrijnsch en de

*) Ernest Renan: „Het Leven van Jezus”.

**) W. Wrede: „Das Messiasgeheimnis in den Evangelien”.

naam van een uit Perzië ingevoerd zonnegod. De brieven van Paulus vertoonen geweldige overeenkomst met denkbeelden van Seneca en Bolland komt tot de conclusie dat „vermoedelijk Paulus, de schrijver aan de Romeinen, een te Rome woonachtig ingewijde is geweest, een gnosticus, een Nahasseen of Sethiaan uit de jaren 100—125 ($\pm$ 115)”. Volgens denzelfden geleerde is in de brieven aan Corinthé een lid der clerus aan het woord met gnostieke opvoeding,*) die in den trant der gnostiek zeven hemelen kende, en daarvan den tweeden noemt als den derden (II Korinthe 13 : 1). En spreekt door den schrijver aan de Galatiërs een der „Mineeën”. Dat inderdaad deze brieven en ook de Evangeliën eerst in de tweede eeuw ontstonden, doet de aanvang van Handelingen 18 vermoeden, waar de Alexandrijn Apollos de Evangeliën nog niet kent. Dat er meer in schuilt, dat verdacht lijkt, leert ons de tekst „Geneesheer, genees u zelve”, die een beroemde zin is door Servius Sulpicius aan Cicero geschreven. Dat Jezus een geneesheer zou zijn geweest wees Renan reeds af: volgens hem was hier een woordspeling aan het werk: de joodsche sekte der Esseeërs had in Alexandrië een egyptische vertakking, de Therapeuten, sterke voorstanders van askese, vasten, ontzeggingen, enz. Therapeuten beduidt: genezers, en het grieksche woord „asaya” (Esseeërs) beteekent ook: artsen.

Hoe het ook zij, men nam aan, dat inderdaad de boeken van het N.T. niet in Palestina ontstaan zijn. Wat was er historisch van Jezus bekend? Niets. Eerst paus Julius I stelde in de vierde eeuw zijn geboortedatum vast op 25 December. De Alexandrijn Philo, $\pm$ 25 voor onze jaartelling geboren, vertelt wel over de Esseeërs en kent alle christelijke gedachten, doch Jezus kent hij niet. Justus van Tiberias, een „tijdgenoot” van Jezus, zwijgt in zijn kronieken over hem. Josephus (37—100) die te Rome zeer bevriend was met de Romeinen, en Pilatus noemt, kent geen Jezus. Wel vindt men in zijn „Oudheden” 18 : 3 Jezus ge-

*) De gnostieke leer (die der gnosis = theosophie of goddelijke wijsheid) gedeeltelijk mythologisch, deels filosofisch, werd door vele internationaal-gezinde Joden gepropageerd.

noemd met de volgende woorden: „Het is op dit tijdstip, dat Jezus verscheen; een wijs mensch, indien men hem een mensch noemen mag, want hij deed vele wonderen en voor hen, die de waarheid lief hadden, was hij een meester. Hij was de Christus. Op een aanklacht van de voornaamsten onzer natie liet Pilatus hem kruisigen. Doch zij die hem lief hadden gehad volhardden in hun gevoel. Want drie dagen daarna verscheen hij hun opnieuw levend, zooals de goddelijke profeten het hadden aangekondigd, die ook omtrent hem tal van verschillende wonderen hadden voorspeld. Nog heden ten dage bestaan lieden die naar hem christenen zijn genoemd." Doch wanneer men weet, dat de passage „indien men hem een mensch noemen mag", een erkende tweede vervalsching is en het geheel door christelijke overschrijvers is ingelascht, kent men de waarde van dit overigens onbenullig berichtje over een.....messias! Men moet weten, dat Flavius Josephus dit nooit kan hebben geschreven, omdat hij een tegenstander was van alle messias-verwachtingen, die tot voortdurende Joden-opstanden leidden: dat hij zelf een goede Jood was en nooit heeft geloofd, dat de christus (vertaling voor Messias) reeds was gekomen; en dat hij dus niet schrijven kon over de vervulling der profetieën!

De Talmoed geeft een soort satyre op het Jezusverhaal. Historisch waardeloos, omdat zij vijf à zes eeuwen na het evangelie is geschreven, is de vertelling bovendien een hoon, waarin Jezus wordt genoemd „Ben Stada", zoon van een ontrouwe, en Jezus „Ben Panthera", d.w.z. hoerezoon. Het Evangelie heet er spottend: „Awen Gillajon", zondenregister. In 113 zou voorts Plinius de Jongere een brief hebben gezonden aan Keizer Trajanus over de christenen. Hoewel de brief onecht is verklaard, zou hij nog niets zeggen indien hij echt ware, want er staat slechts in, dat christenen beurtzangen zingen tot christus, dien men als een god aanbidt. De Romein Suetonios (77—140) verhaalt in zijn „Leven van Claudius", dat deze keizer de Joden vervolgde toen ze onder aanvoering van een rebel Chrestos onrustig werden en dat deze Chrestos de stad uitgezet is.

Nu is de evangelische Jezus volgens den bijbel nooit in Rome geweest en de naam Chrestos kwam (vooral bij slaven) veel voor en beduidt dan: de brave. In zijn „Leven van Nero” spreekt Suetonios over Nero als iemand, die zich onverschillig van geen enkele sekte iets aantrok, doch een latere „vrome” kantteekening zegt iets van „misdadige christenen”: het is een grove vervalsching. Tenslotte zijn daar nog de „Jaarboeken” van Tacitus, die ± 117 over christus en de christenen moet hebben geschreven. Een geschiedkundige getuigenis over wat een eeuw vroeger moest hebben plaats gehad is dit nu bepaald niet, te meer waar Jezus niet wordt genoemd. Maar helaas: niet alleen verbreekt het stukje de samenhang van het verhaal, maar .....het is geschreven in kerkelijk latijn! Een erkende vervalsching alweer! Over nog grovere bedriegerij behoeven we niet uit te weiden: zoo maakte men een rapport van Pilatus pasklaar, een briefwisseling van Christus met koning Abgar van Edessa en zelfs een serie brieven van Seneca (2—65) aan Paulus. De post zal druk werk hebben gehad in die dagen! Maar de brieven zijn wijselijk opgeborgen!

Historisch staat alleen vast, dat de naam „chrestos” algemeen voorkwam bij Grieken en Joden, dat eerst later de sekte der „christenen” bekend was, doch dat er geen enkele geschiedkundige getuigenis bestaat voor het geleefd hebben van Jezus. Slechts Romeinsche, Egyptische, Grieksche en Joodsche gedachten zijn er talrijk in weer te vinden, gnostieke, stoïcijsche en mythologische beelden.

III.

Doch indien Jezus nooit heeft geleefd, wanneer alles daaromtrent mythologie is en verlichtsel, wat blijft er dan over? De radicale school heeft het onderzocht en is tot merkwaardige conclusies gekomen. *) Reeds de afgevaar-

*) We noemen van de radicale school: Volney: „De puinhoopen”. Dupuis: „Oorsprong van alle godsdiensten”. B. Bauer: „Kritik der Evangelischen Geschichte”. D. F. Strauss: „Das Leben Jesu” (1864). Pierson: „De Bergrede” (1878). H. H. van Zouteveen: „De godsdienst-

digde voor den derden stand tijdens de fransche revolutie: Volney, had in zijn boek een schitterend begin gemaakt met de mythologische verklaring van het Evangelie, Dupuis volgde. Daarop waren in Duitschland Bruno Bauer en D. F. Strauss gekomen, en hier te lande in 1878 Pierson, vervolgens Loman, Van Manen, Van Naber, Van Loon, allen in Holland, Steck in Zwitserland, Steudel, Kalthoff in Duitschland en Drews die er een professoraat aan offerde. In Engeland was Robertson, in Amerika Smith, in Polen Niemojewski een pionier. En nogmaals in Holland waren daar Hartogh Heys van Zouteveen en professor Bolland, de reactionnair die de radicaalste critiek op het Evangelie leverde tot wanhoop zijner Bollandisten die in het vat verzuurden, en dan de gebroeders V. d. Bergh van Eysinga. Het probleem is hier zóó dringend, dat de studieclub van moderne theologen er zelfs haar eerste vlugschrift geheel aan wijdde.

De eerste drie Evangeliën, de z.g.n. Synoptische, welke beeldrijk en met veel kleur zijn geschreven, doen alle moeite Jezus als mensch voor ons te doen leven. Met het vierde, het Johannes-evangelie is het gansch anders: hier is de abstracte speculatieve wijsbegeerte aan het woord, waarover wij het nader zullen hebben: het is het boek der gnostiek. De „Openbaring” schildert Christus als meer joodsche messias en we vinden hier allerlei mythologische beelden: de Slang die we bij Mozes aantreffen als de oergeest, dreigt het kind, dat uit de maagd is geboren, te doden, doch op een wit paard overwint de christus. Het geslachte Lam komt tot heerlijkheid en de leeuw van Juda zegeviert. We treffen hier een pendant op de Mensch uit Daniël 1 : 13, geheel judeesch. In de paulinische brieven echter komt de christelijke, latere opvatting tot uitdruk-

---

geschiedenis van evolutionistisch standpunt”. Professor Bolland: „De achtergrond der Evangeliën”. „Stoa en gnosis”. „De groote vraag: heeft Jezus geleefd”. „Het Evangelie” en de desbetreffende hoofdstukken in „Zuivere Rede en haar werkelijkheid”. H. W. Ph. E. v. d. Bergh van Eysinga: „Het Christusmysterie”. Auguste Dide: „De Christelijke legende”.

king van christus als zondeloozen, verzoenenden, boven-natuurlijken geest. We zullen trachten vast te stellen, uit welke wereld dit alles stamt.

In den aanvang onzer jaartelling was het Romeinsche Rijk grondig gevestigd. Binnen zijn grenzen, waar de wereldsteden als brandende lantaarns alle geestelijk leven lokten, werd een groote verscheidenheid aangetroffen van godsdiensten, wijsbegeerten, kunstvormen, levenswijzen en maatschappelijke toestanden. Te Alexandrië en te Rome vereerde men alle goden, Perzische, Grieksche, Egyptische, Joodsche, Romeinsche, en waren tempels gewijd aan hen allen. Priesters, schriftgeleerden, propagandisten en geloovigen krioelden door elkander, twistten, maakten elkaar zielen afhandig, debatteerden en verdedigden. Oostersche religie, babylonische magie, Grieksche mysteriespelen waren er bekend. Aanvankelijk was Alexandrië het schitterende middelpunt eener grieksch-egyptische beschaving, welke zich over het gansche Romeinsche Rijk uitbreidde. Doch toen Cleopatra een Augustus had zien zegevieren en Antonius was gevallen, daalde de roem van Alexandrië voor dien van Rome. De bekwamen, de priesters, de denkers, de kunstenaars en de propagandisten trokken naar Rome, dat weldra alle andere steden in de schaduw stelde.

Het Joodsche volk was in het Romeinsche Rijk opgenomen. Na de babylonische ballingschap was het in de verstrooiing (de Diaspora) verdeeld geworden en overal hadden zich de Jodengemeenten gevestigd. In Egypte wel met een millioen zielen, zegt Philo, in Antiochië met vele duizenden, en nadat in 63 v.o.j. Pompejus de stad Jeruzalem heeft ingenomen worden zij ook in Rome aangetroffen. Het oude hebreeuwsch is een doode taal, het grieksch wordt gesproken. Hun godsdienst is reeds monotheïstisch, hun propaganda dat de Messias, hun koning, eens komen zal, maakt vele bekeerlingen. Waar de tempel te Jeruzalem geen middelpunt meer is, ontstaan de synagogen, waar de toepassing der wet allengs vrijzinniger wordt. In Jeruzalem zetelen nog wel de rijke Sadduceeërs, die het werk der schriftverklaring en der propaganda overlaten aan de Fari-

zeeërs, doch de wet wordt niet meer zoodanig geëerd, dat ze nog hoog in aanzien zijn. De Joden buiten Jeruzalem worden dissident. Er ontstaan kettersche sekten. De Esseeërs zonderen zich in kolonies af, brengen het communisme in de practijk, leven in vrij huwelijk en tellen vele Maria Magdalena's. De Nocerien of Miniem zijn evenals de Therapeuten zoo afgedwaald, dat zij het christendom nabij zijn. De beloften, dat een Messias de joodsche natie zou opstooten tot heerlijkheid, zijn onvervuld gebleven. De heldhaftige opstanden der Maccabeeën zijn even bloedig neergeslagen als alle voortdurend herhaalde joodsche woelingen bij de verwachting dat de Messias nabij was. Immer weer werden de Joodsche nationalisten teleurgesteld. Is het wonder dat voor hen de Messias-gedachte spoedig anderen inhoud kreeg? Ook de Romeinen kennen heroën (helden) en de Grieken sotères (redders), maar waar ook bij hen de godsdienst vergeestelijkte, verwachten ze nog slechts redding voor de ziel. Zoo wordt de Joodsche messiasgedachte een gansch veranderde: de Heer zal niet komen, om op aarde het koninkrijk der Joden te stichten, maar hij zal de ziel verlossen uit het lichaam. Het grieksche Orphisme, dat mystisch is, leert dat men door aardsche reinigingen, boetedoening, askese, de zaligheid beërven kan in het bovenaardsche. De joodsche Therapeuten in Egypte herhalen het. Vleesch mag niet worden geëten, linnen mag men niet dragen: onthouding en zelfbeheersching zijn deugden. In de mysteriën, zooals men de vereenigingen noemt, tracht men de middelen toe te passen ter zaligheid. Men moet daarin worden ingewijd, en tal van symbolen omhullen er de gedachte. Dit alles is den orthodoxen, nationalen Joden een gruwel. „Wat werkelijk toen vervloekt en veroordeeld werd, het was de Mineesche trek naar het bovenaardsche, waarin het Joodsche nationalisme was in den steek gelaten". En zij baden zelfs: „Heer, laat de Nocerien en de Miniem vergaan". En Bolland voegt daaraan toe: „Waar gods volk nog komen moest (volgens de sekten) moest het komen in den geest en het moest er gebracht worden in den geest". Had niet in Rome

reeds de vrijgelaten slaaf Epictetus een innerlijke vrijheid en verlossing tot het bovennatuurlijke gepropageerd voor de geheele (Katholieke, d.w.z. algemeene) menschheid? Had niet Seneca de nutteloosheid van offers en gebeden gesteld tegenover de verlossing van den geest uit het vleesch. Seneca was overtuigd van de erfzonde: „We zullen van ons zelve belijden moeten dat we slecht zijn, slecht geweest zijn en slecht blijven.” Niet zonder reden noemde Hiëronymos Seneca „den onzen”. En Marcus Aurelius, volgeling van de Stoa*) zegt over de zelfkennis: „Heb de menschheid lief, volg God na” en „Het is kenmerkend voor den redelijken geest, dat hij zijn naaste mint”. Wraak begeert hij niet. „De beste manier om u te wreken is niet te worden als de booze”, leert hij. Met Plato, het Orphisme en de Mysteriën leert men de onsterfelijkheid der ziel en de dichter Vergilius gelooft aan het louteringsvuur. De Stoa predikt, dat men de vrijwillige armoede verkiezen moet, zich dient te onthouden van vleesch en dat men zoodanig afrekenen moet met de wereld, dat men tegen zichzelf zijn vijanden moet liefhebben. Uit de Egyptische Serapis-tempel wordt het kruis als symbool der wereldversterfing en van het toekomstig leven aanvaard. Vooral in Alexandrië wordt het concentratiepunt dezer theorieën aangetroffen. De Jood Philo propageert ze onvermoeid en met succès.

Doch wat is het, dat de verlossing zal brengen? God zal den sterfelijken mensch bevrijden. Doch hij zal het doen door den mensch, den middelaar. Bij Philo is god abstractie, geest, „reiner dan het Eene”. Hij is de opperste Rede, de Logos, het Woord. In den mensch werkt hij als het denken. Bij de Stoïcijnen is God Zeus de Zaaier der Rede en daardoor de Bevrijder. „De Zaaier zaait den logos” heet het in Marcus 4 : 14. Deze speculatieve wijsbegeerte vindt men nog mystischer bij de gnostieken. De gnosis was de school der theosophen, der gnostici, kenners der goddelijke wijsheid. Ze bewogen zich in de sfeer eener mystische ge-

*) De Stoa is de zuilengalerij, waarin Zeno zijn wijsgeerige lessen gaf. Zijn school is die der „Stoïcijnen”.

dachte en drukten zich mythologisch en in symbolen uit. De mensch behoort tot twee werelden: naar het vleesch tot de zonde, naar den geest tot god. De leer neigt tot de Stoa, wanneer zij, zooals bij de Nahassenen, in de gelijkennis van den Zaaier god ziet als opperste mensch en hem voorstelt bij wijze van symbool als de h e m e l. „De Zaaier van het Evangelie alzoo is eigenlijk ons aller vader de Hemel, den „zieligen velen" door de „weinige geestelijken" als ons aller Vader voor de verbeelding gesteld, bij wijze van stichtelijke Alexandrijnsche toepassing eener Stoïcijn-sche leer" (Bolland). God is het ondoorgrondelijke Licht, daaronder volgen de sterren en planeten, daaronder weer de twaalf sferen van den Dierenriem. Volgens babelsche astrologie moet de hemelsche orde de aardsche bepalen en de gnostieken namen deze gedachten over. Doch als ingewijden monopoliseeren zij hun wijsheid, die ontoegankelijk is voor anderen. De Nahassenen leerden, dat God manlijk en vrouwelijk beide is: uit het vrouwelijke is in de chaos geboren de wereldziel, drievoudig: slang—sophia—chaos, symbolen voor: aardsche stof, geest en ziel. De drievuldigheid bestaat bij hen: in een psalm heet het, dat God eerst was geest, daarna chaos, daarna ziel. Deze wereldziel moet nu uit de ellende verlost worden.

De astrologie der gnostieken berustte voornamelijk op het feit, dat de zon elk jaar twaalf hemeldeelen (dierenriemen) doorloopt. Bij den aanvang onzer jaartelling bijv. stond de zon in Januari in „Waterman", in Februari in „Visschen", in Maart in het „Ram" enz. Dat de zon hier de „dierenriemen" doorloopt, wijst er op dat de godsdienst is gepaard gegaan met het beginsel, dat elke god oorspronkelijk een heilig dier zich zag toegewezen. Door het ondergeschikt maken van de vele goden aan één enkele, werden alle dieren attributen van één god, en bij den zonnegod dus zijn alle dieren in den hemel zijn begeleiders. De zon doorloopt twaalf „huizen" en daarnaar wordt het aardsch gebeuren bepaald.

Wanneer wij dit alles overdenken, rijst de vraag: in welk verband stond het christendom tot al deze denk- en voor-

stellingswijzen? Onloochenbaar heeft de stoa en de gnostiek, hebben de sekten der Nocerien, Miniem, Therapeuten, Nahassenen enz. grooten invloed uitgeoefend op het Nieuwe Testament. Vast staat, dat Alexandrië en Rome van deze stroomingen de brandpunten waren. En wat de historische en oudheidkundige critiek ontdekte, leidt tot de veronderstelling, dat het Alexandrijnsche evangelie het oudste moet zijn geweest, terwijl de vier welke wij kennen in het midden der tweede eeuw in Rome zijn vervaardigd. We zijn met de evangeliën dus niet in Palestina, maar in het Romeinsche Rijk verplaatst. De conclusies zijn niet moeilijk te trekken.

IV.

De vage, ingewikkelde en speculatieve wijsbegeerte der gnostieken, slechts door kennis der symbolen toegankelijk, was in den kern de leer, dat de Logos god was. Doch de Idee op zichzelf is niets: ze moet zich doen kennen in de Natuur, verkeerden tot de Natuur, zich buiten zich stellen in de Natuur, om weer door negatie van de Natuur tot Geest te worden. Idee, Natuur en Geest zijn drie verschijningsvormen van hetzelfde Wezen. In alle wisseling is de Rede, de Logos het blijvende, het absolute. Naar den geest is dus de mensch goddelijk, naar de natuur verkeerd of zondig, zoodat uit de natuur de geest moet genereeren. De idee en de natuur behooren bijeen, zooals god en zijn schepping. Doch de geest moet tot de „kennis” komen in hooger beginsel: tot „de kennisse gods”. God de vader is het beginsel, de grond der werkelijkheid. De Zoon gods is de verwerkelijking gods in de natuur, de werkelijkheid der materie, der aarde. De Heilige Geest echter is de idealisatie der realiteit de bloei, het opperste: de eenwording met god. De mensch, die in de natuur uit god is, keert tot god weer; van god verlaten is hij nimmer.

Ziedaar in groote trekken de gnostieke wijsheid. Voor de massa was deze niet bestemd. Het drieledig proces was elke seconde werkzaam: elk oogenblik toch baarde de na-

tuur den geest en werd de mensch zich door zijn geest de natuur bewust. Immers zonder stof geen bewustzijn, zonder bewustzijn geen begrip of voorstelling van stof. Stoffelijke organisaties met bewustzijn werden elk moment geboren, ze stierven elk uur van den dag: „bezielde stof werd zielloos en omgekeerd“, zoo drukt zich de traditie uit. Natuurlijk populariseerden de gnostieken niet: in den beroemden proloog tot het Johannes-Evangelie vindt men hun „goddelijke kennis“ als kort begrip samengevat. En voor het overige spraken ze in symbool of in voortgezette zinnebeelden, in allegorieën, of wel in de gelijkenis. Gaarne pasten ze zich aan bij de beelden der mythologie om die op hun wijze te verklaren. Als de Stoïcijnen zagen ze in het vuur bijv. het oerbeginsel: schepping en vernietiging, zijn en niet zijn, blijvend en toch vluchtig, vorm zonder lichaam: zoo was de werkelijkheid. Drieledig was alle worden: ontstaan, bestaan, vergaan. Het worden was het ware, was god. Daarom was god drieledig: de triniteit gods (de drie-vuldigheid) kon niet geloochend worden. Men had evengoed drie goden kunnen aanbidden, onderling verbonden doch ook weer elkaar tegenwerkend, dus óngescheiden maar ónderscheiden. Een god, die schept en één die vernietigt, met één die onderhoudt wat is. Het driegodendom was mythologisch, en de leer der triniteit theologisch, zie daar het eenige verschil. Natuurlijk had de gnostiek best kunnen leeraren over Visjnoe en Siwa onder Brama's hoede, of over Ormoesd en Ahriman zooals bij de Perzen. Zij had dan wel geweten, wat zij er mee bedoelde. Doch in het Romeinsche Rijk waren deze goden weinig bekend, en de Joodsche gnostieken hadden ándere zinnebeelden voorhanden. Ze kenden hun god Jahoe, in strijd met andere goden. De wereld, de aarde was hem vijandig gezind. Hoe moest de aarde worden bekeerd?

De gnostieken hadden nu kunnen zeggen: door god in ons, door den geest. Maar dat zou niet begrepen zijn, omdat alle verlossing van buiten af werd verlangd door een god of godsman. Ze zetten dus den menschelijken geest als god buiten zich en noemden hem „Jahoe's hulp“ of Jehoos-

joea of Jeesjoea of Jezua of Jezus. Deze Jezus was een god op aarde (feitelijk god in den mensch) en dus onderscheiden van god in den hemel. Maar hij was god, hoewel hij op aarde als mensch werd vóórgesteld. Zoo werd hij middelaar tusschen god en mensch, als een engel uit de volksverbeelding, als een heros der Romeinen, een soter der Grieken. Doch wanneer god op de aarde kwam, in de zonde dus, zou de duisternis het licht niet kunnen verdragen. Er zou strijd wezen en de macht van het kwaad moest in de zondige wereld overwinnen. Reeds Plato had geschreven over den Rechtvaardige, die zal worden gegeeseld en geboeid en aan de schandpaal zal worden geslagen. Seneca had gezegd: „Edele mannen worden opgeofferd en wel met hun eigen weten (berusten).” Philo had geschreven: „Elke wijze is een losprijs voor den onwaardige”. Zoo combineerde de oude gedachte, dat bloed als offer de verzoening bewerkstelligde, zich met de nieuwe. Zoo werd Jezus het offerlam, dat de zonde moest uitwischen. Natuurlijk blijft de zonde eeuwig bestaan. De priesterschap heeft haar gansche heerschappij hierop gegrondvest: de zonde, die loskooping ter verzoening noodig maakt, is de bron tot haar parasitair bestaan. Maar geloof in Jezus opende den weg tot reinheid.

Bij de Joden nu was de naam Jeesjoea bekend, en zelfs was de mythe aanwezig van een engel (Metatron) die aan de rechterzijde was gezeten van god en genoemd werd: zijn hulp, doch tevens: zijn licht. De naam van dezen engel was Jeesjoea, vorst van het licht. Was hij de Messias, die beloofd was geworden in Jesaja 51 en in Micha 5:1? Maar de naam van den Messias zou zijn Immanuel of Manahém (trooster) en die van zijn moeder uit het huis van David zou Judith moeten zijn. Waardoor heet hij Jezus (Jeesoes) en zijn moeder Maria (Marjaam)? Hier spreekt sterk de Egyptische overlevering van de geschiedenis van Mozes. Volgens Clemens van Alexandrië had Mozes n.l. aangekondigd, dat God den Joden een profeet zou verwekken, een godsman, Jeesoes zoon van Naué „een afschaduwing van den Heer”. Ook Philo had aan deze profetie gedacht.

„Let op den gezant en hoogepriester onzer belijdenis Jeesoes". Egyptische legenden dus deden niet Immanuel, maar Jeesoes verwachten. Ook de naam Marjaam (zuster van Mozes) was mythologisch in Egypte geboren en bekend. Waar de namen Mozes en Marjaam doelen op half-goddelijke geesten (slangen- en watergeesten) dient ook Jeesoes hier als mythologische halfgod te worden gezien. Wat de naam christus aangaat: óf hij is de vertaling van „Messias", óf hij is oorspronkelijk geweest chrestos, d.w.z. rechtvaardige, barmhartige, menschlievende.

Dat deze god Jezus ook een zonnegod was, bewijst de naam: Zoon des Menschen. Bij de gnostici was de Mensch = god, de tweede mensch = de zon, omdat de zon de afspiegeling (afschaduwing) was van het ondoorgrondelijke Licht, dat god was. In Egypte was dit alles niet onbekend. Zoo bevindt zich te Saïs in den tempel der godin Neith de afbeelding eener vrouw met op den arm een kindje, precies als de beelden van moeder Maria met het kindeke Jezus. En daaronder staat: „Ik ben degeen die is, was en zijn zal. Niemand der stervelingen heeft ooit mijn kleed opgelicht en het kind, dat ik gebaad heb, is de Zon". Met den stralenkrans om het hoofd is zeker het kind de zonnegod (ook Jezus), de moeder is maagd omdat haar geheimenissen ondoorgrondelijk en ontoegankelijk zijn, wijl deze moeder als godin het Al is en in eeuwigheid blijft.

Een aanwezige mythologie kende dus Jezus als zonnegod. Daarom zeide in de negende eeuw dan ook Photios uit Konstantinopol: „Van den mensch Jezus heeft geen Jood melding gemaakt" en Justijn de Martelaar in de tweede eeuw: „Jezus is de naam van god". Op een oude papyrusrol is bovendien een eedsformule der Joden gevonden met deze woorden: „Ik zweer bij den god der Hebreërs Jezus". Doch de gnostiek heeft aan deze mythologie een aparten, theologisch-wijsgeerigen inhoud gegeven, haar uitgebreid, aangevuld en voorzien van tal van nieuwe astrologische en andere elementen, ook van kwasi-historische trekken. Dit geschiedde bewust. De volksmythologie groeit onbewust aan, het werk der „ingewijden" was zeer

bewust. In den Bijbel blijkt het van tijd tot tijd: „Werp uw paarden niet voor de zwijnen — Wie het begripte, dat hij het vatte!” m.a.w. de waarheid is voor wie achter het beeld haar kunnen begrijpen. Deze ingewijden noemden zich ook de weinigen, de geestelijken, tegenover de velen of zieligen of kinderkens uit de allemanskerk. De heilige Ireneus heeft geschreven: „Beter dom en vroom, dan kundig en ongeloovig” en hij is de vader van het beruchte: „Aan de zieligen heeft men zieligheden geleerd”. Clemens van Alexandrië zeide minachtend, dat de velen zich vulden als het vee en hij schreef: „De wijsbegeerte weggedacht, lijkt de bedeeeling omtrent den Verlosser wel een sprookje.” De aanhangers van Basilius vonden: „Wij zijn de menschen en alle anderen honden en varkens”. Bekend is het woord van Augustinus, de engelachtige leeraar: „Ik voor mij zou niets van het evangelie gelooven ware het niet dat de kerk het mij verplichtte.” En Thomas van Aquino legt uit: „Niet al wat men verzint is leugen doch een verzinsel zonder zin, dat is leugen.” We weten derhalve, in hoeverre de waarheid uit verzinsels bestaan mag!

V.

De ingewijde schrijvers van het N. T. hebben een merkwaardigen toon aangeslagen in alle boeken: dien van een komenden, uit den hemel dalenden god. Evenzeer als in het Oude Testament de aartsvaders mythologische goden bleken te zijn, schijnen alle figuren uit het N. T. evenzeer goden, halfgoden en Engelen. Wat ze propageeren hebben wij reeds gezien: de joodsche (judeesche) en grieksche (helleensche) wereld hebben naast de Romeinsche de meeste bouwstoffen daartoe geleverd. De oude joodsche theorie der wedervergelding, dat goed doen en God dienen ook beloond wordt (eudaemonisme) vindt men in het N. T. herhaaldelijk terug, ook al is de belooning dan verplaatst naar het koninkrijk der hemelen. Dat christus 12 apostelen heeft wijst op de 12 stammen van het joodsche rijk. De messias-gedachte is joodsch. Psalm 22 bevat dezelfde klachten als Mattheus 27, zelfs woordelijk o.a. „Mijn god

waarom hebt gij mij verlaten?" De inkleeding van het verhaal, alsof het in Palestina speelde, is geheel joodsch, evenals de gedachte van het zoenoffer. In de „pentateuch" komen vele teksten voor, die de Bergrede later herhaalt en de Openbaring behoort feitelijk bij het boek Daniël: beide zijn evenzeer „apocalyptisch", ze zijn zinnebeeldige profetieën. Het apocriefe joodsche „Boek der Wijsheid", geschreven omstreeks 100 v.o.j. teekent reeds geheel het lijden van den rechtvaardige, zooals Plato doen kan.

Bij Philo van Alexandrië bleek een judaïstisch-helleensche beschaving te bestaan, welke typisch christelijk is. De wijzen leven in den geest, de dwazen in het vleesch dat zondig is. Evenals Johannes de Dooper predikt hij de bekeering, welke mogelijk is omdat God menschlievend is (chrestos). Philo leert, dat reeds gedachten zondig zijn, dat het beter is zich te ontmannen dan ontucht te plegen (Mattheus 19: 12). En in de helleensche wereld, bij de Stoïcijnen evenals bij Philo, wordt het een deugd genoemd, zich van alle schatten te ontdoen en vrijwillig de armoe te verkiezen, zooals in het Evangelie van den rijken jongeling wordt geëischt, opdat hij schatten in den hemel vergaren zal. Een macht van christelijke gedachten leverde de helleensche wereld. *) Elke bijbeltekst is weer te vinden bij een oud heidensch schrijver, bij Socrates, Plato en anderen. Het christelijk monotheïsme was den Grieken reeds bekend drie eeuwen voor onze jaartelling; zoo den stoïcijnschen dichter Cleanthes; den beroemden Xenophanus reeds 6 eeuwen voor 't christendom, Plato in zijn „Timoeus", bij wien god heet: de Vader, die in zijn voorzienigheid goed is. De idee van een zoon, geboren uit het huwelijk van een vrouw met een god, is bij de Grieken herhaaldelijk bekend geweest: Pythagoras heette de zoon van Apollo, Plato eveneens. Alexander de Groote was de zoon van Zeus en Olympias, keizer Augustus gold voor Apollo's zoon, Simon de Toovenaar (Handelingen 8) heette uit een maagd geboren. Dat het onderscheid tusschen man en vrouw in Christus wegvalt (Galaten 3: 28) is zuiver stoïcijnsch: Zeno

*) Dr. G. A. v. d. Bergh van Eysinga: „Voorchristelijk Christendom"

had het geleerd. Ook de populaire „preeken” zijn helleensch: de Stoïcijnen kenden de „diatribe”, de volksprediking. De helleensche Romeinen Seneca en Epictetus leeren de verdraagzaamheid (oordeelt niet), de erfzonde in allen, de verlossing door den dood, en de kastijding in de wereld teneinde god en hemel lief te leeren hebben. De zondigheid van het vleesch en de onsterfelijkheid der ziel — het zijn zuiver helleensche gedachten. De wijsheid uit de bergrede vindt men bij Epictetus, en reeds Diogenes leerde dat men zijn mantel mede moest geven wanneer een rok werd gevraagd. En wat de Christus zegt over „het laatst der dingen” (de eschatologische redevoeringen) vindt men compleet in de grieksche astrologie: de wereldbrand is een helleensche gedachte. Volgens de Stoïcijnen toch is vuur het oer-element: alles is uit het vuur, alles keert tot het vuur weer. Het feit, dat aan god Mélék kinderen werden geofferd, die werden verbrand — dat aan Mélék (Moloch) ook het rund was gewijd (stier, lam) — en dat ook Jezus (het lam) wordt geofferd terwijl hij den algemeenen vuurdood voorspelt, heeft Daumer er toe gebracht een belangrijk werk te schrijven teneinde te bewijzen, dat de christenen wel degelijk menschen hebben geofferd*), wat hij met een groot aantal historische feiten verdedigt. Volgens hem zouden de relikwieën (mensenresten) het gebruik illustreeren. In elk geval weet ieder, dat de heksen- en ketterverbrandingen in het christendom zuivere menschenoffers zijn geweest. En het avondmaalsformulier (eet mijn vleesch en drink mijn bloed) is ontleend aan den Mithra-dienst, waarin de stier was gewijd aan god Mithra.

Het is misschien onnoodig, meer voorbeelden van judaïstisch-helleenschen invloed aan te halen. De genoemde werken citeeren overvloedig. Doch kenmerkend nog is de Hercules-tragedie van Seneca. De Zoon Gods verschijnt op aarde om voor de menschen te lijden en neemt den dood op zich om tot God den Vader te worden verhoogd. Krachtens zijn Godszoonschap gerechtigd tot het verblijf in den

---

*) G. F. Daumer: „Geheimnisse des christlichen Altertums”.

hemel, verwerft hij zich echter den toegang tot de sterren langs den langen lijdensweg. Deze Koninklijke figuur kan zich vernederen tot de gestalte van den dienstknecht, om vrede op aarde te brengen, de menschen te bevrijden van vrees en het recht te handhaven. Als onverwinlijke neemt hij op aarde de plaats in van den hoogsten God, dien hij zijn Vader noemt. Hij, die Godgelijke, zal als een sterfelijk mensch den dood smaken en begraven worden..... En zoo gaat het voort. Niet Jezus, maar de halfgod Hercules zegt: „Neem mijn geest op in den Hooge" en „Het is volbracht."

Wat is nu het kenmerk der judaïstisch-helleensch-christelijke gedachte? De menschen zijn zondig, aardsch leven is ellendig, verlossing echter is mogelijk door den Middelaar: gods zoon, logos, heros, soter, messias. Deze geneest ziekten en verlost den mensch van het lijden, door hem te verlossen van het leven. Dus moet de mensch vrijwillig van de wereld afsterven, de armoe verkiezen, het lijden geduldig dragen, en zijn kruisiging blijmoedig verduren. Wie deze wedergeboorte doorleeft is heilig, ingewijd, zonder vleeselijke hartstocht noch begeerten: god in hem verkrijgt macht. Op dezen god in ons, op de gezindheid komt het aan: reeds de booze gedachte is zondig, niet alleen de booze daad. Vijanden moeten wij liefhebben, kwaad met goed vergelden en alle beproevingen doorstaan. Niet onze wil, gods wil geschiede.

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat dus het christendom juist de armoe zalig sprak, het lijden verheerlijkte en zocht. En dat in het Romeïnsche Rijk alle slaven onderdrukten, geknechten, ellendigen en zieken dit christendom aanvaardden als hun eenig heilmiddel: niet op aarde is geluk en vreugde te verwachten, doch slechts in den hemel. De rijke is door god afgewezen: hij zal het koninkrijk gods niet beërven. Terwijl de arme Lazarus in den hemel komt, zucht de rijke in de hel. Van den nood was een deugd gemaakt: wanneer wij kracht en moed missen tot geluk op aarde, wanneer onze kennis niet toereikend is tot het opsporen en omwentelen van de oorzaken onzer

smarten, wanneer aardsche verlossing ons onmogelijk schijnt, dan blijft slechts hemelsche hoop over. „Het geschokte zelfvertrouwen in eigen kracht deed behoefte gevoelen aan het bovenmenschenlijke”, zegt G. A. v. d. Bergh van Eysinga. Het aardsche moest worden afgezworen, van goederen moest men zich ontdoen, geen macht moest men nastreven. De oude christenen weigerden rechtspraak te steunen, eeden te zweren, zij weigerden dienstplicht te verrichten. „Soldaten, die tot het christendom overgaan, moeten of den dienst terstond verlaten, zooals door velen gedaan is of op alle manieren zorgen, dat er niets tegen God worde misdaan..... of het uiterste om gods wil dulden.” (Tertullianus). „Wij trekken niet meer het zwaard tegen een volk en leeren niet meer den krijgsdienst, sinds wij zonen des vredes zijn geworden door Jezus, die onze Meester is en Heer.” (Origenes). En Maximilianus die dienstweigerde, is zelfs tot Heilige verheven evenals Theogenes, en Lactantius schreef: „Het zal dus den rechtvaardige, wiens krijgsdienst de rechtvaardigheid zelve is, ook niet vrijstaan krijgsdienst te verrichten noch iemand in een halszaak aan te klagen.” Staatsbetrekkingen vervulden de eerste christenen niet, de armoe werd hoog verheven, een beperkt verbruikscommunisme werd onder hen gevonden, de familiebanden werden verloochend.

Natuurlijk moest de god der verlossing van deze „ebioniem”, van deze armen, waarvan vooral het Lucas-evangelie spreekt, gevormd worden naar het beeld van de geloovige belijders zelve. De christenen waren aanvankelijk proletariërs — ook hun god wordt een proletarische god: het beeld van wie geen steen heeft om het moede hoofd neer te leggen, van wie omgaat met de verworpenen der aarde, met hoeren en tollenaars, van wie de rijken en machtigen veroordeelt en de armoe zalig spreekt. De proletarische god Jezus wordt in de duisternis (hol of stal) geboren, hij stijgt omhoog in het licht der hemelen en houdt zijn blijden intocht, om daarna te lijden en te sterven en in de duisternis der hel onder te gaan. Doch zijn kruisiging is een belofte: zijn wederopstanding wijst naar den hemel,

waarheen hij den armen is vóórgegaan. Zoo is in Jezus de opstanding des geestes den geloovigen zieligen voor de verbeelding gebracht. Doch de stijgende, dalende, wederopstaande god is zeer kennelijk..... de zon. En deze zon blijft na den laagsten stand op 21 December drie dagen in de onderwereld, om 25 December te worden wedergeboren. Zoo vindt het christendom in de voorhandene mythologie zijn zinnebeeldig kleed voor de naakte gedachte, welk symbool allengs werd voorgesteld als het ware.

VI.

In het Romeinsche Rijk was de zonnegodsdienst in honderderlei vorm aanwezig: alle staten en volken vereerden hun zonnegoden, hun „Licht der wereld" (Johannes 8 : 12) hun Mithra (Perzië) Osiris (Egypte) Attis (Klein Azië) Dionysos en Apollo (Griekenland) hun Jeesoes (Helleensche Joden). Vóór twintig eeuwen kwam de zon op 21 Maart, bij den aanvang der lente, op in het sterrebeeld Aries (Ram of Lam). Een periode daarvoor (er is in den loop der eeuwen verschuiving van de sterrebeelden op bepaalde data) begon de lente, wanneer de Zon stond in het teeken van de Stier. In het eerste geval is de zon in verband gebracht met het Lam: het Lam werd aan den Zonnegod geofferd. (Jezus is het lam gods). In het geval daarvoor wordt de zon in betrekking gedacht tot den Stier: de Stier aan den Zonnegod geofferd (Mithra doodt de Stier en schept daaruit de wereld). Vóór het christendom was de Stier symbool der lente, van de stijgende zon, daarna echter de Ram of het Lam. Bij de Egyptenaren is de stier Apis heilig, gewijd aan god Osiris. Zeus, Jahoe (te Bet-El en Dan) Dionysos worden als stier zelfs vóórgesteld. Later heet Apollo „Karneios", naar den gehoornden ramsgod Karnos. Op het feest van Attis wordt een ram geslacht, en Christus, het Lam gods, neemt de zonden der wereld weg: de Zon, die het duister overwint, in het sterrebeeld van het Lam, was hier de moeder der mythologie.

Eindeloos veel nu heeft Jezus gemeen met andere zonnegoden. God Dionysos is een Heiland, hij wordt als

kind vervolgd, hij doet wonderen, daalt in de onderwereld, herrijst ten derden dag. Hij is uit een maagd geboren, hij houdt een blijde intocht op een ezelin, hij vermag (als de god van levensvreugde en wijn) water te veranderen in wijn: ook de zon immers doet de druiven rijpen! In den Paaschtijd wordt zijn opstanding gevierd. God Adonis wordt 25 December geboren, sterft in den winter, herleeft in den kersttijd en keert in den Paaschtijd weer. God Osiris wordt in den stal geboren (de stier Apis was heilig) op 25 December, wordt beweend door godin Isis bij zijn dood, doch herleeft. Apollo, de tempelgod, ranselt de sjacherende bankiers uit den tempel. God Attis wordt gedood, onvruchtbaarheid en duisternis komen op de aarde, en eerst wanneer zijn ledematen verzameld zijn en Attis herleeft, keert de vruchtbaarheid weer. De Zonnegoden zijn uit de Maagd geboren, omdat zij 25 December in het sterrebeeld staan van de Maagd. Sterren wijzen dus op hun geboorte, herders begroeten hen. Doch in den aanvang van zijn leven wordt de Zon bedreigd door Scorpio (Herodes) met de ster Orion (Pilatus), en de Maagd wordt gevolgd door het sterrenbeeld Boötes (= herder) dat twee dieren drijft en bij de Christenen Jozef is genoemd, timmerman, bouwer van de herboren wereld. Zoo hebben in de astrologie alle sterren en sterrenbeelden hun beteekenis. In den Mithradienst komt dit sterk uit: op alle afbeeldingen ziet men Mithra en zijn moeder, precies als Jezus en Maria. Mithra sterft in den bloei zijner jaren, vrouwen beweenen hem, na drie dagen staat hij op. Dit alles wordt herdacht door heilige maaltijden (avondmaal) en wasschingen (zalvingen) in de communio (vereeniging).

Johannes de Dooper heeft alle kenmerken van een Babylonischen god: Dagon of Joannes, met visch- en menschenlijf, opduikend uit het water en leeraar van schrift- en sterrenkunde. (Johannes doopt in de rivier). Het visch-symbool staat met hem in verband en met Jeesoes. Astrologisch bezien komt het vischbeeld hieruit voort: de zon, na in December te zijn „geboren“, komt door den Waterman in de Visschen. Vandaar, dat Jezus'

eerste metgezellen visschers zijn. Er zijn 12 apostelen: 12 dierenriemen doorloopt de Zon, 12 metgezellen zijn deze sterrenbeelden. In Januari gaat de Zon door het gebied van god Janus, met twee aangezichten, één naar het verleden, één naar de toekomst: in het Evangelie door de sfeer van Petrus, die zijn heer verloochent. De naam Petrus (Rotsman) is ontleend aan den uit de rots geboren zonnegod Mithra. Judas (Juda) in den Talmoed de Leeuw een der teekenen van den Dierenriem (een der Apostelen dus) verraadt zijn meester: in Juli staat de Zon in het teeken van de Leeuw, en de Leeuw geeft de Zon over aan de booze machten van den winter. Zoo is alles astrologisch te verklaren en is inderdaad alles op deze wijze uitgelegd. Daarbij kwamen nog andere mythologische beelden. Als Jezus op het water wandelt, vervult hij de functie van god Poseidon (Neptunes) dien de visschers aanbaden om door hem gered te worden. En bij de Perzen is de hemel een zee, en Poseidon is ook een hemelgod. Wanneer Jezus zieken geneest en dooden opwekt, imiteert hij slechts den griekschēn god der geneeskunde Aesculapius.

Wat het Evangelie biedt is derhalve de kruisiging van den Zonnegod. Wanneer de Zon het hoogtepunt heeft bereikt, staat hij in het astrale teeken van het kruis (de zonneweg snijdt den evenaar, den equator) en heeft zijn heerlijkheid getoond, waarna zijn lijden en sterven aanvangt. Alles wat deze zonnegodsdienst aangaat, behoort tot het mysterie, en is de geestelijke eigendom der ingewijden, die den zin zeggen te verstaan van alle hemelteekenen welke voor anderen zonder astrologische en gnostieke kennis, onverstaanbaar zijn. De niet-ingewijden staren op het symbool van het bewegen der sterren. Volgens de astrologen beheerschen de sterren door haar stand en verhoudingen alle gebeuren op aarde. De Zon is de god, de leider van dit alles. Het leven van dezen zonnegod moest den geloovigen voor oogen worden gesteld. Dit geschiedde in het mysterie spel, waarmee de acteurs een gewijd spel te aanschouwen gaven, voorstellende lijden, sterven en wederopstaan van god. De acteurs droegen maskers en

één hunner stelde god zelf voor: god zelf trad ten tooneele. De acteur „had god aangedaan”, d.w.z. diens masker voor. Zinnebeeldig doelt dit op de éénwording met god en het N. T. zegt nog: „Doet aan den heer Jezus Christus” (Romeinen 13 : 14). Een mysteriespel moest binnen 24 uur zijn geëindigd: de aan de zon gewijde tijd van zijn eigen dagelijken loop. Een dergelijk mysteriespel nu is het Evangelie: het bevat de tekst (monologen, dialogen, bedrijven, tooneelen) van het heilig spel gewijd aan den zonnegod Jezus. Vandaar, dat Jezus' verraden worden, gevangenneming, verhoor, veroordeeling en kruisiging zich afspeelt binnen 24 uur. In geen enkele rechtspraak, en zeker niet in de Romeinsche, zou men 's nachts getuigen oproepen en in 24 uur tijds iemand veroordeelen en vonnissen, en dan nog wel tot de doodstraf. Het tijdperk van 24 uur is alleen te aanvaarden als de periode, waarbinnen het mysteriespel zich moest voltrekken. Met het Evangelie zijn we derhalve geheel aangeland op het gebied der heidensche mythologie, waarvan het Evangelie een soort bloemlezing inhoudt.

Natuurlijk is een dergelijke, van den zonnediens uitgaande mythologie, internationaal.*) Ze wordt ook aangetroffen bij alle andere oude volkeren, bijv. in Voor-Indie.**) De Voorindische mythologie is veel ouder dan de christelijke, en deze laatste heeft daaraan veel ontleend, vooral aan de Boeddha-legende. De geboorte van Boeddha is voorspeld, bij de geboorte zelf staat alles stil, het kind Boeddha ontvangt vele geschenken, de Engelen houden een lofzang, een wijze begroet hem (Simeon in het Evangelie, Asita bij de Boeddhisten) hij brengt schriftgeleerden in verlegenheid, hij disputeert in den tempel, de duivel verzoekt hem, hij wandelt op het water, stroomen water vloeien uit het onderlijf (Johannes 7 : 38), de wereld zal vergaan in een wereldbrand, Boeddha straalt licht uit, hij volbrengt wonderen, hij daalt ter helle en stijgt op van een

*) H. Bakels: „De oorsprongen van het christendom”.

***) Dr. G. A. v. d. Bergh van Eysinga: „Indische Einflüsse auf evangelischen Erzählungen”. (1909).

berg! Vervang den naam Boeddha door Jezus en alles is hetzelfde. Bovendien bevatten de apocriefe geschriften nog veel meer Boeddhistische verhalen. Waarschijnlijk zijn ze deswege uitgebannen. Ook de Oostersche Krishna heeft veel gemeen met Boeddha en met Jezus. Merkwaardig dat in het Boeddhisme reeds de gelijkenissen worden aangetroffen van den verloren zoon, van het penningke der weduwe en van de talenten.

Speciaal Babylonisch is weer de beschrijving van 't neerdalen van Jezus in de onderwereld, ontleend aan den halfgod Hibil Ziwa, die in de onderwereld afdaalt; hij opent de poorten, sluit den hellevorst op en bevrijdt de goede geesten. Vooral het apocriefe geschrift „De nederdaling ter helle” heeft veel aan deze voorstelling ontleend. Perzisch is de mythe van Mithra: god des lichts, bestrijder der duivelen, heiland, geboren op 25 December, wien de Zondag was gewijd. De Mithradienst kende den doop en het avondmaal reeds. Egyptisch weer is de mythe van Osiris en zijn moeder Isis, gelijk aan Jezus en Maria. De christelijke feesten trof men ook reeds aan bij de Germanen, wier god Balder de Zonne- en lentegod was, die van 25 December tot 5 Januari hun Joelfeest vierden (feest der blijdschap) met Paschen het opstandingsfeest der Lente en met Pinksteren (uitstorting van den Heiligen Geest) het feest der vruchtbaarheid.*)

De radicale critiek heeft aldus van het Nieuwe Testament niets overgelaten dan een verzameling astrologisch-mythologische geschriften. Het eerste Evangelie schijnt het Alexandrijnsche Evangelie te zijn geweest der Egyptenaren, waarvan de vier bekende, Romeinsche bewerkingen zijn en waarvan ook een Arameensche vertaling moet zijn geweest, het Evangelie der Hebreëen. Ze zijn mysterie-spelen, evenals de „Openbaring”, geredigeerd ± 140, waarin de symboliek profetisch is en onder sterk judeesche invloeden staat. De Paulinische geschriften zijn veel prac-

---

*) F. Domela Nieuwenhuis: „Een tentoonstelling van Kerstfeestvieringen”. Idem van paasch- en pinkstervieringen.

tischer en hoewel gnostisch, hebben ze vooral tot doel de maatschappelijke grondvesting der katholiciteit.

VII.

Thans, nu wij weten dat de wijzen uit het Oosten en „het Galilea der Heidenen" (Mattheus 4 : 12) alles hebben voortgebracht, wat het Nieuwe Testament heeft te bieden, kunnen wij beter het karakter bepalen der boeken van het N.T. Wat de Jezus-gestalte aangaat, zij is een mythologische figuur uit de heidensche godsdiensten. En wat de idee betreft, welke in christus haar vorm heeft gevonden, zij is eklektisch saamgetrokken uit de wijsheid van de stoa, van de gnosis, van de astrologie en van enkele helleensch-judeesche sekten. Doch hoewel de Jezus-theologie tot het verleden behoort, is de christologie tot nieuwen luister herleefd. De vraag is niet langer: welke beteekenis kan Jezus hebben voor onzen tijd, doch een andere: wat heeft de christus ons te zeggen? En dit probleem is van beteekenis voor het atheïsme.

De bijbel is inderdaad juist genoemd: het boek aller ketterijen. „Iedere ketter vindt zijn letter". Zoo kan zich de revolutionnair beroepen op het Evangelie en in haar teksten een tendenz leggen van verzet. Doch veelméér nog kan de reactionnair het Evangelie zich ten nutte maken. Het zijn de rijken in de samenleving, die immer hebben gepredikt de zaligheid der armoe. Het zijn de machtigen, die hebben geleeraard, dat men zich moest nederwerpen in dienstbaarheid. Het waren de hebzuchtigen, die hun liefdemoraal predikten voor anderen en de wegwerping propageerden van alle aardsche goederen, opdat zijzelve des te beter zich konden toeëigenen wat hun aardsche macht versterken kon. Zij, die op aarde in weelde leefden, wezen den arbeider op het beeld van Jezus — dat van den arme en geknechte, die geduldig alle lijden verdroeg. Allen, die naar rijkdom en gezag streefden op aarde, bevalen hun slachtoffers aan, deze zondige aarde geen gehechtheid waard te achten. Hier beneden was het niet! Het koninkrijk der Hemelen dat niet van deze aarde was, is het bovenaardsche

ideaal geweest van allen die in onsterfelijkheid hebben geloofd. Hoezeer ook wetenschap en wijsbegeerte alle sprookjes uitroelden over „een leven na dit leven“, de physiologie toonde dat bewustzijn niet zonder stof kan bestaan en de psychologie, dat bewustzijn geen lichaam, geen vorm is die onafhankelijk zou kunnen leven maar slechts werking is die wij door de hersenen ervaren — het Evangelie was en bleef tot steun van allen, die de armen naar den hemel verwezen en op aarde tot onderwerping doemden. Het beruchte vers uit Romeinen 13: „Ieder zij onderdanig aan de machthebbers die boven hem zijn gesteld, want niemand heeft macht dan door God en de bestaande Overheden zijn door god geordend“, en de tekst uit I Petrus 2: 13: „Onderwerpt U om des heeren wil aan alle menschelijke ordening: den koning als den opperheer, den landvoogden als door hem gezonden om de boosdoeners te straffen, de braven te prijzen. . . . . vreest god, eert den koning“, hebben immer gediend om in Jezus' naam de knechtschap en de uitbuiting te handhaven. Steeds weer werd het beeld van den armen Jezus het volk vóórgehouden en luidde de preek: „Weest geduldig als deze Jezus en zeg hem na: Niet mijn wil, uw wil geschiede“. Zoo moest menschelijke wil, menschelijk verzet worden voorkomen of worden gedood. Spoedig zijn de „weters“ in het christendom, de kenners van het mysterie, de ingewijden dus, een kaste geworden van hen die de waarheid in pacht hebben. Daartoe leidde de gnosis: de leeken moesten angstvallig gescheiden worden van de geestelijken, de patriarchen, de bisschoppen. Hiermee was in de communes, de gemeenschappen, een klassescheiding doorgevoerd, het aanzijn gevende aan de kerk. Oorspronkelijk toch was de taak der herders slechts, het geloof levende te houden aan de wederkomst van Christus. Naarmate nu dit geloof verzwakte, moest de kerk meer bijeengehouden worden door dwang, en dit gezag kon slechts worden uitgeoefend in samenwerking met de politieke en economische autoriteiten. Vandaar dat reeds vroegtijdig de priesters propagandisten waren voor het gezag. In een aan

Clemens van Rome toegeschreven brief uit de tweede eeuw aan de ongehoorzame gemeente te Corinthe leest men*): „Laten wij de soldaten beschouwen, die onder onze souverainen dienen: met welk een orde, welk een stiptheid, welk een onderdanigheid voeren zij uit wat hun wordt bevolen." En voorts: „De grooten kunnen niet bestaan zonder de kleinen noch de kleinen zonder de grooten. Laat ieder onderworpen zijn aan zijn naaste volgens den rang waarin de genade van christus hem heeft geplaatst. Laat de sterke de zwakke niet verwaarloozen, maar laat de zwakke den sterke eerbiedigen. Laat de rijke barmhartig zijn jegens den arme, maar laat de arme god danken dat deze hem iemand gegeven heeft om aan zijn behoeften tegemoet te komen". De brief eindigt met een gebed voor de vorsten „opdat wij hun onderdanig zijn!"

Men kan nu zeggen, dat dit alles ligt buiten de bedoelingen en den geest der Christus-idee. Wij bewezen echter dat dit alles behoort tot de noodwendige gevolgen der Christelijke gedachte. Indien men uitgaat van de theorie, dat de waarheid niet ligt in de wereld, en dat de wereld in het verkeerde ligt, of in het booze of in de zonde, dan is noodwendig het gevolg daarvan een zich afwenden van leven en wereld. En wie opgaat in den geest, laat de aarde, de wereld en het vleesch verre van zich. De waarheid te zoeken in den geest alleen is ook hier: negatie van de realiteit. De religie, ze moge dan god en hemel niet zoeken achter de sterren, zoekt ze niettemin. En waar ze in de voorhandene werkelijkheid noch in wereldsche toekomst ooit deze vinden zal, vervreemdt ze zich van de aarde en de materieele grondslagen des levens. Zoo vindt de religieuze enkeling niet zichzelf, doch het andere dat hij buiten zich aanbidt en dat hij als opperste kracht- en wetgever boven zich vereert. Daarom is de suggestie van de gestalte van Jezus Christus even gevaarlijk als de waangedachte van god.

---

*) Ernest Renan: „L' Evangile".

MODERN BIJGELOOF.

„Tot eeuwig voortbestaan is geen persoonlijkheid bij machte; zij gaat in den dood onder”.

SCHOPENHAUER

I.

Geloof, zegt Multatuli, is bijgeloof. Waarom we dan spreken over modern bijgeloof? Omdat we juist die verschijnselen behandelen zullen, en die stroomingen, welke niet de goedkeuring wegdragen der officieele kerken, doch buiten haar duizenden aanhangers tellen. Het terrein van dit bijgeloof is onbegrensd en we zijn ons er van bewust, slechts een gering deel van zijn uitingen te kunnen beoordeelen. De ervaring heeft velen in aanraking gebracht met Adventisten, Sabbathisten, Russellianen, met spiritisten en theosophen. Vergaderingen en séances moet in onzen tijd zoowat elk hebben bijgewoond: het behoort tot de „opvoeding”, die in overeenstemming is met de krankheid onzer samenleving, en dus reeds den jongen mensch vroegtijdig besmet met dwaasheid. Critiekloos vrijwel levert menig geloovige zich uit aan de betoovering van zijn fantasieën en fanatieker dan de kerkelijken verdedigen deze bezeten hun luchtkasteelen en hersenschimmen. Geen gebied is meer geschikt tot zwendelarij en bedrog, dan dit. Met de belachelijkste trucjes hebben een Miller, een Fox, een Blavatsky hun goegemeente van Adventisten, Spiritisten en Theosofen om den tuin geleid. Wat in onzen tijd onmogelijk lijkt, is niettemin waar: de kwakzalverij op het gebied der „geesteswetenschap” is erger dan in de Middeleeuwen. De magnetiseurs, die hun patiënten bestrijken en de geesten uitdrijven zelfs tijdens de séances, zijn waardige nakomelingen van de duivelbezweerders; de spiritisten die overal „booze invloeden” speuren konden heksenvervolgers zijn. Het spiritisme verklaart alles, al is het op zijn eigen manier. Ds. Beversluis legt alle „wonderen” haarfijn

uit door zijn geloof aan spoken, voor wie alles mogelijk is.)* Herhaaldelijk moeten de kranten er op wijzen, hoe dit bijgeloof gemakkelijk dienen kan tot groot bedrog: de mensches zijn zóó gemakkelijk beet te nemen. In Februari 1925 zou volgens Amerikaansche Adventisten de wereld vergaan. De goedgeeloovige stakkerds, die zich lieten beetnemen door een meneer Leight, verlieten hun werk, deden afstand van hun goederen en waren zeer vrijgevig, opdat ze bij het vergaan der wereld rein zouden zijn van egoïstische zonden. De heer Leight profiteerde blijkbaar van het altruïsme zijner sektegenooten, en om hun woede te ontgaan, verdween hij den nacht vóór de wereld zou ondergaan, en liet zijn geplunderde kudde in armoe en verwarring achter. De voorgangers van het genootschap der Zevende-Dags-Adventisten zijn zoo bijbelsch dat zij hun leden allen „tienden” laten betalen, wat een goede bijdrage mag worden genoemd in de salarissen der broodetende profeten. Het terrein van het spiritisme biedt nog veel meer mogelijkheden tot grove bedriegerij. Een persberichtje meldde bijv. 19 Februari 1924, hoe de fransche occultist Pickmann na jarenlange praktijk, welke hem zeven millioen opbracht, erkende den menschen immer wat te hebben wijsgemaakt, en gespeculeerd te hebben op de lichtgeloovigheid en de vrees van het publiek. Ook het fransche medium mevrouw Bourniquel, wier experimenten steeds werden aangevoerd door spiritisten, bleek tenslotte een bedriegster te zijn. In „De Dag” van 2 Mei 1925 schrijft Dr. R. A. Reddingius:

„In de zoo juist verschenen laatste aflevering der *Revue Métaphysique* geeft Dr. Osty verslag van de hem op 12 Maart gelukte ontmaskering van het medium Mme Bourniquel. Op een geschikt oogenblik greep hij de hand van een zoogenaamde materialisatie en liet licht maken. Het bleek de hand te zijn van het met een sluier gedrapeerde medium.

De heer Bourniquel beweert, dat hij nooit een ver-

---

*) M. Beversluis: „Het gebied van het geheimzinnige”.

dachte handeling van zijn vrouw heeft bemerkt en schrijft alles toe aan een onderbewust bedrog in hypnose.

Nu is het wel waar, dat men reeds dikwijls echte mediums op bedrog betrapt heeft, maar een medium, dat een zak zoo weet te maken, dat zij daaruit kan ontsnappen, heimelijk een sluier meebrengt enz., kan ook de noodige gegevens verzameld hebben omtrent door haar zelf gekozen overleden personen, om vervolgens in zoogenaamden trancetoestand voor geesten te spelen.

Dit medium Bourniquel had samen met den heer Delanne een geheel boek geschreven over haar spiritistische ervaringen („Ecoutons les morts”) welke zeer overtuigend heeten te zijn!

Een ander berichtje uit „De Telegraaf” van 1 Juni 1923 zegt, hoe het medium George Valentine uit Pennsylvanië, een beschermeling van Conan Doyle, ontmaskerd werd door elektrische verklikkers, die hem verrieden wanneer hij van zijn stoel opstond om in de duisternis langs de muren en de tafels te schrijden, en kloppingen, aanrakingen en andere „geesten”-werkzaamheden te verrichten. En de redacteur van dit dagblad, Dr. R. Feenstra, schreef:

„Het ontmaskerde medium is een kwartaalsverschijning in de journalistiek. Het medium, dat niet ontmaskerd wordt, moet nog geboren worden. Het hangt veelal geheel af van de ontmaskeraars; hun intelligentie en hun capaciteiten; minder van het mediamieke flair of mediamieke „fluïde”, wat hetzelfde schijnt te zijn.

Een of andere notaris of plattelandsheermeester loopt er als ontmaskeraar nog wel eens in. De geesten zijn hem te glad af. Maar wanneer men capaciteiten neemt, zooals de Pool Guzik — het sterkste medium der naoorlogsche jaren, met hun occultistische en spiritistische hoogconjunctuur — dan heeft men natuurlijk niet. . . . . de minste kans. Men luistere: Langevin, professor in de natuurkunde aan de Sorbonne, Etienne Rabaut, bioloog, ook hoogleeraar van de Sorbonne, Meyerson, van het

psycho-physiologische instituut, Marcelin, van het laboratorium voor physische scheikunde. Het was een dwaasheid van den psycholoog Heuzé, die in dit medium werkelijk „iets" zag, zulk een kostbaar en secuur stel geleerden bij zijn geestesmanifestaties als getuigen te halen. Want: tegen zulke hersens kan zelfs de knapste geest niet op.

Voor een goed mediamiek geleerden attest, moet je meer bij een over het paard getilden boerenschoolmeester, of een half verborrelden psychiater terecht — die den druk van deze eeuw als rheumatiek in zijn schouderbladen voelt. Niet bij werkelijk kundigen, die al van te voren weten: daar zit Bamberg. Ik zie liever in Flora goochelen.

Men moet lieden nemen, die zelf nog een beetje voor hocus pocus gevoelig zijn — zooals verleden jaar de keurmeesters van het Hongaarsche medium Laszló. Het medium Laszló materialiseerde altijd zijn . . . . . plasme. Er waren photo's waarbij het hem als in phosphorolie gedrenkt hydrophiligaas meterlang uit den mond hing; en andere waarbij hij het als een Saturnusring om zijn middenrif liet oplichten. Alle keurmeesters werden steeds geïnstrueerd, het plasma geen geweld aan te doen. Want: als de voelhorens van de slak, zoo was dit plasma een bestanddeel van het ik van het medium. En als men het scheurde, scheurde men zijn ziel. Toen heeft eindelijk een pientere ritsch ratsch in twee knippen de schaar er door gejatst. En het plasma bleek: vette watten op een rolletje, zooals de scheerder ze gebruikt om het boordravijn in je nek te dempen . . . . .

Nooit hebben de capaciteiten van den rang van Langevin en de zijnen aan dit Bambergsche goochelaarsgedoe hun aandacht gewijd. Maar: de occulte stroomingen in de samenleving vragen een offer. Want deze occulte stroomingen krijgen steeds meer bijloop- en als ontbindende kracht zit daarachter minachting voor de wetenschap.

In de Opinion van 21 December vindt men het rap-

port der Parijsche geleerden in extenso afgedrukt. De lezing van dit klare Fransch zij iederen nevelaar aanbevelen.

De proefnemingen vonden plaats in het lab. voor experimenteele biologie der Sorbonne. Aan het eind van het examen hield de manager van Cuzik een speech, waarin hij verklaarde, dat het medium op en kapot was van de spanning en alleen daardoor de zaak mislukt was. Hoewel er materialisatie genoeg was — prof. Langevin kreeg een oorvijs, en prof. Rabaud een pats op zijn schouder, een papiermand vloog door de lucht, en twee fauteuils verschoven — is geenerlei geestenwerk, maar alleen knappe beenkunstige mediamieke gymnastiek geconstateerd. Inplaats dat het medium met phosphorlicht werkte, had de contrôle-commissie daarvoor ditmaal gezorgd, zoodat de handen van allen zwak glansden in donker.

Moge het nu voorloopig genoeg zijn! Wie goochelprestaties wil zien, ga naar de Variété. Mediums en prachtige geestvertooningen zullen we niettemin ieder kwartaal weer nieuwe krijgen; maar het is niet de moeite waard er telkens een paar uur van ernstige geleerden arbeid aan te spendeeren."

Doch de pers, die de kroniek is van den dag, leert nog meer: dat hetzelfde bedrog herhaaldelijk plaats vindt zonder spiritisme of magnetisme. Het is bekend, dat in groote steden, vooral in Den Haag, geruimen tijd „gemagnetiseerd water" te koop was tegen niet geringen prijs. Doch ook op het platteland is het bijgeloof even goed bron tot bijverdienste. „De Standaard" van eind Juli 1924 bracht het volgende gemakelijke staaltje dienaangaande:

„Het dorpje Nieuwe Tonge, op ons eiland Flakkee, werd dezer dagen in groote beroering gebracht, een beroering, die de rustige wateren van het geestelijk leven tot zelfs in grooten omtrek in rimpeling bracht!

Thans vijftien jaar geleden was er in deze gemeente een vrouw, die bekend stond, een „diep geestelijk le-

ven" te leiden. Ze kon praten als de „zwaarste dominé" en doorspekte haar vermaningen, leeringen en opwekkingen met bijbelteksten.

Haar woord had dan ook gezag.

In dien tijd vertelde ze aan ieder, die maar naar haar luisteren wilde, dat ze een soortgelijke „aanzegging" had ontvangen van den Heere, als eenmaal Hiskia gewerd, betreffende zijn verlenging van levensduur. Ook zij zou nog 15 jaar leven en precies op den 27en Juli 1924 weggenomen worden. Den laatsten tijd voerden zij en haar man niets meer uit en gingen zij op in bespiegelingen over den grooten dag.

Haar aanzegging wist het vrouwtje voor een groot deel der inwoners aannemelijk te maken en ze werd overladen met weldaden. Alle levensmiddelen werden haar in overvloed verstrekt en ieder was begeerig, een woordje van deze „diep-ingeleide vrouw" op te vangen.

Zoo werd Zondag 27 Juli verbeid.....

Maar deze dag ging voorbij, zonder dat het „grootte feit" gebeuren ging!

Men begrijpt wat het gevolg was.

Het vrouwtje is van haar geestelijk aureool beroofd en naar verluidt heeft ze het voornemen, te vertrekken naar Oud-Beierland.

Deze historie levert intusschen weer eens een kras staaltje van hetgeen er in valsche mystieke kringen van ons land wel omgaat."

En in de Betuwe, in Maurik, ageerde nog in April 1924 een gansche sekte, waarvan een der vrouwen heilige konijnen bezat, en waarin het duivelsgeloof welig tierde, zoodat tenslotte een jongen van 18 jaar werd aangewezen als „bezeten". Hij moest worden geofferd en nam bijtijds met satan de vlucht. Zelfs de kerkelijke wereld heeft van tijd tot tijd haar sensaties: in 1922 bijvoorbeeld werd hier te lande de Sadhoe Soendar Singh, een tot het christendom bekeerde oosterling, een askeet en zelfkweller, hoog vereerd, omdat hij op dezelfde verdachte wijze als Paulus tot

het christendom was gekomen, vele „gezichten" had gehad en waarlijk ook in staat was geweest wonderen te doen, zij het dan óók op slecht te controleeren wijze. Inderdaad: het gebied van het bijgeloof is onbegrensd.

II.

De taak van den vrijdenker tegenover het bijgeloof echter is een andere dan het verzamelen van merkwaardige gegevens omtrent de domheid der massa en haar geestelijke achterlijkheid. Hij heeft te onderzoeken, vanwaar en waardoor dit bijgeloof ontstaat en hoe het in stand wordt gehouden. Hij dient de voedingsbodem dezer geloofsplanten te kennen en haar behoeften te ontleden.*)

Het eerste immer weer opvallende is, dat het bijgeloof uit twee groote behoeften ontspringt: materieele en sexueele. Het beroemde vers van Goethe, dat honger en liefde de wereld in beweging houden, is zeker van toepassing op de verschijnselen die we aanroerden. Er zijn voortdurend periodes geweest, zooals wij thans beleven, en waarin de crises zich economisch en politiek toespitsten, hetzij door oorlogen, hetzij door economische catastrophes of verwoestende ziekte-epidemieën, hetzij door het verval der leidende klassen. In deze tijden van onlust en van onbevredigdheid richt de gedachte zich op verlossing. „Het toenemen der onlustgevoelens boven de lustgevoelens is oorzaak van valsche moraal en van godsdienst", zegt Nietzsche terecht. Er is dus een vervreemding van de werkelijkheid, een opstandigheid jegens de samenleving. Hoe zal ze zich uiten? De mensch kan trachten door politiek-economische actie, door verbreiding van ervaringswetenschap en beoefening der logika het verkeerde in de wereld te keer te gaan. Hij vermag derhalve een werkzaamheid te ontplooien, waardoor de oorzaken der massale ellende aangetaast worden. Doch wat weet de eenvoudige, achterlijke proletariër van sociologie, van economie, van zielkunde,

*) Een voorbeeld daarvan is het boekje van H. Efferoth: „Himmelfimmel, eine Studie zur Sektenseuche."

van opvoeding? Eén bron tot denken is hem slechts van geslacht op geslacht overgeleverd: het is de Bijbel. Daarin vindt hij ook alle teksten, die hij behoeft. De proletarische geest bijvoorbeeld verdraagt niet langer dat de armen naar den hemel worden verwezen. Er zijn dus tal van sabbathisten, die niet aan een voortbestaan gelooven op grond van den tekst: „Stof zijt ge en tot stof zult ge wederkeren”, of wel met een beroep op de materialistische tendenzen in het boek „Prediker”. Anderen weer zijn tegen alle militarisme en grondvesten op bijbelteksten hun dienstweigering. („Ge zult niet dooden”. „Ge zult God meer gehoorzamen dan de menschen”.) De Duitsche Adventisten hebben daarover tijdens den oorlog twist gekregen: een deel hunner aanvaardde den krijgsdienst*) zelfs op sabbath, een ander deel kwam wegens opruiing en weigering in de gevangenis terecht. Natuurlijk zijn deze sekten anti-kerkelijk, doch zoo inconsekwent, dat zij een bijbel aanvoeren als Gods woord, terwijl die toch door de kerk is samengesteld op het concilie van Nicea in 325! Daarbij komt, dat ze precies dat uit den bijbel putten, wat hun te pas komt en het andere negeeren. Dan weer aanvaarden zij het O. T. (heiligen dus den sabbath) om anderzijds het N. T. te huldigen (ze zijn dan bijv. anti-militarist.) Doch bij al deze schakeeringen domineert wel één gedachte: dat de profetie uit de Openbaring spoedig wordt vervuld. De rampen daarin beschreven, zooals aardbevingen, watervloeden, ziekte-epidemieën en oorlogen zijn volgens deze geloovigen thans over de menschheid gekomen. Ze aanvaarden de ellende en begroeten elke catastrofe als een bode van den ondergang der wereld. Natuurlijk hangt daarmee ten nauwste samen het geloof aan het duizendjarig rijk, dat komen zal als een rijk van gelukzaligheid en blijvende heerlijkheid. De verlossing wordt derhalve materieel gedacht: de dooden in de graven zullen opstaan en weer tot leven worden gewekt. Russel bijv. heeft in een brochure (De Hel) de kerkelijke voorstelling over het hiernamaals bestreden: daarin

---

*) Zooals Wintzen: „Der Christ und der Krieg”.

immers wordt het duizendjarige rijk weggedacht en het chiliasme (chilioi = duizend) verloochend, door den dooden onmiddellijk na het sterven een eeuwig leven te beloven. De opstanding uit de dooden is dan natuurlijk een overbodigheid en het leven in het duizendjarig Rijk eveneens. Doch juist deze beloven de Russellianen! Volgens hen zou in 1925 dit Rijk aanbreken: na 70 jubeljaren (Jeremia 25: 11) toch zou de verlossing komen. In 1575 v.o.j. is het eerste jubeljaar gevierd, om de 50 jaar vond het plaats, en dus is 1925 het jaar der vervulling. Wanneer niettemin de aardbol ongehoorzaam is, zal men er wat op vinden en zeggen, dat de datum niet precies is vast te stellen: immers de Joden hebben niet elke 50 jaar een jubeljaar gevierd, omdat ze dan grond onder de armen verdeelen moesten. We zijn dus nog lang niet aan het zeventigste jubeljaar toe. Men ziet: de verontschuldiging ligt gereed!

De Adventisten (adventus = wederkomst) zijn echter geduldig naar den tekst: „Hier komt den heiligen volharding te stude, hun die de geboden gods en het geloof in Jezus bewaren.“ Dit is wèl noodig, aangezien reeds zooveel malen Christus' wederkomst is gepredikt, dat men anders ongeduldig worden zou. Na het pestjaar 1259, na de economische crises, waaruit de reformatie ook voortkwam in de zestiende eeuw en de Wederdoopers optraden, na de oorlogen en revoluties aan het einde der achttiende en bij den aanvang der negentiende eeuw traden het Adventisme en Chiliasme even scherp op als thans tijdens en na den wereldoorlog. En immer zijn de aanhangers meest achterlijke proletariërs, wier ellende hopen doet op verlossing. In Holland propageerde in 1819 eene Heutzepeter Christus' wederkomst, in Spanje was de beweging in 1812 weer aangevangen, Irwing begon haar in 1814 in Engeland, in 1821 ging ze uit van Palestina. Omstreeks 1836 leefde de hoop sterk in het Rijnland. In Amerika was het W. Miller, die in 1831 predikte de terugkomst des Heeren, den wereldbrand, de opstanding uit de dooden, de belooning der geloovigen (der Heiligen) de komst van het Duizendjarig Rijk en het oordeel over de goddeloozen. 21 Maart 1843 zou het feit plaats

vinden. Helaas draaide de aarde door, en werd de ondergang uitgesteld tot 21 Maart 1844. Ook toen gebeurde er niets en tenslotte werd 22 October 1844 als definitieve datum opgegeven. . . . . Ondanks het uitblijven van den ondergang behielden echter de Adventisten hun aanhang en breidde deze zich zelfs uit, zoodat heden ten dage duizenden Adventisten nog den ondergang der wereld nabij achten. De Mormonen stichtten reeds hun Nieuw Jeruzalem en deze „Heiligen van den jongsten dag“, hebben hun „Boek van Mormon“ te danken aan het feit dat aan een zekeren Jozef Smith een engel verscheen, die hem koperen platen, in den grond verborgen, aanwees en hem het daarop voorkomende godsschrift leerde vertalen. Volgens dezen bijbel moest de veelwijverij worden ingesteld, en tal van proletarische meisjes vonden in de harems van de apostelen en profeten een onderkomen, ook toen het wettelijk verbod tot polygamie haar verborgen moest doen voortbestaan. De reeds genoemde Russel stichtte de sekte der „Ernstige Bijbelonderzoekers“, die met lichtbeelden, filmen en groote reclames bijbelgeloof trachten te verbreiden en den ondergang der wereld propageeren. „Millioenen thans levende menschen zullen nooit sterven“.

Wat hebben deze sekten nu feitelijk bereikt? Het bijbelgeloof is zeer eenzijdig door hen versterkt, en de critiek volledig verstikt. Geen bijbelbeoordeeling, maar bijbelgeloof is het doel. Daarbij is de aandacht en de geestelijke werkzaamheid der menschen volledig afgeleid van alle wetenschap en alle logika. Uiterst achterlijk en voor rede noch kennis vatbaar is deze massale domheid zoo reactionnair mogelijk. Zij acht alle maatschappelijke ellende en persoonlijk lijden geheel in den haak, ze aanvaardt alle smart als volkomen in den lijn der ontwikkeling tot den ondergang der wereld en leert zelfs, dat de toestanden steeds slechter moeten worden wil gods woord vervuld worden! Het is geen wonder, dat Amerikaansche bankiers (zooals de banken van Hirsch in New York den heer Russel steunden) groote giften schen-

ken ten bate dezer propaganda en de over het algemeen onwetende evangelisten dezer gevestigde sekten (er zijn ook arme en „kettische" sekten!) over veel geld beschikken.

Natuurlijk kon dit achterlijke bijbelgeloof en dit blind aanvaarden van oude profetieën den meer ontwikkelden geenerlei bevrediging schenken. Al deze bijbelsche voorstellingen waren den modernen liberalen zoo vreemd, dat de maatschappelijke onlust geenerlei vergoeding kon vinden in de fantastische sprookjes der sekten. Van de Renaissance tot de fransche revolutie hadden steeds nuchtere en rationeele buitenkerkelijke geesten gefilosofeerd en waren wetenschap en wijsbegeerte gestadig ten koste der kerk gegroeid. Deze vrije gedachte leefde echter nog slechts bij weinigen, en alleen wat geleerden, schrijvers, dichters en vrijbuiters handhaafden de tradities van Spinoza, Rabelais, Lafontaine en Voltaire. De gedachte was monopolie voor bevoorrechte klassen en bereikte de massa niet. Toen de politiek-economische reacties intraden onder het absolute vorstendom na Napoleon, ontstond in die kringen, waar men de wijsbegeerte noch de wetenschap prijsgeven wilde een atavistische drang, een terugval, en in de algemeene onbevredigdheid en het universeele verval vroegen ook daar weer godsdienstige behoeften bevrediging. Echter: terug tot de kerk wilde men niet, weer naar den godsdienst grijpen kon men niet. Een surrogaat was noodig: het werd gevonden in het *occultisme*: helderzienerij, geestenleer, spiritisme. Hier was *Swedenborg* de voorganger en profeet. Hij was een merkwaardig en oorspronkelijk ongodsdienstig fantast, wien echter de sexueele hartstochten sloopten naar lijf en geest. Zijn onanie, zijn perversiteit en geslachtelijke afwijkingen bezorgden hem verschrikkelijke hallucinaties: hij waande zich achtervolgd door naakte vrouwen, die hem tot ontucht dreven en sexueel kwelden. Tenslotte, afgemat, uitgeput en krachteloos zocht hij hulp bij den godsdienst. Hoewel zijn visioenen niet uitbleven, hadden zij bij dit wrak van een mensch hun sexueel karakter zoo niet geheel, dan toch voor een belang-

rijk deel verloren en werden de „gezichten“ wat regelmatiger, ordelijker, maatschappelijker, zoodat Swedenborg het geestenland in kaart kon brengen, gewoonten, levenswijzen, huwelijken, kleeding en dgl. der geesten beschreef en zeer vertrouwelijk met hen verkeerde. In Oostenrijk was het Oberlin, een geestelijke, die dit zelfde voorrecht genoot en evenals den Scandinaviër uitvoerig zijn verkeer met de geesten beschreef. Merkwaardig is alleen, dat de geesten van Swedenborg in kleeding, taal en gebruiken echte Zweden waren en die van Oberlin volmaakte Oostenrijkers, terwijl hun geestenlandkaarten ongelukkigerwijze geen enkel punt van overeenstemming bezitten.

Het spiritisme heeft in alle landen eenzelfde evolutie doorgemaakt: oorspronkelijk een liefhebberij van enkelen en onkerkelijk liberaal werd het weldra zwaar godsdienstig en voor massa-aftrek geschikt gemaakt. Zodoende konden juist de oorspronkelijk onverschilligen door middel van de spiritistische sensaties weer tot geloof aan het bovennatuurlijke en daarmee tot godsdienst teruggebracht worden.

III.

Het is inderdaad een twijfelachtige eer, welke zich de Methodisten in Amerika, de aanhangers van één der luidruchtigste, echt amerikaansche humbugsekten, kunnen toeëigenen, dat het spiritisme gepopulariseerd is geworden. De familie Fox, methodistisch gezind, had het geluk dat op 31 Maart 1848 een geest zijn wereld verliet en kennis had van telegrafische seinen. Hij tikte en, wonderlijk genoeg, twee meisjes van 9 en 12 jaar begrepen hem en vroegen hem uit, na te hebben vastgesteld hoeveel tikken „ja“ en „neen“ beteekenden. Waarom de geesten een eeuwigheid hadden gewacht met hun demonstratie, waarom ze in 1848 plots de familie Fox en twee kleine kinderen uitzochten en juist bij een handig Methodist terecht kwamen, hebben zij nimmer onthuld. In elk geval was de geest zoo vriendelijk inlichtingen te geven en te zeggen, dat hij een in dit huis vermoorde groentenhandelaar was. Na een paar weken vond men dan werkelijk in den kelder van het huis

wat haren en beentjes (een koe, paard of varken kon de erflater geweest zijn) en de waarheid was bewezen. Indien men nu echter denkt, dat de geest zeer aan zijn huis was gehecht, vergist men zich. Toen de familie Fox verhuisde uit Hydesville naar Rochester, een veel drukker en rijkere plaats, ging de geest gewillig mede en klopte, waar men het hebben wilde, in deuren, schoorsteenen, tafels en stoelen. De attractie was groot en de seances waren publieke vermakelijkheden, waarvoor de geest werkte en de familie Fox de voordeelen opstreek. Weldra werd overal het spiritisme toegepast en de evangelisten, die steeds hun publiek de stuipen op het lijf hadden gejaagd met hun helledreigementen en hemelbeloften waren overgelukkig, de „bewijzen" te bezitten voor het leven hiernamaals, al waren de gegevens over het geestenland wat erg vaag.

Wanneer men het spiritisme en zijn theorieën ontleeft, ontdekt men onmiddellijk een merkwaardig feit: het materialistische karakter van deze geestenleer. Ontstaan in een tijdperk van liberalisme, toen de techniek, het opkomende kapitalisme, het fabriekswezen en de handel groote kapitalen en financieele macht vormden en de derde stand bevangen werd door een onleschbare dorst naar geld en goederen, moest dit spiritisme voorzien in de oppervlakkige geestelijke behoeften der middenstanders, die over 't geheel het meest vatbaar waren voor de spiritistische suggestie. De burger van dit tijdvak wierp het inderdaad met den hemel op een accoordje en liet de geesten financieele, politieke en godsdienstige adviezen geven, raadpleegde hen in huwelijkszaken en vond hun nabijheid tijdens de séances een gemoedelijke visite. Over het algemeen waren de geesten dan ook niet bijzonder diepzinnig, liberaal vergevensgezind en niet te veel-eischend en bovendien zoo geheel geestverwanten van de aanzittenden, dat de harmonie volmaakt was. De spiritist zelf dacht weinig over problemen. Hij zou anders hebben beseft, dat het onzin was, zoowel voor 'n materialist als voor 'n spiritualist, aan te nemen dat geest feitelijk stof was, een ziel een lichaam, een doode op aardsche wijze leven kon. Het was

één der grofste, één der domste en oppervlakkigste theorieën, welke denkbaar zijn.

De grond echter tot het spiritisme is reeds door ons beschreven. „Weten we eenmaal — aldus De Fremery*) — dat het leven in de stof ons gegeven is tot een beproeving, dan berusten we eerder in tegenspoed, dan wanneer we ons voorstellen aanspraak te mogen maken op geluk.” Gegeven deze wensch, was het niet moeilijk, in het verleden een geloof aan te treffen, dat aan de behoefte voldeed, evenzeer als het materiaal voor de theosofie reeds lang aanwezig was. De oude zielsbegrippen toch pasten uitstekend in deze occultistische denkwijzen.**) Daar waren dan het animisme, spiritisme en fetichisme der primitieve menschheid, welke geloof hechtte aan het dualistisch bestaan van lijf en ziel, welke ziel dan het lichaam verlaat teneinde als geest voort te leven, hetzij in bijzondere voorwerpen (de fétis) hetzij in de natuur (animistisch geloof) hetzij in de samenleving (de spiritistische denkwijze). Dit biologische zielsbegrip stelt zich de ziel voor als fijne stof. De oudere Stoïcijnen, Heraclitus, Democritus en Tertullianus zelfs nog eenigszins handhaafden dit begrip. Soms dacht men zich de ziel eeuwig voortlevende, soms ook nam men aan, dat ook de ziel uiteenviel (Epicurris). Een tweede zielsbegrip was het axiologische, dat meer het theosophische nabij komt en waarin de ziel schuldig wordt geacht, zoodat ze boete doen moet in de stof. Deze opvatting, welke o.a. Pythagoras aanhing, handhaaft dus de theorie der wedervergelding: de smarten der aarde zijn boetedoeningen voor de ziel! Hiermee benaderde de grieksche wereld het christelijke zielsbegrip, dat immaterieel is en de ziel denkt als onstoffelijke tegenstelling tot de materie. De ziel is een op zichzelfbestaande levenskracht, welke slechts kan bloeien door het afsterven der stoffelijke banden en vleeselijke behoeften.

Waar nu de drang aanwezig was, te gelooven in het per-

*) H. N. de Fremery: „Een spiritistische levensbeschouwing”.

**) Dr. H. J. F. W. Brugmans: „Psychologische methoden en begrippen”

soonlijk voortbestaan, en dus een geestenwereld werd gewild, gezocht, verwacht, waar de wensch, de begeerte werkzaam moest wezen, bestond een suggestibiliteit, een vatbaarheid tot critiekloos aanvaarden van zich opdringende gedachten, waardoor elke geloovige zeer gemakkelijk tot een groote mate van zelfbedrog kon komen. Tegenover het trotsche woord van Guyau: „Twijfel is de waardigheid der gedachte” plaatste men als opperste deugd juist geloof, overgave, gewilligheid. Zoo eischt bijv. Cyriax*) „de meest volkomen harmonie in denken en spreken”, een strooming in het denken „waardoor de gedachten van alle aanzittenden dezelfde richting aannemen” en een gewijde stemming. De theosofen gaan daarin nog veel verder. Eén hunner, Rudolf Steiner,**) schrijft zelfs: „Elke critiek, elk oordeel verdrijft evenzeer de vermogens der ziel tot hoogere kennis, als elke toegewijde eerbied ze ontwikkelt”. „De leerling moet overal, waar zijn omstandigheden, zijn plichten 't hem veroorloven, beproeven geheel van alle critiek af te zien.” „Hij moet gedachten van oneerbiedigheid, van afbrekende critiek geheel uit zijn bewustzijn verbannen”. En nog sterker: „Nadrukkelijk moet er hier op gewezen worden, dat de geheimvorscher zich niet verliezen moet in mijmeringen over hetgeen dit of dat beduidt. Door zulke verstandelijke inspanning brengt hij zichzelf maar van den rechten weg af.” Het is derhalve duidelijk, dat in het occultisme niet alleen de behoefte, de wensch bestaat tot het geloof in geesten, doch tevens dat de geloovige zich vatbaar maakt voor elke suggestie, waardoor hij in dit geloof wordt versterkt.

Alvorens het geloof aan 't bestaan van geesten nader te bespreken, dringt zich toch de vraag op, of het deelnemen aan spiritistische séances eenig nut hebben kan. De praktijk toont, hoe afmattende zenuwstoringen, onbekwaamheden voor het leven, hysterie en andere ziekten vaak het gevolg zijn van spiritistische experimenten. Dr. Zeehan-

*) Dr. B. Cyriax: „Het Spiritisme.”

***) Dr. R. Steiner: „Hoe verkrijgt men bewustzijn op hoogere gebieden”

delaar*) noemt er een niet onbelangrijk aantal ernstige gevallen van. Doch tevens wordt niemand beter noch wijzer door de spiritistische mededeelingen. De banale, middelmatige opmerkingen, onwetenschappelijk en vooral onwijsgeerig zijn vaak bedroevend. Indien Napoleon of Socrates werkelijk ooit opnieuw spreken konden, zouden ze toch zeker niet zulke jammerlijke gemeenplaatsen en journalistieke wijsheid opdisschen van alledagsmenschjes. Nooit heeft ooit één spiritistische séance een wetenschappelijk feit, dat nog onbekend was, doen kennen, en daarentegen hebben duizenden séances grove onwaarheden opgeleverd, welke maar werden toegekend aan leugen- en spotgeesten, welke dan zeker 99 % der geestenwereld bevolken. Indien dezen het verkeer met de aarde onderhouden, kan het voor de aardbewoners toch zeker geenerlei nut bezitten, met deze apachen uit „de andere wereld” in aanraking te komen. Toen in 1869 een Londensche commissie tot psychisch onderzoek, bestaande uit Cox, Wallace en Edmunds, de verkregen mededeelingen besprak, concludeerde ze „dat de op deze wijze verkregen antwoorden en mededeelingen grootendeels vol gemeenplaatsen zijn, doch somtijds ook juiste feiten aangegeven worden, welke slechts aan een der aanwezigen bekend zijn.” Het ééne geval, dat spiritisten nog wel plegen aan te voeren als bewijs hunner successen, is het volgende: in 1781 ontdekte W. H. Herschel de wachters van Uranus. Na hem ontstond meningsverschil over de vraag, of deze west-oost dan wel oost-west liepen. In 1858 ontving generaal Drayson op zijn vragen van een medium een antwoord, dat de tegenstrijdige bewegingen der wachters scheen te verklaren en omstreeks 1870 ook in de wetenschap gold. Dit antwoord bewees slechts, dat Drayson, door bewuste of onbewuste suggestie het medium beïnvloedend, zelf op de hoogte was van den stand der sterrenkunde in zijn tijd, en meer niet. In 1903 toonde Flammarion, wien als sterrenkundige gezag kan worden toegeschreven, aan, dat de hypothese volstrekt onjuist was.

---

*) Dr. Zeehandelaar: „De gevaren van het spiritisme”.

We kunnen als conclusie niet anders dan elk nut ontkennen van de spiritistische praktijk, tenzij men haar als winstgevende kwakzalverij of uit wetenschappelijke overwegingen toepast. Overigens zal geen denkend mensch de behoefte gevoelen, steun te zoeken voor een geloof aan persoonlijk voortleven, wijl juist het leven alle waarde ontleent aan den dood. Indien niet het sterven een einde zou maken aan het leven, indien niet dit leven bepaald en begrensd was, zou het volstrekt waardeloos zijn. De zin van den dood is tevens de zin des levens en alle spanning, alle werkzaamheid, elk pogen op maatschappelijk zedelijk, aardisch terrein ontspringt aan het besef, dat men zijn leven zoo goed mogelijk dient te besteden en dat geen voorbijgegane dag weerkeert. Wie zich het sterven denkt als een voortleven en het persoonlijk zijn zich onbegrensd voorstelt, miskent dit feit. Wie het leven zijn waarde niet ontnemen wil, erkenne ook dat sterven beduidt de opheffing des levens. Wie van den dood het tegendeel verlangt, berooft het leven van zijn luister. Men moet het leven zoo schoon en rijk kunnen maken, dat men, zooals Nietzsche zegt, het verlaten kan „meer zegenend dan verliefd.” De Grieken hebben den dood voorgesteld als een schoone, naakte jonge man, omdat zonder sterven het leven waardeloos en zinloos zijn zou. En Ibsen heeft in één zijner drama's den geest van Kaïn doen oproepen door Keizer Julianus, die hem vraagt*): „En welke vrucht heeft uw schuld gedragen?” — De heerlijkste! — „Wat noemt ge de heerlijkste?” — Het leven — „En des levens grond?” — De dood — . . . . .

De vrees voor den dood heeft eeuwenlang den mensch doen hopen, dat na dit leven hem geen rampen wachten zouden, indien hij slechts gode gehoorzaam was op aarde en de priesters diende in kerk en bedrijf. De gedachte, dat gods wraak ons wachten kon in het hiernamaals heeft een niet te berekenen invloed gehad op aardische verhoudingen. En toch is deze gedachte de meest onverdragelijke van alle godsdienstige voorstellingen. „Indien deze god — zoo

---

*) H. Ibsen: „Kaiser und Galiläer”.

vraagt Maeterlinck terecht*) — ons straft omdat we niet blindelings een geloof hebben gevolgd dat zich niet onweersstaanbaar opdringt aan het verstand dat hij ons heeft gegeven — wanneer hij ons kastijdt omdat we tegenover het groote raadsel dat hij ons stelt, geen keus hebben gedaan die het beste in ons — dat hij dan toch als het meest hem gelijkende in ons heeft gelegd — afkeurt, dan hebben we niets meer te zeggen; we zijn dan de slachtoffers van een wreed en onbegrijpelijk spel, we zijn gevangen in een verschrikkelijke strik, de dupe van een onmetelijke onrechtvaardigheid; en welke ook de kwellingen mogen zijn waarmee deze ons slaat, ze zullen minder onverdragelijk zijn dan de eeuwige aanwezigheid van wie er de auteur van is." En zeker heeft Schopenhauer troostrijker gedachten neergeschreven, toen hij den dood een diepe, eeuwige slaap noemde, waaruit wij niet weder worden gewekt, een nimmer verstoorde bewusteloosheid.....

IV.

Doch het moderne bijgeloof behoeft grove sensaties. De hypothese van spiritisten en theosophen is deze, dat tal van „onverklaarbare" feiten en verschijnselen moeten worden toegeschreven aan de werkzaamheid van geesten, en dat dus de mensch persoonlijk voortbestaat. Waaróm deze hypothese beslist moet worden afgewezen — waarom het onmogelijk is, dat er geesten zouden kunnen bestaan, — waarom de mensch geen onsterfelijke „ziel" heeft, zullen we hierna betoogen. Bij voorbaat moeten we echter opmerken, dat wetenschappelijk de termen „ziel" en „geest" slechts variaties zijn op wat men verstaat onder „bewustzijn". Alle eigenschappen, toegekend aan de ziel of aan den geest, zijn eigenschappen van het „bewustzijn", van de eenheid van denken, gevoelen en willen. Dat dit bewustzijn niet bestaan kan wanneer het lichaam sterft, kan op de volgende gronden worden betoogd.

Ten eerste toch is het een biologisch feit, een uit de gan-

*) M. Maeterlinck: „La Mort".

sche levensleer bekende waarheid, dat niet het individueele betrekkelijk voortbestaat, doch het soortelijke, niet het verbijzonderde, maar het algemeene, niet derhalve de enkeling doch het geslacht. Uit soort en geslacht komen de variaties en de individuaties voort, welke echter immer de algemeene kenmerken dragen en erfelijk zijn gedetermineerd. De gebonden vrijheid van de persoonlijkheid wordt door de menschheid in haar geheel bepaald, en terwijl de menschheid betrekkelijk voortbestaat, komen en gaan de individuen. Men ziet dat in de planten- en dierenwereld evengoed als overal elders. Er volgt dus uit, dat indien de mensch persoonlijk zou voortbestaan, ook het dier, dat bewustzijn bezit, evenzeer onsterfelijk zou zijn, en bijvoorbeeld de „zielen" der infusiediertjes en der bacillen evenzeer het hiernamaals bevolken zouden als de zielen der menschen. De gansche inventaris der aarde, met al haar schadelijke, venijnige en vergiftige ongedierten en insecten, zou derhalve mede moeten overgaan. Deze consequentie doet gelooven dat het hiernamaals onrustbarend veel gelijkenis bezitten zou met de aarde en zijn beteekenis als hogere fase der wereld geheel zou verliezen.

Een tweede tegenwerping van beteekenis moet zijn, dat de op de aarde gevormde ziel in een toekomstige wereld geheel vreemd zou staan. Geen aardsche kennis, indrukken of normen konden ooit gelden voor dit bovenaardsche, en de mensch kon derhalve volkomen onverschillig staan tegenover dit toekomstige leven. Welke opvattingen omtrent de samenleving, de onderlinge betrekkingen, de maatschappelijke moraal, het huwelijk, het productieproces, de politiek, de opvoeding en dgl. zouden waarde bezitten kunnen in het leven, waarin alle stof overwonnen zou zijn, alle materie zou zijn vervluchtigd! Het nieuwe leven zou, indien het bestond, het oude zoo absoluut onderbreken, dat geen voorstelling van de stof, noch eenig begrip der aardsche werkelijkheid passen zou in de bovenaardsche en als onbruikbaar materiaal zou moeten afsterven; m.a.w. indien het bewustzijn zou voortbestaan, kon haar inhoud niet langer gelden. Doch wat is bewustzijn zonder inhoud? Niets.

Men komt dus tot deze conclusie, dat een overgaand (een overlijdend) bewustzijn een inhoudloos bewustzijn en dit laatste een ongerijmdheid zijn zou.

Hierdoor komen we tot een derde argument van kennis-theoretischen aard. Bewustzijn toch is geen stof, is niet te zien, noch te hooren, noch te tasten. Wat wij derhalve van den medemensch ons bewust worden is niet de waarneming of gewaarwording van zijn bewustzijn, doch die van de bewustzijns u i t d r u k k i n g e n. Handelen, spreken, zien, tasten, ruiken — dat kennen we van den mensch. Doch het zijn slechts de uitdrukkingswijzen, de openbaringen van wat wij bewustzijn noemen. Het bewustzijn zelf is geen stof, geen lichaam, geen vorm; het heeft geen afmeting, geen kleur, geen reuk of smaak, omdat deze de eigenschappen zijn slechts van lichamen. Bewustzijn is op zichzelf niets, het beduidt slechts de werkzaamheid, waardoor we ons het zijn bewust worden. En deze bewustwording is slechts mogelijk door onze zintuigen: (onze ogen, ooren, neus, tong, onze tastorganen), door onze zenuwen, en door ons hersenstelsel. Bewustzijn is niets, is vluchtigheid, doch in het bewustzijn is de geheele werkelijkheid met haar denken, strijden, liefhebben, leven en sterven. Wie dus een wereld wil construeeren buiten de voorhandene, kan niet anders dan zijn toevlucht nemen tot het materiaal dat in zijn bewustzijn aanwezig is. Slechts wie paard en mensch kent, kan zich een centaur verbeelden (paard met menschenhoofd), slechts wie vrouw en visch kent, fantaseert de zeemeermin. Vandaar, dat de mensch zich draken voorstelt met de ledematen van bekende dieren (krokodillen, nijlpaarden) en dat hij zich engelen verbeeldt in de gedaante van menschen. Buiten den, aan de aarde ontleenden inhoud van zijn bewustzijn, kan de mensch niet treden. Waar ons bewustzijn bestaat uit voorstellingen, een samenhangend complex van gewaarwordingen en waarnemingen, kan het zonder deze niet bestaan. Doch dat beduidt: z o n d e r z i n t u i g e n g e e n b e w u s t z i j n. En zintuigen zijn stoffelijke organen: zonder stof geen bewustzijn.

Onze vierde bewijsvoering berust op het verband tus-

schen stof en bewustzijn.*) Eén der bekendste hollandsche zielkundigen, Professor H. J. F. W. Brugmans, schrijft in een overzichtelijk boekje**) dat het empirisch parallelisme in de huidige psychologie algemeen is aanvaard. Het berust op een uit de ervaring (de empirie) gebleken samengaan (parallel, evenwijdig loopen) van hersen- en bewustzijnswerkingen. Wat de mensch ervaart als bewustzijnswerkzaamheid, wordt objectief waargenomen als hersenwerking. Zooals eenzelfde lepel twee aangezichten vertoont, schijnbaar tegenstrijdig, een holle en bolle zijde bezit, zoo is er een onverbreekelijk verband tusschen stoffelijke en geestelijke werkingen. Naar een woord van Bolland zegt Professor Polak***): „Zoo zijn geest en natuur dus waarlijk „ongescheiden onderscheiden“. Ook Hegel schreef reeds (en Hegel was geen materialist, doch een idealistisch wijsgeer): „De natuur kan van den geest in het geheel niet worden weggelaten, de natuur behoort tot den geest.“ Noch Von Hartmann, noch Schopenhauer, beiden idealistische filosofen wat hun kennistheorie aangaat, erkenden de mogelijkheid, dat het bewustzijn zou kunnen bestaan zonder stof en ontkenden het persoonlijk voortbestaan. Ook Schopenhauer, die vaak het ongeluk moet ondergaan, op allerbedriegelijkste wijze te worden geciteerd door „occultisten“, heeft duidelijk elk persoonlijk voortbestaan ontkend.°) Volgens hem gaat de individualiteit in het bewustzijn onder, alleen de grond tot het persoonlijk bewustzijn, het „Ding an Sich“, blijft bestaan: dat is wat hij het wezen noemt, dat onvernietigbaar is. „Want in den dood gaat wel het bewustzijn onder, daarentegen niet dit, wat het tot nu toe had voortgebracht“. „Een individueel bewustzijn, dus in het algemeen een bewustzijn, laat zich aan een wezen zonder lichaam niet denken daar de voorwaarde van elk bewust-

*) Th. Ziehen: „Hersenen en Zieleleven“.

**) Prof. Brugmans: „Psychologische methoden en begrippen“.

***) L. Polak: „Kennisleer contra materie-realisme“.

°) A. Schopenhauer: „Over de leer aangaande de onvernietigbaarheid van ons ware wezen door den dood.“

zijn, het kennen, noodzakelijk hersenfunctie is." „ Tot eeuwig voortbestaan is geen individu in staat; het gaat in den dood onder." In onzen tijd concludeert dan ook Professor Brugmans: „Dat de psychologie dit (axiologische) zielsbegrip niet aanvaardt, volgt reeds uit het voorafgaande. Voor de onsterfelijkheid en de prae-existentie der ziel heeft ze geen gegevens." En voorts: „Ons bewustzijnsleven hangt samen met hersenwerking, er is een functioneel verband tusschen ons bewustzijn en hersenprocessen. Hersenphysiologen plegen dan ook bewustzijnsverschijnselen te transponeeren. Een gezichtgewaarwording beteekent voor hen een hersenproces, dat zij in het achterhoofd localiseeren." Zoo zegt Alois Riehl^{*)}: „...dat de tragsgewijze stijging van psychische eigenschappen gebonden is aan de ontwikkeling van de centrale organen van het zenuwstelsel en aan hun steeds rijkere verscheidenheid en samenwerkende mechanismen. Psychische ontwikkeling en ontwikkeling van het zenuwstelsel houden gelijken tred."

Het empirisch parallelisme is natuurlijk in staat, een groot aantal feiten ter verdediging aan te voeren. Terwijl het bewustzijn van den mensch dat van het dier overtreft, blijkt dat ook het menschelijke hersengewicht nog vijfmaal zoo groot is als dat van het dier met de meeste hersenen, de gorilla, en dat de schedelcapaciteit en het hersengewicht bij elk mensch verband houden met de intellectueele ontwikkeling. Een kind van negen maanden heeft ongeveer het dubbele en na 3 jaar het drievoudige hersengewicht van het pasgeboren kind. Wanneer omstreeks op 40-jarigen leeftijd het hoogste gewicht is bereikt, zal bij daling der intellectueele bekwaamheid ook het hersengewicht minder worden. Indien men een mensch de groote hersenen wegsnijdt, worden alle bewustzijnsverschijnselen onmogelijk, terwijl hersenverstoringen steeds samengaan met afwijkingen in het bewustzijn en omgekeerd. Slagen op de hersenen kunnen leiden tot bewusteloosheid, zoodra de hersenen niet kunnen functioneeren. Het nauwe verband blijkt nog

---

^{*)} A. Riehl: „Inleiding tot de hedendaagsche wijsbegeerte".

duidelijker uit het feit, dat bij bewustzijnswerkingen, bij het denken bijvoorbeeld, de hersenenenergie toeneemt naar mate het bewustzijn actiever wordt. Daardoor mede concludeert Brugmans: „De empirische psychologie is wel gekenschetst als Psychologie ohne Seele”, — als zielkunde zonder ziel dus.

Een vijfde tegenwerping tegen het dualisme, dat het voortbestaan der ziel aanvaardt, is de logische erkenning, dat indien de ziel eeuwig is, ze ook geen begin kan hebben gehad. In dit opzicht zijn de theosophen consekwenster dan de spiritisten, van wie alleen Allen Kardec en de zijnen de reïncarnatie hebben aanvaard. Toch is het noodwendig, bij een voortbestaan der ziel ook haar voortbestaan aan te nemen en bij de geboorte van het kind te gelooven, dat dit een eeuwige ziel mee ter wereld brengt, d.w.z. een bewustzijn dat eeuwen-oud is. De idee, dat de moeder in haar armen het kind draagt dat reeds een oude-mannen-ziel bezit, is niet zeer poëtisch. Alle opvoeding zou er door overbodig en uit den booze zijn: hoe kan de mensch de eeuwige ziel onderrichten? Wellicht staat de kinderziel in alle opzichten eindeloos ver boven de ziel der opvoeders: zoowel wat kennis, inzicht en denkvermogen aangaat als wat haar zedelijke hoedanigheden betreft? Doch indien het tegendeel het geval is, is ook alle verantwoordelijkheid der ouders uitgeschakeld: niet hun levenswijze, niet hun gezondheid, niet hun intellect of karakter bepalen het bewustzijn van hun kind, daar dit dan geheel zelfstandig bestaat. Het idioot geboren kind, de zoon die blind wordt, de dochter welke ziek is — ze zijn dit onafhankelijk van de ouders, ook al waren deze geslachtsziek of tuberculoos. Iedere band tusschen kind en ouders moet dan ook verbroken worden: het zou immers hun kind niet zijn!

Doch er zijn feiten, welke deze gansche reïncarnatietheorie te niet doen. Daar is de erfelijkheid, wier wetten werkzaam zijn, en die wel degelijk het kind bepaalt naar de eigenschappen der ouders, zoowel fysiek als geestelijk.*) En hoeveel ook het kind kan worden beïnvloed, hoe-

*) F. A. Steensma: „Wetten der erfelijkheid”.

zeer het ook in andere opzichten een eigen ontwikkeling vermag te vertoonen, het is mede -gedetermineerd door de ouders. Bovendien toont de opvoeding, dat het kind geen volstrekt gevormde ziel bezit, doch dat het vatbaar is voor de invloeden waaronder het leeft. En de paedologie, de kinderzielkunde, leert, dat de ziel van het kind geen onafhankelijk, vrij ding is, eeuwig en absoluut, maar dat het bewustzijn van het kind langzaam wordt gevormd in den loop der jaren. Zij demonstreert, hoe dit bewustzijn zijn „gevoelige periodes” kent, waarin het geleidelijk vatbaar wordt voor andere en moeilijker gedachten en voorstellingswijzen; hoe de gewaarwordingen en waarnemingen zich associeeren, naar de gelijktijdigheid, naar de oorzake-lijkheid, naar de schijnbare of werkelijke gelijkheid in vorm, tijd en beweging; hoe deze associaties leiden tot voorstellingen en begrippen en dus tot denken, hoe het oordeel ontstaat tot onderscheiden en tot begrijpen; kortom, juist de kinderzielkunde toont, dat het bewustzijn niet bij de geboorte gebouwd is, maar wordt gevormd en bepaald door erfelijkheid, opvoeding en omgeving. Er blijkt uit, dat de kinderziel geen eeuwigheid bestaan heeft doch in het kind zelf haar begin heeft gevonden. Doch wat een aanvang neemt, kan niet eeuwig zijn: het bewustzijn dat geboren wordt, sterft ook, in en met den mensch.

Het zijn deze vele overwegingen en feiten, welke hebben geleid tot de conclusie: een bewustzijn (ziel, geest) kan niet opzichzelf, zonder lichaam bestaan. Het bewustzijn is ook geen lichaam en kan dus nimmer als „geest” worden waargenomen.

De spiritisten en theosophen, die zich in het nauw voelden gebracht door al deze tegenwerpingen, hebben tenslotte de veronderstelling laten varen, dat het bewustzijn zijn bestaan onafhankelijk zou voortzetten. Ze zochten de oplossing hierin, dat de ziel een nieuw stoffelijk lichaam, een a s t r a a l lichaam (de naam is ontleend aan de astrologie) zou bezitten, door een draad of band verbonden aan het materieel, alledaagsche lijf en met de ziel uittredende bij het sterven. Kennelijk zat hier de gedachte voor aan het

moederlichaam en het kind, die door de navelstreng nog aan elkaar zijn verbonden. Dit astrale lichaam wordt compleet georganiseerd gedacht en normaal toegerust geacht: het heeft zintuigen, zenuwen, hersenen, vingers, teenen, hart en nieren en is van alle menselijke gemakken en ongemakken voorzien. Eén der kleinen van de familie Fox zeide van den geest: „Hij kan niet alleen hooren, maar ook zien!” En Cyriax vertelt merkwaardige feiten over al te groote menschelijkheid der geesten. Volgens hem eten en drinken ze, door de essence, geur en smaak te trekken uit levensmiddelen, zoodat tijdens hun diner een gebraden hoentje zóó werd uitgezogen, dat er een vervallen geraamte over bleef. Hij zegt, dat ze de druiven niet alleen doen verdrogen maar ze zelfs onwelriekend maken (dat de wijnboeren op hun hoede zijn!) en dat de geesten snuiven, rooken en drinken. Een zekere geest bijv. had op de séances steeds groote behoefte aan uien, die hij welgevallig en zinnelijk van haar aroma beroofde en een oudje behield zelfs de gewoonte, per dag één pijpje tabak en een halve pint bier letterlijk naar de andere wereld te helpen.

Dit astrale lichaam is derhalve zeer menschelijk en reëel, terwijl het uit ons gewone lichaam voortkomt. Elk mensch dient zich dus zwanger te achten van zijn astrale Zelf, en „ons sterven is onze astrale geboorte” (De Fremery). Doch nu rijzen ook de vragen: 1° Waar bevindt zich dit astrale lichaam? Geen wetenschap heeft het ooit geconstateerd, geen ontleedkunde is ooit bij machte geweest het te ontdekken. Het kind groeit in het moederlijf, tastbaar, zichtbaar, contróleerbaar. Wie heeft ooit ons astrale lijf opgemerkt, wie heeft ooit bij een doodsbed de navelstreng doorgeknipt, teneinde het astrale lichaam de ruimte te geven? 2° Het astrale lichaam is georganiseerd en zijn weefsels en cellen zijn verbonden. Indien deze zich bevinden tusschen de weefsels van ons aardsche lichaam, moet het sterven een moordende ramp zijn, waarbij zoowel het aardsche als het astrale lichaam uit elkaar gescheurd worden. Doch de ervaring verzet zich daar radicaal tegen. 3° Hoe kan het bewustzijn overspringen van het aardsche in het astrale

hersensstelsel? Stel U voor, dat eens twee personen met twee stel hersenen elkaar voorstelden, van bewustzijn te verwisselen! Het resultaat ware misschien het krankzinnigengesticht. Doch bij spiritisten en theosofen schijnt alles mogelijk en wordt — ondanks de wetenschappelijke kennis dat bewustzijnswerking slechts de gewaarwording is van wat objectief hersenwerking heet — dapper gepropageerd, dat het bewustzijn de huur kan opzeggen en verhuist!

En toch, van tijd tot tijd — consequentie is niet de kracht van 't bijgeloof! — wordt weer aangenomen, dat het bewustzijn toch ook wel zonder astraal lichaam bestaan kan en zich dan vermag te „materialiseeren". Dit beduidt, dat de ziel in een seconde een compleet lichaam ter beschikking heeft, door het zelf te vormen en er in te kruipen. Waar anders een twintigtal jaren noodig zijn tot de vorming van den volwassen mensch, is thans een seconde voldoende. Gelukkig begrijpt niemand er iets van. Cyriax citeert den heer John King, die schreef: „Materialisatie is het grootste natuurkundig-scheikundige kunststuk der geestenwereld". Het is inderdaad geen kleinigheid. En De Fremery zucht: „Hoe het proces der materialisatie zich nu eigenlijk inzet en afspeelt is ons een volkomen raadsel, welks oplossing ons van uit de astrale sfeer niet duidelijk te maken is".) Ware het maar te begrijpen geweest van uit de aardsche redelijkheid!

V.

Het is geen geheel nieuwe poging van onzen tijd, de spiritistische verschijnselen te willen verklaren, zonder de geestenhypothese. Arthur Schopenhauer, de ondanks veel fantasie ons voortdurend verbaasd doet staan over zijn diepzinnige kennis, heeft in een groote studie met veel materiaal reeds een oplossing probeeren te geven van het geesten-zien.***) „Alle verklaring van de geestverschijningen

*) H. N. de Fremery: „Handleiding tot de kennis van het spiritisme".

**) A. Schopenhauer: „Verhandeling over geesten-zien en wat daarmee samenhangt."

zijn tot nu toe spiritualistisch geweest: juist als zoodanig zijn zij onderworpen aan de critiek van Kant in het eerste deel van zijn „Droomen van een geestenziener”. Ik beproef hier een idealistische verklaring”, zegt hij in den aanvang. En hij stelt de vraag, waar het inderdaad om gaat: of er voorstellingen kunnen zijn in ons bewustzijn, zonder dat in de werkelijkheid eenig lichaam daaraan beantwoordt. „Allereerst nu rijst de vraag of dan werkelijk in ons aanschouwend intellect of brein, aanschouwelijke beelden (geheel gelijk aan die, welke de aanwezigheid der lichamen veroorzaakt, welke op de uiterlijke zinnen werken) ontstaan kunnen zonder dezen invloed. Gelukkig ontnemt ons hieromtrent een ons zeer bekend verschijnsel elken twijfel: n.l. de droom”. In den droom werkt ons onderbewustzijn en openbaart ons karakter; weinigen weten, hoe Schopenhauer hier zich een voorganger van Freud toont en een goed psycholoog bewijst te zijn. Wat hij zegt over dierlijk magnetisme, hypnose en somnambulisme is nog zeer lezenswaard; ook in dit opzicht bewees deze atheïst zijn waarde.

De spiritisten van onzen tijd beseffen reeds in zooverre, dat hun geestenhypothese aanvechtbaar is, dat ze er voor waarschuwen, niet te veel verschijnselen toe te schrijven aan geesten en dat ze wijzen op telepathie, magnetisme, suggestie, hypnose enz. Ook gaan zij vatten, dat het paradeeren met geleerde namen weinig zegt. Wanneer Pasteur bijv. gezag bezit ten aanzien der bacillenleer, bewijst dat niets voor de wetenschappelijkheid van het Roomsch-Katholicisme, omdat Pasteur katholiek was. En hoewel Flammarion een goed sterrenkundige was, beduidt dit ten gunste van de waarheid van het spiritisme niets, omdat Flammarion spiritist was! Wat het onderzoek betreft inzake de spiritistische verschijnselen verlate men zich het beste op terdege ontwikkelde zielkundigen en hun proeven. Hoewel ook thans vereenigingen tot psychisch onderzoek zijn opgericht door lieden, die zelf ernstig onderzocht dienen te worden, zijn er ook zeer betrouwbare, zooals de „Studievereeninging voor Psychical Research”, die geregeld haar

Mededeelingen publiceert met medewerking van Heymans, Brugmans, Leo Polak, Van Suchtelen e.a. Verscheidene malen heeft hun contrôle goed werk gedaan, zooals ten aanzien van de verrichtingen van den psychometrist Peters, die in 1921 menige veer moest laten. Natuurlijk is steeds een reeks objectieve waarnemingen noodig, met goede instrumenten en maten en betrouwbare methodes.

De verklaring der spiritistische verschijnselen, voor zover ze dan op waarheid berusten, vindt haar grond in het feit, dat tal van voorstellingen in het bewustzijn aanwezig kunnen zijn, zonder te beantwoorden aan de werkelijkheid. De psychanalyse, door Breuer en Freud te Weenen en door Jung in Zürich vooral beoefend en ontwikkeld, houdt zich voornamelijk bezig met de studie van het onderbewustzijn, d.w.z. dat deel van ons bewustzijn, dat niet werkzaam is en toch meedoet. De onderbewuste voorstellingen zijn niet opgenomen in de concentratie der gedachten, doch indien het bewustzijn bepaalde beelden tot leven wekt, kunnen deze ook onderbewuste voorstellingen bewust maken, indien deze tot de eerste in eenig verband staan, er mede geassocieerd zijn. Doch het onderbewuste blijft beneden den „drempel” van het bewustzijn door de „remmen”, dat zijn gewoonlijk die voorstellingen en begrippen welke ons zóó in beslag nemen, dat zij andere verdringen. In den droom nu, wanneer ons bewustzijn niet is geconcentreerd op een actueel en bepaald punt, vallen alle remmen weg en begint het onderbewustzijn te werken. Daarin sluimeren ongecontrôleerd duizenden „vergeten” voorstellingen, welke zich thans op fantastische wijze in een ongebonden spel vereenigen. Vergeten woorden uit een vreemde taal, beelden uit een ver verleden, gedachten die reeds jaren sluimerden, ze herleven weer en voeren drama's op en tragedieën in ons bewustzijn.

De droom nu kan kunstmatig worden verwekt door hypnose, welke den patiënt in een nerveuze slaap brengt. Voorwaarden tot hypnose zijn, dat de proefpersoon vatbaar is voor invloeden van anderen en bereid is, zonder oordeel en zonder wil zich te onderwerpen, wat vooral dan

geschiedt, wanneer hij den hypnotischen toestand zelf begeert, en dus zijn eigen wensch medewerkt, wat bij spiritistische mediums steeds het geval is. Niet zelden verrichten juist magnetiseurs de handelingen, noodig om het medium in hypnotischen slaap te brengen (in „trance”), wat geschieden kan door iemand strak in de oogen te staren („fascineeren” komt veel in de dierenwereld voor), handelingen te verrichten met eentonige regelmaat, alle aandacht af te leiden en gedachtenconcentratie te verhinderen, door fluisteren de slaapsfeer te wekken en aldus „somatische” verschijnselen te doen optreden.

De gehypnotiseerde persoon verkeert nu onder *suggestie*. De gesuggereerde persoon is door zijn willoosheid onmiddellijk geneigd tot nabootsing, hij kan zijn schrift veranderen (denk aan de schrijfmediums) en heeft zijn eigen persoonlijkheid verloren (hij is „in trance”) en leeft in de *hallucinatie*: slapende hoort en ziet hij, hij is tweerlei persoonlijkheid geworden, zichzelf zijnde is hij zichzelf niet. *) Schopenhauer en Wundt noemen de slaap terecht een „normale tijdelijke waanzin”; de kunstmatige slaap is inderdaad „abnormale waanzin” en het medium lijdt daaronder zeer.

Met eenzelfde slaap heeft men te doen bij het *somnambulisme*. Een proef van Dr. Lehman toonde, dat een somnambule speldeprikken gevoelde in den linkerarm, die hij zichzelf gaf in den rechterarm, terwijl een somnambule van Dr. Nolte een horloge hoorde tikken aan het linkeroor, dat deze aan zijn rechteroor hield. Zoo was de somnambule dus vatbaar voor suggestie in die mate, dat ze hoorde of voelde, wat anderen gewaarwerden, doch in omgekeerde richting. Eenzelfde geval kan zich voordoen met *telepathie*, wanneer de gedachten van den eenen mensch, die de proef neemt, worden opgenomen door den ander, die evenzoo verkeert in een toestand, welke veel gemeen heeft met somnambulisme, hypnose en suggestie.

We zullen hier niet kunnen ingaan op de vraag, waardoor

---

*) Max Dessoir: „Das Doppel-Ich”.

deze overdracht der gedachten mogelijk is. Bij de hypnotische verschijnselen zijn taal en gebaren van den hypnotiseur hun verwekker, bij de suggestieve evenzeer. Hier heeft men te doen met gevallen van associatie: de leider handelt en spreekt, terwijl in het bewustzijn van den proefpersoon dezelfde of daarmee verbonden voorstellingen ongeremd binnen de grenzen van het bewustzijn treden. Dit geschiedt reeds bij een eenvoudig gesprek en dus eenzijdig en hevig onder hypnose en suggestie. Bij het somnambulisme is de onbewuste gedachtenoverdracht slechts mogelijk door uiterste fijngevoeligheid der zenuwen van alle zintuigen, een fijngevoeligheid welke juist tijdens de kunstmatige slaap bestaat, omdat in dezen nerveuzen toestand alle zenuwen sterk zijn gespannen. De telepaath verkeert meer in het geval van „wakend droomen”, hoewel onbewuste bewegingen met handen en oogen van den geleider zeker meedoen. Het komt er echter voor ons thans slechts op aan, te beseffen, dat bij dit alles zeker geen geesten in het spel zijn, en dat hypnose, suggestie, somnambulisme en telepathie slechts bestaan door eigenschappen en zwakheden van het menschelijke bewustzijn.

Alle verschijnselen nu van het spiritisme zijn terug te brengen tot deze bekende gevallen. Tijdens de séance is „de sfeer”, de suggestibiliteit, voorhanden, zoodat het medium in den toestand van kunstmatig droomen, de invloeden ondergaat van in de omgeving denkende personen: wat in hun bewustzijn is, treedt ook in het bewustzijn van het medium, wiens eigen onderbewustzijn mede werkt. Het medium vertelt derhalve hem onbekende — doch in bewustzijn of onderbewustzijn der aanwezigen bekende — feiten, die soms niemand zich herinnert, doch vaak aan één der aanzittenden althans bekend zijn. Zoo bepaalt de geest van den kring volstrekt de mededeelingen „van de geesten”, welke „geesten” slechts bewustzijnsuitingen zijn der aanwezigen, die het schrijvende voorwerp hanteeren, stoelen of tafels aanraken of een schrijvend of sprekend medium beïnvloeden (suggestie, telepathie) en erdoor beïn-

vloed worden. Herhaaldelijk worden goed gecontrôleerde spiritistische verschijnselen wetenschappelijk verklaard, zonder dat de „geestenleer” er ooit aan te pas behoeft te komen, zooals zelfs in het tijdschrift „De Tempel” enkele malen is geschied. Bovendien heeft men een nauw verband ontdekt tusschen spiritisme en hysterie*); daar hysterie een ziekte is der inbeelding en haar slachtoffers bovendien zeer suggestibel zijn en zelfs wel een draderig wetsel emaneren kunnen (telekinese) dat gelijkt op het „plasma” der mediums, is het begrijpelijk dat het spiritisme vooral beoefend wordt door hysterici. De wetenschap dringt immer verder voort op den weg, die tot verklaring leidt der spiritistische verschijnselen.

VI.

De theosofen, die de Adventisten overtreffen en propageeren, dat Christus weer op aarde is in de gestalte van Krisnaji, gaan uit van drie „groote waarheden”.**)

„1. God bestaat en Hij is goed. Hij is de groote levengever die in ons en buiten ons woont, die nooit sterft en eeuwig weldoet. 2. De mensch is onsterfelijk en de heerlijkheid zijner toekomst heeft geen grenzen. 3. Een goddelijke wet van volstrekte rechtvaardigheid bestuurt de wereld, zoodat in waarheid de mensch zijn eigen rechter is, die zich zelf heerlijkheid toebedeelt of ellende, en zijn eigen leven, belooning en straf bepaalt”. Daarmee moet de geheele samenleving worden aanvaard als rechtvaardig en dient elk zichzelf schuldig te achten aan de eigen ellende. „Geen partijdigheid beheerscht de plaatsing der menschen in verschillende rangen en standen, deze is slechts afhankelijk van den ouderdom der ziel. De a a n g e b o r e n o n g e l i j k h e i d behoeft ons niet langer te bedroeven — de ongelijkheid tusschen den schoongebouwdens mensch en den kreupele, den gezonde en den zieke, het genie en den dwaas, den heilige en den misdadiger, den held en den laf-

*) Men zie o.a. in „Groot Nederland”, Dec. 1922 de studie van J. Tersteeg: „Spiritisme en hysterie”.

**) Uit de brochures „Inlichtingen” en „Reïncarnatie”.

aard, wij kunnen ze alle verklaren. Slechts schijnbaar worden deze ongelijkheden, die voor den mensch gedurende één aardleven blijven bestaan, hem van buiten opgelegd: in werkelijkheid komen ze voort uit verschil in ondervinding, of heeft de mensch zichzelf volgens de wetten der natuur op die manier opgebouwd door handelingen in vroeger levens." We weten het dus: wat sinds twee duizend jaar scheen overwonnen, keert als „grootte waarheid" weer: de maatschappelijke en lichamelijke welstand van den mensch is uitvloeisel van een ontwikkelde en hoogstaande ziel. Wanneer een kapitalist rijk en machtig, gezond en welvaarend is door duizenden proleten uit te buiten en de verbruikers te brandschatten, bezit hij niettemin een eerwaardige ziel.

Doch een armelijke zwoeger heeft het verdiend, te verhongeren. Reactionnair en grof onzedelijk, tast de theosophie alle sociaal gevoel van rechtsbewustzijn aan. Mevrouw Besant schrijft over „Broederschap en Oorlog", en ze propageert, dat het engelsche imperialisme een rechtvaardigen oorlog voert, dat de oorlog een natuurwet is en een factor in de evolutie „die een aantal zeer gewenschte gevolgen teweeg brengt" en dat hij „uit god voortkomt."

Over de theosophische verbeeldingen zullen we hier niet schrijven. *) Ze hebben geen ander doel, dan de huidige maatschappelijke toestanden uit goddelijke rechtvaardigheid te verklaren en aldus berusting te prediken onder de armen en offering aan de verdrukten. Theosophie is slechts een vreemdsoortig katholicisme, waarin 't vagevuur „kamaloka", de hemel „devachan" en de aartsengelen „heeren van karma" heeten, en dat haar reactionnairen arbeid heeft bekroond met de oprichting eener vrij-katholieke kerk met maçonnieke cerimoniën. Tenslotte zoekt alle bijgeloof, dat in de mode komt, zich toch als fatsoenlijk geloof een kerk! De theosophie verloochent daarmee noch haar afkomst noch haar praktijk.

---

*) Een goed overzicht geeft Kees Meijer: „De Theosophie".

DE BETEKENIS DER EROTIEK.

„Vrije arbeid — vrije liefde — vrij huwelijk
— eindelijk, eindelijk waarachtig vrije men-
schen!”

OTTO RÜHLE.

I.

Liefde! Het woord der opperste extase, het lied der zaligheid, de stem der vreugde. Vrouw! Een wereld van verlangen, de golfslag van den hartstocht, de horizon der rusteloosheid. Hoogliederen stijgen tot U en het dronken geluk zoekt in de zachtheid van uw lichaam, de blankheid uwer borsten, de welving van uwe heupen en den geur uwer haren het beeld der onuitsprekelijke verrukking. Onrust wekt ge en de belofte der rust in uw liefde licht als een wereldomvattend ideaal. In uw dienst heeft zich eeuw na eeuw de poëzie ontwikkeld en geen kunstwerk vermocht groot te zijn zonder de inspiratie van uw liefde, uw schoonheid, uw vruchtbaarheid. Harten zijn gelittekend in den strijd om u te veroveren, en een zee van rampzaligheid draagt de schipbreukelingen der liefde. Ge hebt als Cleopatra wereldrijken doen vallen en als Joséphine keizerrijken helpen stichten. De Poppina's onder u hebben machtigen ten val gevoerd en de gratie der Montespan's en Dubarry's heeft koninkrijken beheerscht. Hoe had ooit Cyrano kunnen zingen en strijden zonder U, wat ware Baudelaire zonder het tragische verlangen naar den roes om U? Heine's ontroerende „Buch le Grand" is de met een lach verborgen pijn om uw ongenaakbaarheid en Multatuli's „Minnebrieven" zijn juichkreten over het bestaan Uwer overgave. De minachting van den bijbel heeft U niet overwonnen, de vloek der kerk verhinderde niet Uw zegepraal. Er zijn meer geïdealiseerde Heloïses geweest in de verbeelding der menschheid dan belasterde Xantippes, en Erasmus' grimmige spot in zijn „Lof der Zotheid" heeft uw

heerschappij even zoo weinig voorkomen als Schopenhauers kwaadaardige humor te uwen koste. Liefde! Vrouw! Het geheim des levens ligt in U besloten.

En toch is de toestand der vrouw evenzoo ongezond als het leven der liefde. Toch zijn de drie bekendste vertegenwoordigsters van haar geslacht de doelloos vegeteerende burgerlijke dame, de zwoegende huissloof en de prostituée. Toch is het vraagstuk der erotiek van wereldbeheerschende beteekenis en ligt de ziekte der samenleving verankerd in de kwalen der liefde. Indien al eene hervorming, ja een revolutie noodzakelijk is, dan zeker op het terrein waarover Eros, thans een ontaarde, zwakke liefdegod, den scepter zwaait. Tot die revolutie maakt zich een nieuw geslacht op van jongere en geestdriftige minnaars der gereinigde liefde. En de geschiedenis heeft hen niet alleen gelaten. Hoe heeft Ibsen, de voor pessimistisch uitgekreten noorsche dramaturg, de bevrijding der vrouw en de waarheid in het liefdeleven vóórgestaan met zijn ontzaglijken invloed. In zijn „Comedie der Liefde" heeft hij met den geesel van zijn spot het huwelijksbedrijf gehoond, omdat het huwelijk niet zelden een zaak was zonder liefde. Maar in „Peer Gynt" is het de huwelijkslooze, volhardende liefde eener vrouw die zegeviert over den schijnbaar reddeloos verloren fantast, die bedoeld was als een schitterende knoop op het vest der wereld, maar waarvan het oog niet hield! En in „Steunpilaren der maatschappij" is het Lona, de vrouw, welke de waarheid en vrijheid verbeeldt als de waarachtige grondvesten der samenleving, totdat in Nora uit het „Poppenhuis" de vrouw zal zien uit te vechten, wie gelijk heeft: de maatschappij welke haar duldt als een vertroeteld popje of onderdanige echtgenoot — of zij die met een harden slag de deur dichtwerpt achter het luxeleven der onmondigheid. De „wilde eenden" bij Ibsen zijn de vrouwen, die zelfs wanneer ze gekooid zijn en verkwijnen en tot zelfmoord komen, toch altijd nog menschen zijn met het heimwee naar de bevrijding, zooals Helene Alving uit „Spoken", de kleine Hedwig uit „De wilde eend", Rebekka West uit „Rosmersholm", Ella uit „De vrouw der

zee", Hedda Gabler uit het treurspel dat haar naam draagt. En in zijn laatste vier werken heeft de Noor immer de ongehuwde vrouw, juist de vrouw die geen echtgenootte was, in de verbeelding gesteld als de jeugd die roept om de stijging der toekomst, als de vrouw die het oude ideaal weer te wekken weet, als de reiskameraad die den man heeft ontbroken, als de geliefde met wie de zomernachten op de hoogten tot feesten hadden kunnen zijn.

En na hem, de paradoxale, de engelsche Ier, G. Bernard Shaw, die in het duel der sexen de vrouw ziet als de sterkste, en in zijn blijspelen haar doet overwinnen, om haar in zijn „Mensch en Oppermensch" te wijzen op een levensdoel: dat zij zich den man kiezen zal, die een goed vader zal wezen over en voor haar kinderen, den man van wien gezonde en geestelijk sterke kinderen te verwachten zijn, den man die medewerken kan voort te brengen wat méér is dan de kleine mensch van heden. En reeds heeft Nietzsche in zijn „Zarathustra" dit ideaal verhevener, groot-scher en voornàm gebeeld in zijn Übermensch, in den wil van twee om datgene te scheppen dat méér is dan zij die het voortbrachten.

En ook de wetenschap heeft zich beijverd, helderder licht te werpen op wat in het sexueele leven lang genoeg in duisternis gehouden werd. De populaire geschriften van Wilhelm Bölsche, hoe vaak ook hun wetenschappelijke inhoud te zeer ligt verborgen achter de rethoriek eener soms wijdloopige beschouwing over kunst en literatuur, hebben toch de enorme verdienste dat zij den mensch op bevattelijke en vaak innemende wijze vertrouwd maken met alle functies van het leven, die bijna voornamelijk functies der liefde blijken. Uit zijn werken straalt de eenheid van leven en liefde, de wetenschap dat deze beide onverbrekkelijk zijn verbonden en dat alle intieme betrekkingen door den mensch gekend en begrepen moeten worden, op dat hij het leven zelf begripe. De wijze waarop Bölsche in de splitsing en vereeniging der cellen het beginsel belicht der liefde — van baren en bevruchten — is meesterlijk onderhoudend. Hij gaf op het gebied der natuur

wat Freud propageerde in het menschelijke bewustzijn: het feit dat niemand leven kan zonder diep den invloed te ondergaan zijner sexueele aandoeningen. Men heeft het Freud euvel geduid, dat hij de erotische beteekenis der dingen in alle verschijnselen heeft nagespeurd: in den droom, in de sprookjes en mythen, in het onderbewustzijn. Hij heeft dien schandelijken laster weggerukt welke de lijfsliefde bezwaarde en den naakten mensch, den mensch met het blootgegeven bewustzijn, leeren kennen als het wezen, dat zonder sexueele hartstochten niet bestaan zou. Naast hem hebben Havelock Ellis met zijn „Psychologie der Sexen” en August Forel met zijn „Het sexueele vraagstuk” geholpen, licht te verspreiden en frissche lucht te doen binnentreden in de duffe vertrekken van het huidige huwelijksleven. Ze hebben den heiligenschijn ontnomen aan de nuchtere werkelijkheid, welke zich angstvallig had verborgen gehouden. Evenals Multatuli hebben zij de vrouw gewezen „naar de overzijde van het meer”, haar tot opstandigheid gewekt en haar van haar onmondigheid bewust gemaakt. Want of een Brioux in zijn „Avariés” pleit voor waarheid in de sexueele verhoudingen opdat de vrouw niet langer het slachtoffer worde van de ziekten van den man — of een professor Hektor Treub in zijn lezingen de overmatige geboorte der kinderen helpt bestrijden ter wille der gezondheid en der vrijheid van de moeders — of een Doctor Rutgers zijn levensarbeid aanwendt ten bate der sexueele opvoeding van moeder en kind, der hygiëne en der zuigelingenverzorging — allen zijn pioniers in den strijd van onze eeuw tot de wegwenteling van traditie, conventie, conservatisme en huichelachtig fatsoen, dat de liefdesbetrekkingen volstrekt beheerscht en doet verkommeren. Ze streden tegen een toestand, dien Edward Carpenter*) aldus schetst: „Heden ten dage, of bijna tot den huidigen dag heeft de loonarbeider geen middel van bestaan zoo hij niet zijn lichaam om der wille van zijn arbeidskracht verkoopt; zoo heeft ook de vrouw geen middel van bestaan,

---

*) E. Carpenter: „De vrouw”.

zoo zij niet haar lichaam laat om der wille van de sexe. Zij kan het aan één man afstaan en ervoor in de plaats krijgen de achting der maatschappij met het gekooide leven van de dame of de sloof, óf zij kan het nacht aan nacht verkoopen en een „vrije vrouw” zijn, verstooten uit de wereld en als haar deel ontvangend den dood in de goot. In beide gevallen (indien zij werkelijk over de kwestie nadenkt) moet zij de achting voor zichzelf verliezen. Welk een keus, welk een afschuwelijke keus! En hoeveel eeuwen lang is dit het lot geweest der vrouw!”

In een beroemd vers heeft Goethe gezegd, dat honger en liefde den bouw der wereld tezamenhouden. Inderdaad zijn dit de beide groote driften in het leven. Bölsche heeft evenals Freud, hoe verschillend ook beiden hebben gewerkt, deze waarheid erkend en toegelicht. Honger naar materieele verzadiging — en honger naar sexueele bevrediging. De eene hartstocht staat in dienst van de andere, en evenzoovelen als economisch in ellendige omstandigheden verkeeren tengevolge hunner sexueele passies, zijn gedwongen zich te doen prostitueren uithoofde harer economische behoeften. Daarom is het wachtwoord der toekomst vrijheid. Doch de vrijheid is slechts mogelijk door economische onafhankelijkheid. Daarom is de vrijheid der vrouw een sociaal vraagstuk en slechts te bereiken door de vrijheid van allen. De gedwongen prostitutie van man en vrouw make plaats voor de mogelijkheid, dat beiden, economisch onafhankelijk als leden eener gemeenschap van vrije en gelijkwaardige werkers, door geen slavernij gebonden worden zich te houden aan de wetten welke thans moeten gelden. „Hier is geen uitweg dan deze eene: de vrijheid der vrouw — die natuurlijk tevens beduidt de vrijheid der volksmassa, van mannen en vrouwen, en de algeheele uitroeijing der economische slavernij. Hier is geen uitweg, dan die welke de termen „vrije vrouw” en „vrije liefde” gelden doet in hun ware en rechtvaardige betekenis.” (Carpenter)

II.

Hoe is het mogelijk dat de vrouw als erotisch wezen, als aanbeden en bezongen mensch, haar minderwaardige plaats in de samenleving heeft toegewezen gekregen? Hier moet vooral — niet alleen — de sociologie ons den weg wijzen. Herbert Spencer, Müller-Lyer, August Bebel hebben zich er op toegelegd, de sociale positie der vrouw uit haar sexueele eigenschappen te verklaren. *) Hoewel niet alle verhoudingen bekend zijn, weet men vrij zeker, dat de oorspronkelijke menschen leefden in huwelijkslooze verwantschappen, waarin de sterkste man jaloersch en wreed regeerde. In deze primitieve gemeenschappen van jagers en krijgers, van barbaarsche nomaden, moet de vrouw mede zwerven. Doch wanneer zij zwanger is of kinderen moet zoogen, kan ze slechts moeizaam volgen. Zij moet beschermd worden, geholpen: ze is een van den man afhankelijk wezen. Het patriarchaat, het vaderrecht heerscht in zijn brutosten vorm. En wanneer al sterke jongeren zich afscheiden van de verwantschap en met vrouwen en kinderen een aparte gemeenschap vormen, blijft de polygamie, de slavernij van meerdere vrouwen onder één man bestaan. De afhankelijkheid der vrouw beeldt zich in haar volstrekte slavernij in de horde, waarin ze door het roofhuwelijk of door den handel gekomen is. Toch komt er verandering in haar positie, wanneer de horde gedwongen wordt, door opschuiving der andere groepen, zich te beperken in haar bewegingsvrijheid en eenigszins vaste woonplaatsen te zoeken. De clan of gens, waarin het patriarchaat heerscht, maakt zware tijden door, nu het jachtterrein kleiner en de roof moeilijker is geworden. De vrouw, die zich reeds lang bezig had gehouden met het bouwen der hutten, het zoeken van kruiden en gewassen welke eet-

---

*) Overzichtelijk zijn: August Bebel: „Die Frau und der Sozialismus”. H. Roland-Holst: „De maatschappelijke ontwikkeling en bevrijding der vrouw”. J. v. d. Bergh v. Eysinga-Elias en C. Wichman: „De vrouw voor honderd jaar en thans” (1913). Otto Rühle: „Liebe, Ehe, Familie”. Idem: „Die Sozialisierung der Frau”.

baar waren, ziet zich voor de taak gesteld de voedingsvoorraden aan te vullen. Haar werkzaamheden wijzen haar den weg naar den akkerbouw, haar eerste functie van groote economische beteekenis. De primitieve huisindustrie, de landbouw en de vruchtenteelt maken de gemeenschap tenslotte afhankelijk van de vrouw: het patriarchaat wordt omgewenteld tot matriarchaat, tot moederrecht, zooals dat bij Indianen, Sumatraansche en Afrikaansche volkeren nog wordt aangetroffen. De vrouw leidt de familie welke naar haar is genoemd. Een familie-communisme vervangt de persoonlijke heerschappij van den man. De vrouw is zoozeer van waarde geworden, dat de man dienen moet om haar te winnen en het diensthuwelijk ontstaat: zoo dient Jakob in het Oude Testament om Lea, hoewel de Joden overwegend het patriarchaat hebben gehandhaafd.

De matriarchale periode duurt over het algemeen niet lang. Want in de vaste nederzetting legt de man zich toe op het fokken en temmen der buitgemaakte dieren: de veeteelt wordt de werkzaamheid van zijn domein. Doch tevens is de veeteelt winstgevend: ze levert groote overschotten aan vee en producten. De man hoopt weldra zijn kapitalen op, hij handelt en voegt de buit uit den oorlog bij zijn particulieren eigendom. Met zijn tamme dieren neemt hij den akkerbouw ter hand en degradeert de vrouw weer tot zijn bezit, tot zijn bijzit. Het koophuwelijk geraakt in zwang: de vrouw is koopwaar geworden, ze kan door de broeders van den overledene worden geërfd, wat het Oude Testament niet verbloemt te vermelden. Met dit hernieuwde, moderne patriarchaat is de man eigenaar over goederen en familie: het kapitalisme heeft zijn grondslagen gevormd. Het verstaat zich nog met de polygamie, want de vrouw is een arbeidskracht in het bedrijf, evenals slaven en slavinnen. Teneinde het grootbezit te handhaven vervalt het goed als erfenis aan den eerstgeborene, den manlijken oudste (majoraatsrecht).

Natuurlijk treft men op dezen trap van ontwikkeling ook de monogamie aan: het kleine bedrijf verdraagt het meer-

voudige huwelijk niet, de slaaf of de dienstbare is niet in staat meer dan ééne vrouw te onderhouden of werk te verschaffen. Het is dus louter een vraagstuk geworden van economischen aard, of de polygamie of de monogamie heerschen zullen. Verscheidene malen zien we het vrij algemeene kleine bezit vervangen worden door het groote bedrijf: duidelijk in den romeinschen tijd, waarna de Germanen weer de groote goederen versplinteren tot kleine; dan in de zevende en achtste eeuw, waarna weer in steden-industrie en landbedrijf de kleine werkers de overhand verkrijgen en met op- en neergangen behouden; tot in onzen tijd vooral in de steden de industrieën sterk worden geconcentreerd. Het grootste deel echter van het volk tijdens de christelijke jaartelling bestaat óf uit vrije werkers in het kleine bedrijf óf uit loonarbeiders (slaven, hoorigen, werknemers). In beide gevallen is de monogamie, het huwelijk met ééne vrouw, voor den man noodzaak. De monogamie wordt dus overheerschend. Doch ook de groote bezitter, de eigenaar der romeinsche „latifundia" en der middeleeuwsche „vroomhoeven" of de moderne kapitalist beperkt zich wettelijk, officieel en openbaar tot monogamie. Hij wordt daartoe genoodzaakt ten bate van het intact houden van den eigendom. De kinderen, of liever de oudste zoon van ééne vrouw althans zullen zijn erfgenamen zijn. Zoo treedt in den christelijken tijd officieel de monogamie op. Haar gevolgen blijven niet uit. Eenerzijds gevoelt de man zich speciaal verantwoordelijk jegens zijn gezin en verzorgt hij vrouw en kinderen. De galanterie treedt in de wederzijdse betrekkingen, want de vrouw wordt nu door het huwelijk in dien zin eerwaardiger, dat zij de uitverkoren officieele vrouw is. Haar kuischheid dwingt eerbied af, want de man wil er zeker van zijn, dat de erfgenaam die zij baart ook werkelijk zijn zoon is. Anderzijds echter wordt elke poging tot echtscheiding absoluut afgewezen en de dienstbaarheid der vrouw blijvend bestendigd, haar economische afhankelijkheid bevestigd. Haar grootste roem was „dat ze vroom was en spon". Alle speciale vrouwelijke neigingen, welke haar reeds van den man onderscheidden, werden

aangewakkerd en kunstmatig versterkt. Ze moest zich in haar huis afsluiten van de wereld, zich vooral met het huiselijk bedrijf en de kinderen bezighouden: ze moest zich onthouden van alle functies in het openbare leven en lijdelijk berusten in wat de man wilde en deed. Het is deze positie waarin nog heden ten dage de vrouw verkeert.

Daar het huwelijk voornamelijk een maatschappelijk verdrag was en een bedrijf, dat vroeger vele bedienden noodig had, omdat in het gezin tal van werkzaamheden werden verricht (wasschen, bakken, naaien, spinnen, enz.) welke thans grootendeels zijn overgedragen op speciale bedrijven, waren na de crises in den napoleonischen tijd tal van jonge mannen uit de burgerlijke klasse niet bij machte, een gezin te vormen. Een menigte jonge vrouwen uit de gegoede standen zagen zich de mogelijkheid tot 't huwelijk ontnomen. Deswege moesten zij als gouvernante, als onderwijzeres, op de kantoren arbeid trachten te vinden, welke haar een bestaan verzekerde. Het feminisme vindt hier zijn oorzaken: de vrouw uit de burgerlijke klassen begeert mede te genieten van de voorrechten van den burgerlijken man, wanneer ze in dezelfde positie verkeert. Ze begeert een wetgeving welke ten aanzien van eigendommen en rechten haar met den man gelijk stelt. Niet zelden gaat het feminisme zoover, het specifieke karakter der vrouw te ontkennen en het te forceeren door voorgewende manlijkheid, welk streven bij alle overdrijving toch de verdienste heeft, dat de vrouw zich een vrijheid veroorlooft welke ze tot ergernis van den man zich veroverd heeft. Beteekenis voor een sociale omwenteling mist echter het feminisme, dat zich nimmer weet te verheffen boven de kapitalistische maatschappelijke ordening.

De groote omwenteling in het huwelijksleven, een revolutie van maatschappelijke beteekenis, zou zich voltrekken in het streven der proletarische vrouw. Met de opkomst van het kapitalisme in het liberale tijdvak na de fransche revolutie ging een uitbuiting gepaard die grenzeloos was. Hetzelfde proletariaat dat dapper had meegestreden in

de groote omwenteling, werd daarna door de bourgeoisie beloond met de verschrikkingen eener rechtelooze slavenpositie. Vooral in Engeland, dat zich groote markten had veroverd voor zijn industrieproducten, en dat de toenmaals nieuwe machines had ingevoerd, schreed de kapitaalvorming met een geweldige snelheid voort. Lange arbeidsdagen vermochten den arbeider niet de bestaansmiddelen te verschaffen voor zichzelf en zijn gezin. Daarom moest de vrouw mede de fabriek in en werd het gezin verwaarloosd, verloor de familie haar verband. Doch niet alleen de vrouw, ook de kinderen werden reeds op zeer jeugdigen leeftijd gedoemd, in de fabrieken te werken. En hoewel met de stijgende productiviteit der arbeiders ook hun aandeel der voortbrenging betrekkelijk iets is toegenomen, en dus hun maatschappelijke positie is verbeterd, blijft toch de noodzaak bestaan, dat vrouw en kinderen mede in loondienst staan voor korter of langer tijd teneinde de gezinsinkomsten te vergrooten. Daardoor juist echter wordt het gezin uit zijn voegen gerukt en de grondslagen der familie zijn ondermijnd. Tal van vroegere werkzaamheden welke plaats vonden in 't gezin, zijn overgedragen op speciale bedrijven: de kleeding wordt confectiegoed, de levensmiddelen worden geconserveerd gekocht, de wasch buitenshuis gebracht. Voor wie dit begeert, behoeft het gezin als bedrijf niet langer te bestaan: hij kan zijn maaltijden in goedkoope restaurants, zijn lectuur in leeszalen en zijn ontspanning in koffiehuisen en theaters vinden. Het leven in de groote steden ontwikkelt zich in deze aangeduide richting op sterk blijkende wijze.

De gevolgen daarvan blijven niet uit. Eerstens toch zullen vrouwen en dochters op gelijke wijze als de man in haar onderhoud voorzien; geheel of gedeeltelijk wordt de afhankelijkheid der vrouw opgeheven, vervalt het manlijk en vaderlijk gezag zooals dit voordien gegolden heeft. Ten tweede ziet de man, worstelend met de maatschappelijke omstandigheden en deel uitmakend eener geëxploiteerde klasse, in de vrouw een kameraad in dezelfde omstandigheden als hij, een vriendin die een strijdmakker wezen kan

tegen de huidige samenleving. Tegenover het gemeenschappelijk gevaar en de beiden treffende uitbuiting staan de proletarische man en vrouw schouder aan schouder. De man heeft er belang bij, dat de vrouw niet zijn dienaar, maar zijn bondgenoot is: hier neemt de waarachtige bevrijding der vrouw een aanvang. Want man en vrouw begeeren beiden hetzelfde: opheffing der economische slavernij, mogelijkheid tot maatschappelijke onafhankelijkheid doordat de productiemiddelen en grondstoffen in het bezit en het verbruik gebracht worden van alle werkende mensen. Het socialistisch ideaal der vrijheid, door de macht over productie en distributie in de handen der arbeidersklasse, beroert den mensch, man en vrouw, in zoodanige mate, dat de bevrijding der vrouw slechts een episode wordt in den strijd tot de bevrijding van alle proletariërs. Daarin versterkt rijst de vrouw omhoog. Ze verhett zich boven de slavernij van het gezin door bewuste beperking van het kindertal, ze ontrukkt zich aan de zwoegend-volbrachte bedrijfswerkzaamheden in het huwelijk door deze tot het uiterste te verminderen, zij neemt deel aan den socialen strijd en aan het openbare leven. De echtscheiding wordt vergemakkelijkt en het berusten in het ongelukkige huwelijk minder noodwendig.

Het valt niet te ontkennen, dat haar sexe juist de vrouw en haar positie bepaald heeft. Het moge waar zijn, dat zij fysiek en psychisch onderscheiden is van den man, haar plaats in het maatschappelijk leven is niet daaraan te wijten. Immers ook de vrouw kan een goed leerares, een bekwame beambte, een geschoold arbeidster zijn. Wanneer haar werkzaamheden bepaald worden door hare gesteldheid, dan zijn ze niet minder noodwendig en nuttig in de voortbrenging en de beschaving. De taak der vrouw als voortbrengster van gezonde mensen, als opvoedster van kinderen tot vrije burgers der aarde, als verzorgster en verpleegster, als teer en liefderijk helpster van den man behoort tot de belangrijkste en meest grootsche in de samenleving. En de maatschappij der toekomst, welke de klassentegenstelling zal hebben opgeheven, zal ook geen

geslachtentegenstelling meer kennen; zij zal de vrouw de mogelijkheid bieden haar onafhankelijkheid te handhaven door specifiek vrouwelijken arbeid, zij zal de ongehuwde moeder niet minder eeren en verplegen dan de gehuwde. Het is hiermee, dat de hoogst mogelijke vrijheid in de dan bestaande maatschappelijke omstandigheden ook de vrouwen deel valt en de gelijkwaardigheid ten aanzien van den man ook sociaal is gegrondest, ondanks haar sexe.

III.

Het patriarchaat, dat wettelijk en officieel nog de huidige samenleving beheerscht, zal eerst in de vrijheid eener socialistische gemeenschap worden opgeheven. Het bestaat echter, en het heeft zijn bloeitijd gekend tijdens het ontstaan der meeste groote godsdiensten. Voortgekomen uit de vooroudervereering was het begrijpelijk dat deze godsdiensten moesten berusten op de aanbidding en de vrees voor de geesten der manlijke overledenen; dat men den geest aanbad van den familie vader; dat dus de stamgeest later manlijk werd, d.w.z. een god. Het feit, dat de groote religies spreken van god, teekent haar oorsprong uit het patriarchaat. Waar immers het matriarchaat bestaan heeft, wordt ook het geloof aangetroffen aan godinnen. Het is dus duidelijk, dat de goden in de verbeelding der menschen de godinnen hebben verdrongen, zooals de man de vrouw had gedegradeerd. In de vóór-christelijke godsdiensten treft men kenmerkende voorbeelden aan van de vrouwenminachting. Bij de Masai in Z.O. Afrika vermeldt de mythologie, dat de oervader (god) den man maakte in den hemel, de vrouw echter op de aarde. De Grieksche mythologie, dit toch godinnen kent, heeft de elementen bewaard, welke de omwenteling beelden van moederrecht tot vaderrecht. Men heeft n.l. daarin den man de functie toegekend, welke feitelijk vrouwelijk is: die van het baren namelijk. Zeus de Zaaier heet de voortbrenger van Minerva, geboren uit zijn hoofd, en van Dionysos, wiens hart hij na diens dood in zich opnam, om het te

doen volgroeien tot een herleefden Dionysos. In het treurspel van Aeschylus: „De Eumeniden" zegt Apollo: „Niet de moeder verwekt het kind, zij behoedt slechts de kiem door den man in haar gezaaid. Men kan ook zonder moeder . . . . . vader zijn!" Ook bij Homeros spreekt Agamemnon weinig vleierend over de vrouw.

En toch was de plaats der vrouw bij de Grieken een veel hoogere dan bij de Joden. In hun Talmud wordt het overbodige spreken met de vrouw niet toegestaan en aangeraden onnutte gesprekken met haar te vermijden. Professor Bolland meent, dat de vrouwen bij de Joden zeer lang in een speciaal vrouwenvertrek, een vrouwentimmer, een harem moeten hebben geleefd. En professor Treub spreekt over een joodsch dankgebed, dat den man doet uitroepen: „Ik dank U, o heer, dat ik geen vrouw ben!" Het joodsche bijbelsche scheppingsverhaal laat daarom door god eerst den man, daarna pas de vrouw scheppen als zijn dienaar; het doet de schuld voor den zondeval ook rusten op de vrouw. In de Tien Geboden wordt de begeerte gelaakt naar den eigendom van den naaste, en tot dien eigendom behoort, behalve het vee, het huis en de slaaf, ook de vrouw. Salomo handhaafde de oostersche polygamie onder de heerschappij van den man. In Genesis 12 leest men, dat Abraham zijn vrouw doet doorgaan voor zijn zuster en haar lafhartig doet prostitueeren door een perverse menigte, zooals hij haar nogmaals afstaat aan Abimélech of ze een koe ware. En Izaäk handelt op dezelfde wijze, terwijl Loth zijn beide dochters bereid is uit te leveren en bloedschande met haar begaat. Deze Oud-Testamentische opvattingen hebben langen tijd haar macht gehandhaafd. Het was niemand minder dan Mevrouw Bilderdijk, die nog zong: „Geen maagd leerde ooit te vroeg, dat 's hemels alwijze orde haar tot den echt bestemt, om overheerscht te worden." En de heer Van Santen S. J. schrijft nog in onzen tijd over het gezag: „Er bestaat geen gezag tenzij uit god. Alle gezag, waar het ook aanwezig is, in het huisgezin, in het koningschap, in de onderscheidene geledingen der maatschappij — komt het gezag van God." Want God als

de maker (de auctor) is tevens de gezaghebber (de autoriteit) en de aardsche autoriteiten zijn dus vertegenwoordigers gods: ook de man!

Het Nieuwe Testament laat geen twijfel bestaan ten aanzien van het feit, dat zijn beschouwingen over de vrouw van hetzelfde gehalte zijn als die in het Oude Testament. In de aan Petrus toegeschreven boeken luidt het: „Vrouwen zijt gehoorzaam aan uw mannen”. Ook in de aan Paulus toegeschreven brieven wemelt het van teksten als deze: „De man staat boven de vrouw, zooals Christus het hoofd is der kerk.” — „Het is goed voor den mensch, dat hij geen vrouw aanrake”. — „De man is het evenbeeld en de vorm gods en de vrouw is geschapen tot roem van den man”. — Berucht zijn de volgende teksten: „De vrouw ontvang zwijgend onderricht in alle onderdanigheid. Onderricht te geven is haar niet toegestaan: Ze moet zich stilhouden; immers Adam is het eerst geschapen, daarna Eva.” (1 Timotheus 2). „Dat uw vrouwen in de gemeente zwijgen. Want het is haar niet toegelaten te spreken, doch bevolen onderworpen te zijn” (Corinthe 14:34). Ook de engelachtige Thomas van Aquino meende: „De vrouwen worden geboren, om eeuwig onder het bevel van haar heer en meester te worden gehouden.”

Al deze uitspraken bevestigen, dat tusschen Jodendom en Christendom geen wezenlijk onderscheid bestaat ten aanzien van de minachting voor de vrouw. Terwijl echter in de vóórchristelijke godsdiensten deze verachting voornamelijk voortkomt uit haar maatschappelijke positie, voegt het christendom, in groote tegenstelling tot het heidendom, een nieuw principe in, dat het als erfenis der antieke decadentie had medegekregen. Dat beginsel berustte op de verachting voor de vrouw als erotisch wezen, als mensch met sexueele verlangens en natuurlijke driften. Reeds in „Jeremia” wordt het uitgesproken: „De aarde is vol van het huwelijk, de hemel vol maagdelijkheid”. Doch zijn ware beteekenis ontving dit gezegde eerst door en in het christendom, omdat dit den geest bevrijden wilde uit de stof, de ziel doen stijgen uit de natuur, wijl dit den

mensch wilde losmaken van de aarde, van zijn materieele behoeften, van zijn hartstochten en begeerten. Levensaisterving en wereldontkenning waren gepredikt door Stoïcijnen en Cynici, door Gnostici en Orphisten, door tal van wijsgeeren die het leven beschouwden als een ziekte, een kwaal, een straf, een zonde. Terecht merkt Nietzsche op, dat reeds Socrates decadent was, toen hij Esculapius een haan offerde bij zijn sterven, uit dankbaarheid dat hij genezen was van de ziekte, die voor hem het leven was. Doch het Christendom zou deze negatie tot grondslag maken van zijn begeerte naar den denkbeeldigen hemel, waarin zinnelijkheid en passie en lijfsliefde niet werden geduld en veroordeeld waren.

IV.

Laplace heeft op zijn sterfbed het onsterfelijke werk over de sterrenkunde, dat hij had geschreven (*Mécanique céleste*) opgenomen en droevig gezegd: „Dit alles is waardeeloos. Niets is waar dan de liefde". En August Comte, de man van het positivisme, heeft op het laatst zijns levens beleden: „Er is niets werkelijks in de wereld dan de liefde. Men krijgt genoeg van denken en zelfs van handelen. Maar nooit van liefhebben en ook niet van het spreken daarover." In zijn ongeluk drijft 's menschen verlangen hem naar het heimwee der gelukzaligheid, in zijn ellende verlaat hem het ideaal van 't opperste genot nimmer. Alle lijden is geen tragisch lijden: maar de worsteling met de smart om haar te boven te komen en de vreugde te doen zegevieren, de strijd om gansch zijn persoonlijkheid te verwirkelijken en daarvoor alle gevaar te trotseeren en alle leed dapper tegemoet te treden — zij zijn tragisch. Tragisch is slechts de handelende, de strevende, de zich baanbrekende mensch in de knellingen van zijn moeizaam leven. De droom van geluk alleen, de mijmering over de liefde blijft rusten in de romantiek, zooals de vizioenen van Baudelaire niet uitreiken boven de grillige, maar aangrijpende verbeelding. De liefde is het ideaal, het lokkende licht en het wenkend geluk. Wie haar niet weet te verove-

ren in haar volledigen rijkdom noch toegankelijk is voor de beelden die zij wekt, beschuldigt haar van misleidende bedriegelijkheid zooals Schopenhauer. Wie impotent is geworden en naijverig op haar vreugden, belastert haar zooals de Heilige Antonius. En wie haar verwording, haar gedwongen verschrompeling en haar bloedarmoedige bleekheid weet te zien, beklaagt haar als Barbusse in zijn „Hel”.

Het is hier, dat wij spreken zullen over Eros, over den verbeelden liefdegod der Grieken, over den vertegenwoordiger der lijfsliefde en haar fysieke en psychische aandoeeningen, naar wiens mythologischen naam we gewend zijn te schrijven over *erotiek*. De *erotiek* staat lijnrecht tegenover de christelijke idee der liefde, die der „*caritas*”, der „*charité*”, der barmhartigheid. In de *erotiek* vindt men het overvloedig bruisende leven, in de christelijke liefde de belijdenis van onvermogen. *Erotiek* — dat is levensvolheid en lichaamsrijkdom van mensch tot mensch, dat is genot, genegenheid, verrukking. Liefde in godsdienstigen zin — ze berust op schuldbesef en zondigheidsgevoel, dat klagend het erbarmen inroept van gods goedertierenheid. Menschelijke liefde — dat is diep en innig besef van onze scheppende krachten en ons geluk. Goddelijke liefde — dat is hoogmoedige liefdadigheid jegens den armen, ongelukkigen mensch. Reeds daarom moet de *erotiek* met haar feest van menschelijke lusten ópbotsen tegen den godsdienst met zijn vernedering van het menschelijke Zelf. Want in de *erotiek* heeft de mensch in zichzelf gezien en beleefd de diepste functies van het leven zelf. Het genot, de extase welke grenzeloos alle beperktheid te buiten gaat, den mensch opheft uit de benauwende engheid van samenleving en geesteswereld. De vruchtbaarheid, waarin hij zijn scheppende macht zich bewust wordt en zich voortzet in de toekomst, welke hij mede bepaalt en draagt. De eenheid van man en vrouw, gelijkenis der levensstijging, en in de paringsdaad symbool van wederkeerig geluk door wederzijdsch hulpbetoon. Waar deze waarden in de *erotiek* gekend worden, kon haar ontzaglijke invloed niet uitblijven. De geslachtsliefde geldt als mysterie, als inwijding in de

geheimen des levens. In de menschelijke handelingen, in de feesten en rythen, in de mythen en godsdiensten eischt de erotiek haar plaats op. De Grieken en Japanners hebben h e t n a a k t aanbeden en de sexueele krachten liefgehad, zoodat hun priesters genoodzaakt waren deze te wijden aan de godheden, aan Venus, en aan Pan, en aan Eros. Eens in haar leven moest in den Venustempel te Babylon elke vrouw haar offer brengen en zich doen prostitueeren. De gewijde prostitutie bedreven ook de gastvrije Venus-priesteressen van Corinthe. Prostitutie was dit alles, omdat toen reeds het huwelijk bestond als levensvorm in een kapitalistische en patriarchale maatschappij, welke gereguleerd was en wettelijk geordend. Ook toen kende de samenleving haar gewoonten, haar conventies, haar routine, haar staatskundige en kerkelijke geboden. De mensch werd beperkt, ingelijfd en tot confectiebewustzijn werd zijn geest verlaagd. Hij moest, wanneer niet alle hartstochten en instincten in hem gedood waren, in hoogspanning leven, in conflict komen met de nivelleerende strekkingen der collectiviteit en zijn popelende persoonlijkheid in bedwang houden. Doch eens barst de wijn het spongat uit. „In iederen tijd van saaie en eentonige routine — en alle beschaving sluit zulk een routine in zich — worden vele natuurlijke impulsen en functies onderdrukt: zij vervallen tot uitdroging of perversie. Tegen dit gevaar zijn deze oogenblikken van vreugdevol bijeenzijn en van levensuiting noodig, oogenblikken waarin ze niet noodzakelijk hun volle werkzaamheid bereiken — maar waarin ze in allen gevalle, zooals Cyples het uitdrukt, zich bewust kunnen worden van de groote mogelijkheid van de krachten, die ze in zich dragen.”*) Zulke momenten van uitbarstingen waren de gewijde dansen, en vooral de o r g e i a (de orgie), het feest waarbij alle wetten en alle gebondenheid waren weggevallen en de sexueele vrijheid hoog op-laaide. En naarmate de sociale en erotische verhoudingen strenger, bekrompener, gedwongener worden, daalt het

---

*) Havelock Ellis: „Psychologie der sexen”.

karakter der orgie tot het onbeholpen carnaval, den luidruchtigen vastenavond en de joelende kermis: veiligheidskleppen voor gebonden en werklooze hartstochten.

Doch het blijvende middel, zich te onttrekken aan de maatschappelijke en erotische gebondenheid is de prostitutie, waartoe de vermogende man in staat is.

Zij gold in de Middeleeuwen als de werkzaamheid eener zondares, eener „peccatrice”. In het tijdvak der Renaissance echter wordt de prostituée gedankt voor de genietingen welke zij biedt en den zin, dien zij aan het leven verleent en drukt haar naam een zekere achting uit: zij is de „courtisane” geworden. Al wat het christendom had overwonnen daagde het met dezen naam uit; de onchristelijken, de levensminnaars en wetbrekers heetten „libertijnen”, weldra een geliefkoosde term voor vrijdenkers. De courtisane deed denken aan de japansche „geisha” en de grieksche „hetaere”. De eerste zoekt, wanneer zij volwassen is geworden en tot de niets-bezittende klasse behoort, werkzaamheden waardoor ze in haar sexueele behoeften voorziet en zich een bruidsschat verwerft, waarna ze als huwbaar en in alle opzichten aanvaardbaar verloofde het monogamisch huwelijk intreedt. De grieksche hetaeren (Phryne, Thaïs) welke zich een zekere mate van wijsheid en geest hadden veroverd, werden evenmin geminacht. Integendeel vermeldt Demosthenes: „Wij huwen de vrouw om wettige kinderen te verkrijgen en in huis een trouwe huisbewaarster te hebben. Wij houden bijzitten voor onze bediening en dagelijksche verzorging en de hetaeren tot het genieten der liefde”. De klassieke Oudheid en de Renaissance zochten de aanvulling en de verbetering van het huwelijk bij de vrije liefdevrouwen daarbuiten. Het huwelijk was hun bloot een maatschappelijke noodzakelijkheid en een gedwongen industrie. De erotiek bloeide ook buiten zijn veste en beleefde haar groote momenten. Doch er was een tegenstelling tusschen het erotisch geluk en de positie der vrouw, een contrast dat tenslotte tot onhoudbare toestanden leiden moest. Want de liefde was vrij, doch de vrouw was slavin. En naarmate het conser-

vatisme en de godsdienst hechter verbonden optreden en aan het vrijheidsstreven den pas afsnijden, wordt de vrouw ook in haar erotische functie diep vernederd, in het huwelijk beheerscht en in de prostitutie veracht.

Voor een niet gering deel heeft de christelijke godsdienst deze ontwikkeling bevorderd. Voortgekomen uit het vervallen romeinsche rijk en zijn antieke decadentie had de christelijke godsdienst alle vertrouwen in het aardse leven verloren. De wereld lag in de zonde, en haar lijfelijke natuur, haar zinlijke hartstochten en begeerten waren veroordeeld. In het onhoudbare dualisme van lichaam en geest gold de geest als het reine, verlossende beginsel dat den hemelpoort openen zou en het lichaam als de poel der onreinheid. Het leven werd opgevat als een onoverkomelijk lijden, als een bittere kwaal en een zwaar kwaad. Het vleesch was verdorven tot op het gebeente; zijn hartstochten waren de bron tot ellende. Al wat er uit voortkwam moest wel verdoemd zijn. De kinderen, die met smarten gebaad worden, waren door den last der erfzonde geteekenden in het leven en slechts vóórbestemd, de smartkrenten luider te doen klinken in dit tranendal. Het christelijke pessimisme hief het klaaglied aan, dat in onzen tijd weer schuw en tragisch de aandacht vraagt. „Voortbrengen: scheppen een nieuw gemoed, opnieuw 'n onheil verwekken! Baren: een wezen offeren. Scheppen: klagend een klacht te meer doen weerklinken!“)

In het Nieuwe Testament waarschuwt de schrijver der Paulusbrieven tegen de verlokkingen der vrouw en haar sexueele begeerten. „Wandel in den geest en wederstaat den wil des vleezes“. — „Het vleesch verzet zich tegen den geest en de geest tegen het vleesch“. — „De geest is gewillig, maar het vleesch is zwak“. — „Degenen die Christus gewonnen hebben, hebben het vleesch gekruist en daarmee hun hartstochten en begeerten“. En in Mattheus 19 : 12 heet het Jezus' woord: „Er zijn er, die zichzelf ontmand hebben om het koninkrijk der hemelen“. In 360 zeide de

---

*) H. Barbusse: „De hel“.

bisschop van Verona: „Het is de grootste roem der christelijke deugd, de natuur met voeten te treden". En vóór hem hadden Origenes, de Antiochieër Leontius en Jakobus uit Syrië zich reeds ontmand, gekastreerd om 's hemels wil. Thomas van Aquino achtte de wellust een doodzonde. In den tijd van Tertullianus heette de vrouw een „Janua Diaboli", een duivelspoort en Anselmus noemde haar desgelijks: „Femina fax est Satanae" — „De vrouw is door den duivel gemaakt". Het was immer een vraag, of de vrouw wel een ziel bezat: immers dat god door Adams neus de ziel bliës staat geschreven, doch niet, dat Eva een ziel ontving. Op het concilie te Mâçon in 585 is uitvoerig gedebatteerd over de vraag of de vrouw een mensch (homo) was en een ziel bezat, waarna werd besloten haar toch maar een ziel toe te kennen.

De verschillende kerkvorsten en kerkvaders hebben hun minachting voor de vrouw geenszins verheeld. *) „Het huwelijk is iets onreins, een middel tot het zinlijke". (Origenes). „Wie niet huwen, zullen glanzen aan den hemel als lichtende sterren, terwijl zijn ouders die hen voortbrachten, donkere sterren gelijken" (Augustinus). „De vrouw is een snelwassend onkruid. Ze is een onvolkomen mensch en komt slechts daardoor tot volledige ontwikkeling, omdat ze van geringer waarde is en de natuur zich minder met haar behoeft te bemoeien." (Thomas van Aquino). „Vrouw, ge zult steeds in lompen gaan en in droefenis, den blik der oogen vol tranen van rouw om te doen vergeten, dat ge het menschengeslacht hebt te gronde gericht. Vrouw, ge zijt de poort tot de hel!" (Tertullianus).

Inderdaad verachtte de christelijke godsdienst de vrouw, en haar erotische eigenschappen en functies diep en hevig als de verlokkende zonden der natuur. Het sterkst komt dit wellicht tot uiting in het duivelsgeloof. Op rekening van den duivel toch werd alles gesteld, wat den priesters onaangenaam was. Hij werd dus onkuisch voorgesteld, met zware geslachtsdeelen en zinlijke gebaren. Wanneer in de

---

*) A. Bebel: „Die Frau und der Sozialismus".

kloosters hysterische epidemieën vóórkwamen of krampachtige danswoeden, dan werd dit verweten aan den Duivel, die de nonnen zou kwellen. De heksenvervolgingen kwamen voort uit den ziekelijken afkeer der priesters van de vrouw, en juist daarom beschuldigden zij degenen, welke hun hartstochten wekten, ervan, met den Duivel in betrekking te staan. De heksen zouden paren met den duivel, met hem vergaderen, zijn merkteeken ontvangen (de moedervlek) en hem toebehooren. Von Heisterbach noemt de Hunnen nog duivelskinderen. Tal van schilders en schrijvers hebben den heksensabbath gebeeld in wellustige tooneelen, den Duivel ontsierd in afbeeldingen vol schaamteloze bijzonderheden, en vooral de verzoeking van den Heiligen Antonius weergegeven met de figuren van naakte vrouwen, die de Duivel hem toevoert, zonder dat hij voor de verleiding bezwijkt. Ook in het Jongste Gericht en de Heltafereelen treft men herhaaldelijk den zinlijken onkuischen Duivel aan.

De christen moet zich schamen voor het naakt, voor het lichaam, voor de liefde. Hij moet den blik afwenden van het lijf. In de onzuiverheid van zijn inzicht wordt al wat naakt is onrein, al het vleeschelijke afkeurenswaardig. Hij is in zichzelf verdeeld, huichelt, wringt en misvormt zich. August Forel zegt tot hem: „Gij behoort tot die geesten, die zich over hun eigen natuur schamen, omdat ze zich slechts met het bovennatuurlijke voeden.”*) En elders: „Wat aan een naakt beeld onfatsoenlijk is, is het vijgeblad en niet wat het verbergt.” En terecht meent Scott Elliot: „Kuischheid is omgekeerd evenredig aan de hoeveelheid kleeding”. Het is niet te verwonderen, wanneer Nietzsche noont: „Het Christendom heeft Eros te drinken gegeven. Hij is er wel niet aan gestorven, doch tot verachtelijke ondeugd ontaard.” En terecht zegt hij**): „De kerk bestrijdt den hartstocht met uitsnijding in dezen zin: haar praktijk, haar kuur is het kastracisme. Ze vraagt nooit hoe veredelt, hoe vermooit men een begeerte — ze heeft te allen

*) A. Forel: „Die sexuelle Frage”.

***) F. Nietzsche: „Godenschemering”.

tijde den nadruk der discipline gelegd op de uitroeiing. . . . Maar de hartstochten in den wortel aangrijpen is het leven zelf in den wortel aantasten: de praktijk der kerk is levensvijandig!"

V.

De menschelijke natuur kan echter niet schuldeloos worden verkracht, haar behoeften niet zonder protest worden genegeerd. De meest voortkomende reactie op de veroordeeling der erotiek is het overtreden der godsdienstige voorschriften en het nochtans toegeven aan de sexueele begeerten. De schrijver der Paulusbrieven heeft dit terecht geweten en begrepen, dat bij de huwelijksloosheid het gevaar voor prostitutie zeer groot was. Prostitutie leidde naar de hel. En hoewel het huwelijk iets vernederends was, was het toch beter, om te huwen, dan om te branden. „Het is goed voor den man, dat hij geen vrouw aanrake" heet het in de brieven aan de Corinthiërs. „Om de hoererij te voorkomen zal ieder echter zijn eigen vrouw en elk haar eigen man hebben." Hier dus heeft de godsdienst een concessie moeten doen aan de erotiek en het huwelijk moeten dulden. Toch blijft op zichzelf het huwelijk iets onreins en moet de kerk de schuld der zonde er aan ontnemen door het te heiligen. Eerst dan, wanneer de kerk de zonde op zich heeft genomen is het huwelijk toelaatbaar: het huwelijk is een sacrament. Hieronimus schrijft: „Het huwelijk is een laster. Alles wat men doen kan is, het te verontschuldigen en te heiligen." Natuurlijk blijkt hier sterk uit, dat de kerk het op een accoordje gooit met haar beginsel en haar principe verwaarloost teneinde haar aanhang te behouden. De toestemming tot het huwelijk gelijk op de vergunning tot den verkoop van sterken drank: op zichzelf verderfelijik, doch uit practische gezagsoverwegingen onder voorwaarden toegelaten. Luther was ten aanzien van het huwelijk nog veel toegeeflijker, omdat hij geen voorstander was van het celibaat en ook op zichzelf het huwelijk geen zonde achtte. Terecht is opgemerkt, dat hij zich zelfs niet tegen het polygamisch huwelijk keeren

kon, omdat dit in den Bijbel, vooral in het Oude Testament, werd toegelaten. In een zeer interessant hoofdstuk bewijst Bebel, dat Luther (die nog al materialistisch was aangelegd en steeds allen menschen goed eten, drinken, slapen en andere genoegens wenschte) het huwelijk slechts beschouwde als een uiterlijk feit, een maatschappelijk, juridisch geval. Daarom kon een christen huwen volgens hem met een man of vrouw van elk geloof en elk ras, evenzoo goed als hij er mee kon eten, drinken, slapen en handelen. Natuurlijk was de echtscheiding hierbij toegelaten. Merkwaardig laat Luther de mogelijkheid open tot overspel. Wanneer n.l. de man zijn vrouw bedriegt, heeft deze het recht hem als vergoeding af te dwingen, dat hij zal toestaan dat zijn vrouw een geheim huwelijk hebben zal met een anderen man. In schijn zal het wettelijk huwelijk blijven bestaan, opdat de erfenis niet in vreemde handen kome! Wel eischt Luther, dat de echtgenooten elkander de waarheid niet zullen verhelen. Zijn tijd was dus werkelijk niet zoo conservatief!

Da katholieke kerk echter handhaafde streng het celibaat, het ongehuwd zijn van priesters, monniken en nonnen. Hoe weinig echter dit celibaat practisch werd toegepast, bewijst het feit, dat in 802 Karel de Groote moest bevelen: „De vrouwenkloosters moeten streng worden bewaakt. . . . . Niet de hoererij, noch het drinkgelag, noch de hebzucht zullen de nonnen dienen, doch op elke wijze kuisch en nuchter leven. . . . . Ook mag geen man in haar klooster treden, behalve met de mis, en dan moet hij weer heengaan." In 869 was het priesterhuwelijk zóó in zwang, dat het den priesters werd verboden, m e e r d e r e vrouwen te hebben. Onder Gregorius VII was het huwelijk der geestelijken algemeen, zoodat deze bekende, machtige paus het celibaat uiterst streng wilde doorvoeren. Met hem begint feitelijk, in de elfde eeuw, de geregelde strijd tegen het priesterhuwelijk. Aanvankelijk echter zonder veel succes. In 1246 moet nog de bisschop van Cicester hevig uitvaren tegen de concubines. In 1280 verbiedt het concilie van Caserna weer het concubinaat, in 1281 aartsbis-

schop Siegfried uit Keulen eveneens. In 1408 moet de synode van Halberstadt zelfs aan de geestelijken verbieden, evenals aan de monniken, om de nonnenkloosters te bezoeken. In 1414 echter, toen het concilie van Constanz een aanvang nam, voerden de celibataire priesters een sleep met zich van 1500 publieke vrouwen. Chiniqui en anderen beweren, dat van de priesters die biechten er 99 van de 100 erkennen, practisch geen celibatairen te zijn. In den volksmond komt deze wetenschap herhaaldelijk tot uiting. Rosenow*) geeft er een aantal staaltjes van in bekende spreekwoorden. „In stilte moet men goeddoen — zei de non — en ze kuste den pater in haar cel”. „Altoos zedelijk — zei de abdes — en ze kreeg een kind”. „Voor nonnenbedden en monniksgebeden behoeft niemand den hoed af te nemen”. „Meisje als je dienen wilt, dien alleen de papen! Werken hoef jedan niet veel, je verdient je geld met slapen!”

Hoewel de huichelarij der celibataire priesters zeer veel beroering en afkeer heeft gewekt, moet men toch erkennen, dat het feit, dat de natuur boven de leer gaat is toe te juichen als een verheugende gebeurtenis. Hoewel de leer van het celibaat zeer schadelijk was voor de geestesgesteldheid van 't volk en in 't algemeen voor een gezonde sexuele opvoeding, was haar geheime overtreding en het algemeene, hoewel bedektelijk uitgeoefende geslachtsverkeer betrekkelijk onschadelijk. Walgelyk is alleen, hoe de H. Liguori in zijn moraal-theologie, evenals Dens e.a., trachten de schuld der verleiding weer op de vrouw te werpen. Immers Liguori noemt een aantal gevallen van schuldigheid der vrouw aan verleiding, waaronder alle mogelijkheden vallen, zoodat de priester nooit mag worden aangeklaagd. In het vijfde deel zijner moraal-theologie zegt hij: „De biechtvader mag niet worden aangeklaagd: 1° als de vrouw biecht verlangt en de biechtvader daarvan gebruik maakt, om een praatje te houden en in den loop van het gesprek door haar in verzoeking gebracht, haar wil ver-

*) A. Rosenow: „De priesterheerschappij”.

leiden; 2° evenmin wanneer hij haar verleidt na de biecht, als zij reeds uit zijn gezicht was; 3° ook niet als hij zegt: „Wacht mij even”, omdat hij een zaak van groot gewicht heeft te behandelen en hij haar daarna verleidt; 4° noch ook als hij overeenkomt met de vrouw, dat zij om haar dienstbode te bedriegen, zich ziek zal houden en dan den biechtvader laat komen om ontucht met hem te bedrijven; 5° evenzomin als de biechtvader, door de biechtelinge tot gemeenschap verlokt, deze weigert en zich enkel tot ongeoorloofde aanrakingen bepaald heeft.” Practisch is dus de biechtvader steeds onschuldig.

Wat bovendien een machtig en afstootend wapen is ten nadeele der vrouw, is de biecht. Daardoor toch krijgt de priester macht over de intieme verhoudingen des levens, kan hij haar voortdurend opwekken tot vergrooting van het kindertal en indringen in het diepste harer gevoelens. Zoo mag hij haar in alle gevallen ondervragen over den bijslaap, over de plichten jegens haar man (wien ze volgens Liguori driemaal in één nacht den bijslaap moet toestaan!) en over haar onderdanigheid. De positie der vrouw als vernederd fokdier en onderworpen genotmiddel springt hieruit helder in het oog.

Waar eenmaal het huwelijk en de zinlijke lusten onder sanctie der kerk werden geduld, gold de vrouw als een veracht wezen, op wien de zinlijke hartstochten onbeperkt konden worden losgelaten. In verscheidene kettersche sekten kwam de uitspatting tot haar vollen omvang. De Nicolaïeten gingen zoover, dat ze een zondig lichaam gode welgevallig achtten, omdat de goddelijke genade dan des te beter werkzaam zou kunnen zijn! Deswege werden ze homosexueelen en bedreven openlijk de prostitutie. Corporatus en Epiphanes voerden de polygamie weer in. De Kaïnieten en Adamieten bevorderden de homosexualiteit, de lesbische gewoonten en het naaktloopen. Vele kluizenaars en nonnen stonden de gastvrije prostitutie toe. Anderzijds groeide de reactie daartegen aan en werd de askese op haar strengst toegepast in moordende onthouding, zooals bij de Encratieten, de Marcionieten en de

Valentinianen. Deze askese moest haar schadelijke gevolgen natuurlijk met zich dragen.

VI.

De streng doorgevoerde onthouding was wel het grootste gevaar dat de menschheid bedreigde. Omdat de erotische driften ondanks alle theorie toch bestonden, moesten ze zich op andere wijze laten gelden en wel voornamelijk in den godsdienst. Het is merkwaardig, dat prostituéés, bij wie de sexueele gemeenschap geen wellust meer weet te wekken, zich bijzonder wijden aan haar godsdienstige plichten en opgaan in de godsdienstige verbeeldingen, vooral in katholieke streken. In den aanvang van het christendom zijn vele publieke vrouwen martelares geworden en Maria de Egyptische (die na 17 jaar prostitutie werd bekeerd) is zelfs de beschermheilige der prostituéés. Theophilus Raynaud heeft een geheel boek geschreven over de publieke vrouwen, die martelares zijn geworden. We hebben hier te doen met een afwending van den geslachtsdrift, met een afwijking in het zenuwstelsel, welke volgens Freud een toestand baart van psycho-neurose, gewoonlijk één van hysterie. De hysterie is de ziekte der inbeelding (Jeanne d'Arc kende haar verbeelde stemmen toe aan de engelen) en deze fantasie zoekt het voedsel in de voorhanden beelden van den godsdienst met zijn geesten, zijn goden, zijn engelen. Wanneer de nonnen hysterisch waren, beeldden ze zich in, dat zij zwanger waren, en om dan dit verschijnsel te verklaren, geloofden ze aan een paring met Jezus of met den Heiligen Geest. Ook in de krankzinnigengestichten heeft de paranoia vaak dit godsdienstig aanzicht. Het feit berust hierop, dat de hysterische vrouw een „man" bezit, die slechts bestaat in haar fantasie. Dr. Steingieszer zegt dienaangaande*): „Zinlijke liefde en geslachtsdrift houden meer verband met godsdienstige droefgeestigheid dan men zou meenen. Velen zoeken in den godsdienst een schade-

*) Dr. Steingieszer: „Het geslachtsleven der Heiligen". Men leze ook: A. J. B. Parent-Duchatelet: „Die Sittenverderbnis und Prostitution des weiblichen Geschlechts in Paris" 1826—1913.

loosstelling voor ongelukkige of onbevredigde liefde, wat door een verzinnelijken godsdienst zeer in de hand wordt gewerkt, en zij dragen haar zinlijken hartstocht op Jezus over." Voor Jezus hebben zij allen lieve woordjes en het erotische uit zich sterk in het gebed, waarin Maria wordt vereerd „om de vrucht van haar lichaam, Jezus". August Forel aarzelt niet te spreken van een erotisch-godsdienstig delirium. De kenmerken daarvan zijn de inbeelding, het zichzelf uiterst belangrijk achten en het zichzelf een middelpunt vinden der goddelijke belangstelling, een perverse liefde en een onvoorwaardelijk, redeloos geloof. De Heilige Theresia meende bijvoorbeeld werkelijk, dat ze door Jezus was bevrucht geworden. Hoezeer het sexueele den celibatairen kwelde blijkt wel hieruit, dat pater Suarez diep nadacht over de vraag, of Maria met of zonder nageboorte had gebaard!

De hysterie levert ook zeer veel materiaal tot het begripen van vele spiritistische verbeeldingen. Ze is een zenuwziekte, welke voortkomt uit storingen o.a. in de op de sexueele functies werkende zenuwstelsels en die zich kenmerkt doordat de zenuwen averechts reageeren en elkan- ders werkzaamheid verwarren. Zoo ontstaan in het zenuw- net der hersenen storingen, verkeerde aansluitingen en wanordelijke verbindingen, die in het bewustzijn een mate- looze fantasie wekken. De hysterie is door Féré genoemd „de ziekte der inbeelding" en draagt ook officieel den naam van verbeeldingwekkende werkzaamheid. Preyer, die groote verdiensten bezit op dit terrein, heeft getoond dat door hypnose hysterie ontstaan kan, doch vaststaat, dat hysterische personen uiterst vatbaar zijn voor hypnose, suggestie en somnambulisme. Wanneer dus hun onder- bewustzijn werkzaam wordt wekt dit de meest verbazen- de fantasieën, een perverse (vaak sexueele) verbeelding, zooals bij Swedenborg, die zich door naakte vrouwen om- ringd waande. Hugo Efferoth*) schrijft dienaangaande: „Van de spiritistische mediums stellen toch de psychiaters vast, dat hun mediamieke gaven in de meeste gevallen

*) H. Efferoth: „Himmel—Fimmel".

nauw zijn verbonden met sexueele afwijkingen. De beroemde Florence Cook, met wie de scheikundige Crooke zijn experimenten maakte — deze Cook kon een der beroemdste geesten, de zelfs gefotografeerde Katie King oproepen — verloor haar gave, toen ze was gehuwd. De Parijsche sterrenkundige Flammarion, die zich zelf door de spiritisten liet vangen, moest in ditzelfde verband vaststellen: „In de gewone spiritistische zittingen amuseert men zich doorgaans niet slecht. De séancen vinden meest in het donker plaats en de „bonte rij" is verplicht, om de fluïdische uitstralingen sterker te maken. Het gebeurt niet zelden, dat de heeren bij oogenblikken het eigenlijke doel der vereeniging vergeten en op hun wijze van het samenzijn trachten te genieten. Ze breken de keten der handen, om een andere te sluiten. De dames en de jonge meisjes zijn meest met genoeg daartoe bereid en niemand beklaagt zich daarover." Doch zoo bewust behoeft de erotiek nog niet aan deze vrome dingen deel te nemen. Venus komt daar onbewust nog in geheel anderen vorm tot haar recht. Manlijken mediums verschijnen de geesten vaak genoeg in de gestalte van zeer goedgebouwde vrouwelijke wezens, zooals aan den spiritist Reimers zijn Betsy, waarop zij fantastisch verliefd worden en die hen sexueel zoo kunnen kwellen, dat zij ten slotte, evenals de ongelukkige Reimers, ten onder gaan aan de daaruit voortkomende sexueele uitspattingen. Ook Swedenborg, de Mozes onzer spiritisten, heeft met de geesten d.w.z. met de hallucinatiegestalten zijner perverse fantasie, naar eigen bekentenis gruwelijke ontucht bedreven".

Doch ook op ander terrein zijn de associaties van het hysterische bewustzijn ziek. Zoo kan een hysterische persoon bij het zien van viooltjes..... urineandrang krijgen, bij het proeven van chocolade..... een hoog muziek-accoord hooren; hij of zij vertoont niet zelden een temperatuur van 42°, veranderde hartslag en bijzondere gevoeligheid. Geblinddoekt vinden zij den weg, en ze hooren geluiden welke voor anderen onhoorbaar zijn: het tikken van een horloge in de andere kamer, voetstappen op het

tapijt in een naburige woning, het ademen van personen in andere vertrekken, enz. Natuurlijk zijn deze hysterische personen de beste mediums.

Daarbij komt, dat professor Carl Ludwig Schleich te Weenen en Dr. Geley te Parijs ontdekt hebben, dat vele hysterisch aangelegden in extatischen toestand een draderig weefsel kunnen emaneren, welke uitscheiding de gedaante vertoont van het lichaam en „telekinese" wordt genoemd. Spiritisten spreken vaak over het „ectoplasma" hunner mediums. Dr. Cyriax nam het uitzweeten van wasachtige stof waar bij Powell en Mevrouw d'Espérance emaneerde iets soortgelijks, dat voor een „uittredenden geest" werd gehouden. Hoewel er in deze dingen juist ontzaglijk veel bedrog en zelfbedrog bestaat, kan toch het ontdekken der telekinese veel verklaren, misschien ook de witte vlekken op foto's, welke voor geestesverschijningen worden gehouden.

Nadeeliger nog dan de hysterie en haar gevolgen is het flagellantisme. Er bestaat over het flagellantisme een geweldig uitgebreide en niet zelden leerrijke literatuur.*) De asketen (anachoreten, heremieten) schijnen het geeselen te hebben ingevoerd, aanvankelijk het zelf-geeselen. Eerst was het geeselen „omhoog" in zwang: op de borst en de schouders. Later het geeselen „omlaag", op de dijen en de achterdeelen, wat veel minder pijnlijk was en de wellust opwekte. Het wellust beleven aan de eigen pijn is een geval van masochisme, zooals dat door den schrijver Sacher Masoch (die o.a. „Die Venuspeitsche" schreef) werd ondervonden en geuit. Beruchte masochisten waren de Flagellantensekten, die in 1260 in Italië en in 1349 in Duitschland opdoken en tot 1820 nog processies hielden in Portugal. De nonnen Maria Magdalena de Pazzi

---

*) Helaas is deze lectuur meestal slechts te vinden in verdachte boekwinkeltjes. We noemen: John Grand Carteret en Georges Brezol: „La flagellation historique". Voorts: „Etude sur la flagellation à travers le monde". „La flagellation de femmes". „L'argument claquant". „Le cinglant argument". „La flagellation mystique". Jean de Villiot: „La tradition de la Garde". Vaak zijn de schrijvers onbekend.

en Elisabeth de Genton zijn even bekend als de Dominicaner Raniën (± 1270) en Vader Lacordaire (18de eeuw). „In dolore Voluptas”: wellust door smart!

Meestal echter was het flagellantisme een vorm van Sadisme, aldus genoemd naar den markies de Sade, die in de 18de eeuw sexueele vreugde beleefde door het geeselen van vrouwen, het zien van bloed, en daarover uitvoerig schreef. Het sadisme was in de godsdiensten een zeer algemeen verschijnsel: wellust en wreedheid gingen hier tezamen. De flagellantisten hadden speciale folterwerktuigen uitgevonden, welke later vooral door de Inquisitie worden gebruikt. De Jezuïet Gretzer schreef in 1606 nog een boek, waarin het geeselen werd aanbevolen („De Disciplinis”) en men noemde de Jezuïeten vooral „pères fouetteurs”, vaders die met de zweep sloegen. Berucht als sadist was Broeder Cornelius, die in Vlaanderen in de zeventiende eeuw jonge meisjes, welke zich moesten ontkleeden, geeselde. Blauwbaard (Gille de Retz) werd in 1441 terecht gesteld, beschuldigd van het dooden van 800 verkrachte kinderen. Catherine de Médicis en Catherine van Rusland waren sadisten en masochisten tevens. De Heilige Edmund van Canterbury, Broeder Matthieu d'Avignon, Bernardin de Sienne, Abélard, de Jezuïet Joseph Ackersbaum, Azachius van Duren enz. waren allen bekende sadisten. Een groot aantal katholieke autoriteiten hebben het geeselen aanbevolen bij de opvoeding en de straftoepassing. Men begrijpt, tot welke gruwelijke mishandelingen de priesters in staat waren in hun sadistischen roes: de heksenvervolging en de inquisitie toonen het. Reeds in 772 moest Paus Hadrianus I aan bisschoppen, priesters en diakenen verbieden, de zondaars te geeselen. En Elisabeth Charlotte van Orléans schrijft in haar brieven: „Vrouwen met roeden geeselen is een nieuw soort uitspatting: De papen hebben het uitgevonden.”

VII.

Dieren hebben geen godsdienst. En nochtans kunnen ze onmenschelijk handelen. De vrouwelijke kruisspin doodt het mannetje na de paring, de bijen roeien 's winters haar weinige manlijke exemplaren uit en de vrouwelijke inktvisch scheurt den man het paringslid, een vangarm, uit het lijf. Dieren dooden in de liefde lichamelijk, menschen vermoorden in de liefde hun natuurlijke Zelf, hun ziel, hun innerlijk zijn. De verkrachting van het erotische wezen is één der misdadigste, meest perverse daden geweest van den godsdienst. Wij moeten derhalve in het atheïsme de erotiek redden, haar tot vollen wasdom doen komen. *) Het sociaal ideaal van de gelijkwaardigheid van man en vrouw en van beider economische onafhankelijkheid alleen kan het erotische probleem oplossen en de prostitutie, de wettelijke en de verachte, opheffen. Wanneer man en vrouw beiden zelfstandig en onafhankelijk elkaar tegemoet treden, kan er slechts één element zijn dat hen verbindt: de liefde, de bevrijde, de vrije liefde. Zij alleen zal zelf de oorzaak zijn harer bestendiging en voortzetting in het vrije huwelijk. Niets zal meer de menschen bijeen houden dan de innige genegenheid, de hartstochtelijke liefde, de gezamenlijke schepping van het kind en zijn opvoeding. De vrouw zal haar zelfwaardering hebben herwonnen en de prostitutie, welke geen economische noodzaak meer zijn zal, zal verdwenen wezen. Zelf zal de vrouw haar vrijheid veroveren en bewaren, zelf zal zij bewust haar kindertal regelen en beperken en niet langer de kindermachine willen zijn waartoe haar de kerk bestemmen wil. Sexueele opvoeding tot erotische vrijheid, tot vrije zelfbestemming, tot vrije keuze. Liefde en huwelijk zijn wezensgelijk geworden. De hartstochten niet gedood, maar tewerkgesteld, aangewend, gesublimeerd tot sociale en artistieke aandoeningen, geïdealiseerd als passies voor vrijheid en rechtvaardigheid, geleid tot geluk en tot strijd, genoten

*) Men zie: Emile Armand: „Amour libre et Liberté sexuelle”. Idem: „Liberté de l' Amour”. Edward Carpenter: „Lijfsliefde”.

lichamelijk en geestelijk. „De ervaring leert — zegt Otto Rühle terecht — dat de meest vrije mensch de vrijheid het minst misbruikt.” Terecht meent hij, dat in de toekomst, wanneer de vrije, niet-beïnvloede keuze en de vrije omgang der sexen het huwelijksideaal bereikbaarder maken zullen en steeds meer de menschen huwen zullen uit ziels- en geestverwantschap en erotische genegenheid, ook de min of meer duurzame monogamie zich zal handhaven door de liefde, welke dan bevrijd zijn zal van haar ketenen en de haar verkrachtende omstandigheden, van alles wat niet tot de liefde behoort — welke dan vrije liefde zijn zal, zich voortzettende in het vrije huwelijk, in de baring van het kind. En Friedrich Nietzsche profeteert het grootsche ideaal van kind en huwelijk:

„Ik wil, dat uw overwinning en uw vrijheid naar een kind verlangen. Levende gedenkteeken moet gij bouwen. Maar eerst moet gij mij zelf gebouwd zijn, rechthoekig naar lichaam en ziel. Niet slechts voort moet ge u planten, maar omhoog! Daartoe helpe u de gaarde des huwelijks-

Een hooger lichaam moet gij scheppen, een eerste beweging, een vanzelf rollend rad — een Scheppende moet gij scheppen. Huwelijk — zoo heet ik den wil van twee, het Eene te scheppen, dat meer is dan zij die het schiepen. . . .”

DE WETENSCHAPPELIJKE EN WIJSGEERIGE ERKENNING VAN HET ATHEÏSME.

„De menschheid groeit uit den godsdienst als uit een kinderkleed. Er is niets aan te doen, het scheurt. Gelooven en weten gaan niet goed samen in hetzelfde hoofd, ze zijn daarin als wolf en schaap in een kooi. En met name is het weten de wolf, die den buur dreigt op te vreten.”

SCHOPENHAUER.

I.

„Het materialisme is zoo oud als de wijsbegeerte, doch niet ouder. De natuurlijke opvatting der dingen, welke de oudste perioden der cultuur-historische ontwikkeling beheerscht, blijft steeds in de tegenstrijdigheden van het dualisme en in de fantasiebeelden der personificatie bevangen. De eerste pogingen, zich van deze tegenspraken te bevrijden, de wereld als een eenheid op te vatten en zich te verheffen boven den algemeenen schijn der zinnen, voeren reeds in het gebied der wijsbegeerte, en reeds onder de eerste pogingen had het materialisme zijn plaats.

Met den aanvang van het konsekvente denken is echter ook een strijd voorhanden tegen de traditioneele voorstellingen van den godsdienst. Deze wortelt in de oudste en ruwste, tegenstrijdigste grondaanschouwingen, die met onverwoestbare kracht immer weer opnieuw door de onbeschaafde menigte worden gevoed; een immanente openbaring schenkt haar meer op den weg der vermoedens dan op dien van het klare bewustzijn van een diep gehalte, terwijl de rijke sier der mythologie, de eerwaardige ouderdom der overlevering haar bij 't volk dierbaar maken. De kosmogonieën van het Oosten en van de grieksche Oudheid geven evenmin spiritualistische als materialistische aanschouwingen. Zij probeeren niet, de wereld te verklaren uit een enkel beginsel, doch toonen ons anthropomor-

phische godengestalten, zinlijk-geestelijke oerwezens, chaotisch overheerschende stoffen en krachten in bonten, veranderlijken strijd en arbeid. Tegenover dit weefsel der fantasie verlangt de ontwakende gedachte eenheid en orde, en daardoor treedt elke wijsbegeerte in een onvermijdelijken strijd met de theologie van haar tijd, die al naar de omstandigheden bitterder of verborgener wordt gevoerd."*)

Aldus vangt Friedrich Albert Lange zijn geschiedenis aan van het materialisme, welke in waarheid uitgebreid is tot een historie der wijsbegeerte in diepen zin. Want Lange heeft het materialisme veel juister en edeler beoordeelt dan Fritz Mauthner in diens geschiedenis van het atheïsme, in welk omvangrijk en zeker zeer belangrijk boek de schrijver niet kan nalaten, herhaaldelijk op vaak onrechtvaardige wijze het materialisme als de „wijsbegeerte der domkoppen" bruut af te wijzen. Want eenerzijds was het materialisme niet een filosofie voor onwetenden, maar voornamelijk de werkhypothese der natuurwetenschap. En als zoodanig reikte ze ver boven den godsdienst uit en wist dezen doelmatig en juist te bestrijden, terwijl anderzijds de maatschappelijke waarde van het materialisme ontzaglijk groot geweest is. Wij begrijpen dus, dat èn historisch èn filosofisch de eer van de felle bestrijding van den godsdienst toekomt aan het materialisme, dat in zijn grondbeginselen de principes handhaafde, waardoor de onredelijkheid van den godsdienst het best tot uiting komen kon. Het was reeds *Demokritos* die de grondslagen legde der atoomtheorie en van het materialisme met de volgende stellingen: „1. Uit niets ontstaat niets. Niets, wat is, kan worden vernietigd. Alle verandering is slechts verbinding en scheiding van gedeelten. 2. Niets geschiedt toevallig, doch alles uit een grond en met noodwendigheid. 3. Niets bestaat dan de atomen en de leege ruimte, al het andere is verbeelding. 4. De atomen zijn oneindig in aantal en van oneindige verscheidenheid van vorm. In eeuwige valbeweging door de oneindige ruimte botsen de grootere, welke sneller vallen,

---

*) Fr. A. Lange: „Geschichte des Materialismus".

op de kleinere; de daardoor onstaande bij-bewegingen en draaiingen zijn de aanvang der wereldwording. Ontelbare werelden ontstaan en vergaan weer zoowel naast als na elkander. 5. De verscheidenheid van alle dingen komt voort uit de verscheidenheid hunner atomen in aantal, grootte, gedaante en ordening; een kwalitatieve verscheidenheid der atomen bestaat niet. De atomen hebben geen „innerlijke toestanden”; ze werken op elkaar in slechts door druk en stof. 6. De ziel bestaat uit fijne, gladde en ronde atomen, gelijk aan die van het vuur. Deze atomen zijn de beweeglijkste, en door hun beweging, welke het gansche lichaam doordringt, worden de levensverschijningen voortgebracht.”

Deze grondgedachten van Demokritos zijn daarom zoo belangrijk, omdat ze in alle primitiviteit aangeven, wat het materialisme beheerscht: het verlangen, de gansche werkelijkheid te bezien vanuit een bepaald standpunt. Als zoodanig bezat het een kenmerk van eenzijdige filosofie, verwaarloosde het kennistheorie en zielkunde, doch openbaarde het toch het beginsel der natuurwetenschap op voortreffelijke wijze. Eerstens toch vernietigde het het geloof aan een schepping uit niets, aan een ontstaan zonder oorzaak, aan een verandering zonder grond. Het beginsel der oorzakelijkheid werd hier geformuleerd tegenover dat van het wonder. Ten tweede werd de voorafbepaalde, bewuste doelmatigheid van het gebeuren, de teleologie, geloochend. Immers een verandering vindt niet plaats met een bepaald doel van een leidend opperwezen, doch slechts als gevolg eener betrekkelijke, bepaalde oorzaak, waaruit het noodwendig voortvloeit. Sterker nog dan Demokritos heeft Empedokles, de Darwin der Oudheid, deze gedachte uitgedrukt: wanneer het doelmatige voorhanden is, dan slechts omdat het in zijn wezen ligt zich te handhaven terwijl het ondoelmatige reeds lang is vergaan. Bovendien was dit materialisme organisch: het wist dat de wereld was opgebouwd uit cellenconstructies in eindelooze variaties. Het bracht tenslotte alle kwalitatief verschil terug tot de gelijksoortigheid der atomen en was dus monistisch in het herleiden van alle verschijningen tot een materieele eenheid.

En tenslotte was het ongodsdienstig in het ontkennen eener op zichzelf bestaande, immaterieele ziel, in de afwijzing der onsterfelijkheid. Wanneer Moleschott, Vogt en Büchner over het bewustzijn zullen spreken als over een uitscheiding van het lichaam, reiken zij over de eeuwen heen de hand aan de oudheid. Primitief was deze wijsbegeerte, kennistheoretisch onjuist, doch ze verhief zich, zooals elke filosofie, ver boven den godsdienst, vooral ook waar ze zeer juist verklaarde, dat de werkelijkheid geen begin en geen einde had in den tijd noch in de ruimte. Feitelijk waren hiermee de grondslagen aan den godsdienst ontnomen: een wereld zonder begin, zonder doel, kan nimmer ontstaan zijn uit een god. En een werkelijkheid welke in haar beweging de tegenstrijdigheid en de ondoelmatigheid kent, het onredelijke en wanordelijke, kan nimmer de openbaring zijn van een redelijke, doelstellende eenheid. Hoe beroemd is niet 't leerdicht van Titus Lucretius Carus, zijn „De rerum natura", waarin hij het recht op persoonlijke vrijheid en de onafhankelijkheid van alle godsdienstige traditie trachtte te redden door den mensch op ware gronden de realiteit te doen kennen. Hij noemde „het mensche-lijke leven wreed onderdrukt onder den last van den godsdienst" en zoodra de mensch begrijpt, dat zijn verbeelde Goden hem niet helpen doch als beelden dienen tot zijn dienstbaarheid, tracht hij zichzelf te redden en de natuur meester te worden.

Het materialisme heeft in zijn beginselen immer de werkelijkheid van het materieele als den grondslag des levens erkend en op principes berust, welke daaraan beteekenis gaven. De oneindigheid van kracht en stof, de onvernietigbaarheid harer totaliteit, de opvatting der verschillende vormen als verschijningen der door haar kracht organiseerende stof, de meening dat bewustzijnswerking slechts hersenwerking was — dat alles behoorde tot de ideologie van het materialisme. Spoedig genoeg blijkt ons, dat dit materialisme toch feitelijk als filosofie zeer onvoldoende is, omdat het slechts de objectieve werkelijkheid kent en het kennend subject, het menschelijk bewustzijn, absoluut

negeert. Wat van het materialisme behouden blijft in de historie, is dus zijn toepassing in de ervaringswetenschappen, vooral de natuurwetenschappen, voor zoover ze de kennistheorie buiten beschouwing laten, omdat deze zich tegen het materialisme verzet. Doch als natuurwetenschappelijke werkmethode blijft het materialisme behouden bij: Gassendi, Hobbes, Boyle, Newton, Moleschott, Feuerbach, Strauss. *) Nu doet zich dit zeer merkwaardige feit voor, dat waar het materialisme nog wel werkhypothese doch geen wijsbegeerte en levensbeschouwing meer is, het zich vereenigt met het pantheïsme (D. F. Strauss, Haeckel) ontstaat de theorie, dat de wereld een materieele eenheid is en als zoodanig de eigenschappen heeft van God: oneindigheid, eenheid, eeuwigheid, al-omtegenwoordigheid, alles doordringende almacht, de grond van alle verschijning en van alle verschijnselen. Door dus God en de Wereld wezensgelijk te stellen, bereikt men een band tusschen materialisme en godsdienst, tusschen monisme en religie. Hier te lande is het Dr. de Hartog die dit standpunt verdedigt en in Duitschland was Haeckel de man, die zijn materialistisch monisme een brug noemde tusschen godsdienst en wetenschap. Doch door God gelijk te stellen met de wereld, erkent men wel de wereld als uit zichzelf bewegend en door eigen kracht zijnde, maar geeft men toch God zijn beleefd afscheid: hij is de wereld zelf geworden en heeft elk zelfstandig zijn verloren. Bovendien is het duidelijk, dat de werkelijkheid, de wereld niet goddelijk is, zij mist alle eigenschappen, die men pleegt toe te kennen aan God: doelmatigheid, redelijkheid, zedelijkheid, orde enz. en bezit ontzaglijk veel ondoelmatigheid, onredelijkheid, kwaad, ziekte en wanordelijke leelijkheid. Deze poging, vooral ook toegepast door engelsche materialisten, toch den godsdienst te redden, moest wel eindigen met een fiasco. Beter resultaten bereikten Feuerbach en Moleschott, door het materialisme te verzoenen met de moderne kennis-critiek. De

*) Dr. Leo Polak in zijn „Kennisleer contra materie—realisme” noemt nog ongeveer 50 befaamde mannen van wetenschap uit onzen tijd, op alle gebied, die materialist zijn.

kennistheorie van het materialisme, het primitieve materie-realisme, beschouwde de hersenen als gevoelige platen en de oogen en andere zintuigen als middelen, waardoor de werkelijkheid buiten ons zich projecteerde in de hersenen, zoodat ons hoofd werd beschouwd als een fotografietoestel, dat de getrouwe afbeeldingen bevatte der realiteit. In zijn eenvoud zag het materialisme de oogen als luiken met lenzen, en de hersencellen als lichaampjes die een indruk ontvingen, en daarmee was feitelijk alles afgeloopen. Maar het bewustzijn dan, en de begrippen, de oordeelen, de elementen der logika? De kenniscritiek begreep, dat bewustzijn toch nog wel iets anders was dan materieele uitscheiding der hersenstoffen, en het jongere materialisme heeft dit zeer goed geweten.

Maken wij van het materialisme de balans op, dan kan het oordeel der geschiedenis slechts gunstig zijn. Het heeft een realistische methode toegepast, welke thans nog de natuurwetenschappen beheerscht. Haeckel*) verdedigt de volgende stellingen: 1. Het heelal is eeuwig, oneindig en onbegrensd. 2. De substantie ervan met haar beide attributen (materie en energie) vult de oneindige ruimte en bevindt zich in eeuwige beweging. 3. Deze beweging verloopt in den oneindigen tijd als ééne ontwikkeling, met periodieke wisseling van worden en vergaan, van voortgang en achteruitgang. 4. De ontelbare wereldlichamen, welke in ruimtevullende ether zich bewegen, ondergaan alle de substantiewet, de kosmologische grondwet welke zich splitst in verschillende organieke wetten: die van Lavoisier, dat het totaal der stof onveranderlijk is, die van Mayer, dat de som van energie (kracht) steeds dezelfde blijft, zoodat géén stof noch energie ooit verloren gaat, de atoomwetten enz. Dan heeft het een zedeleer gegeven van wederkeerig hulpbetoon, hierop berustende dat het geluk van anderen met het onze tezamenvalt en dat egoïsme en altruïsme twee, elkaar dekkende begrippen zijn: zonder het geluk van anderen is het eigen geluk niet mogelijk, en

---

*) E. Haeckel: „Die Welträtsel“.

dit laatste is levensdoel. Bovendien heeft het materialisme een einde gemaakt aan alle sprookjes over de onsterfelijkheid der ziel, over een goddelijk plan en doel en bedoeling met de menschen. Zeer juist zegt Haeckel, die zich voor zijn materialistisch monisme beroept op Giordano Bruno, Spinoza en Goethe (zie boven onder stelling 2) dat zijn theorie de menschen bevrijdt van de waanzinnige dwaling, alsof de werkelijkheid bestond voor en ten bate van den mensch en niet de mensch als product der wereld. „Het anthropocentrische dogma berust op de veronderstelling, dat de mensch het voorbedachte middelpunt en einddoel van alle aardeleven — of in bredere opvatting van de gansche wereld — is. . . . . Het anthropomorfische dogma vergelijkt de wereldschepping en wereldregeering gods met het kunstwerk van een zinrijk technicus en met de staatsregeering van een wijs heerscher. . . . . Het anthropolatri-sche dogma voert tot de goddelijke vereering van het menschelijk organisme, tot „anthropistische hoogmoedswaanzin.“ Daaruit volgt weer het hooggeschatte „geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid der ziel“, zoowel als het dualistische dogma van de dubbele natuur van den mensch, wiens onsterfelijke ziel het sterfelijke lichaam slechts tijdelijk bewoont.“

Hoe Haeckel dan nochtans na het verwerpen dezer dogma's tot een monisme komt, dat hij een surrogaat acht voor godsdienst, omdat hij de materieele wereld ook „god“ noemt, is vrijwel onbegrijpelijk. In zijn boekje dienaangaande*) heeft hij volstrekt verwaarloosd, dat het heelal geen enkele der goddelijke eigenschappen bezit, die de vereering waard zijn. Wanneer dan ook de natuurwetenschappelijken soms nog een brug toelaatbaar achten, die naar godsdienst voert, blijkt hieruit dat een man der vakwetenschap nog geen filosoof is. Emile Boutroux moge in een overigens leerzaam boek*) tot voorbeeld nemen August Comte, Spencer, Haeckel en James, hij kan niet ontkennen

*) E. Haeckel: „Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft“.

*) Emile Boutroux: „Science et Religion“.

dat de eerste de menschheid vergoddelijkt: de tweede op kantiaansche wijze aanneemt dat de grond der werkelijkheid beslist onbekend is dus alleen plaats laat voor godsdienst op voorwaarde, dat deze zich voor niets anders uitgeeft, dan voor geloof alleen, zonder eenige wetenschappelijke of wijsgeerige pretentie: dat de derde de materieele wereld tot god verheft; en de vierde de godsdienstige dogma's slechts ziet als richtlijnen der menschelijke practische politiek. Hun wetenschap blijft streng van den godsdienst gescheiden en zij laten uit wijsgeerige onverschilligheid de laatste zeer verdund toe te bestaan, mits hij niet in strijd komt met de wetenschap. Doch dan is óf de godsdienst geen aanbidding meer van een zijnde almachtig, redelijk en zedelijk wezen, óf de wetenschap niet doordacht.

II.

Het materialisme en de natuurwetenschap begaan, zooals Haeckel wanneer die over substantiewetten spreekt, reeds onmiddellijk deze groote fout, dat ze een verkeerd begrip van de „natuurwet” vormen. Uit de verschijnselen hebben Lamarck en Darwin natuurlijk geconcludeerd tot het bestaan der evolutie: alles wat ontstaat, bestaat en vergaat, evolueert. De wetenschap, dat ook de soorten in haar geheel evolueeren kunnen en dus bepaalde, herhaaldelijk toegepaste functies erfelijk zijn moeten, heeft niettemin geheel nieuwe grondslagen gelegd voor de biologie. In de wijsbegeerte kende men de evolutietheorie reeds lang, omdat denken niets anders beduidt dan het zich ontwikkelen van oordeelen en sluitredenen uit in bepaald verband staande gegevens: de wiskunde was voor de rationalistische en idealistische denkers een voorbeeld van begripsontwikkeling lang vóór de wijsbegeerte ook de ervaring als grondslag nam, wat feitelijk eerst plaats vond in de kennistheorie der empiristen. Waar 't op aan komt voor de wetenschap, is de bewegingswijze te leeren kennen van gelijksoortige veranderingen, terwijl de wijsbegeerte tot taak heeft de wijze van beweging in alle werkelijkheid te ontdekken. Volgens

wijsgeeren, die, uitgaande van Herakleitos van Epheze, de dialectische methode de eenig juiste vinden, is alle verandering gelijksoortig: het bestaande draagt de innerlijke tegenstrijdigheid met zich, waardoor het te gronde gaat door een ontwikkeling welke beduidt, dat het, zelf tot wasdom komende, tevens de vrucht kweekt die het vernietigt. Uit iets groeit iets anders, en hieruit wéér en zoo tot in het oneindige. De werkelijkheid is dus proces, en dit proces, dat Hegel vooral tot onderwerp heeft gemaakt zijner wijsbegeerte, voltrekt zich met noodwendigheid: de tegenstrijdigheid beweegt de werkelijkheid. Het groeiende zaadje, tot rijpheid gekomen, barst uiteen door het plantenkiempje dat het verbruikt en opheft; maar de onverbiddelijke ontwikkeling zal, wanneer de plant bloeit, haar opofferen aan de vruchten welke ze zelf voortbrengt. Alle bestaan zou dus zelfnegatie zijn, voortdurende opheffing in zijn tegendeel. Doch het ondergaande werkt mede aan het opgaande, voedt het en draagt het. Deze dynamische gedachte der evolutie is evenzoo revolutionair als reactionnair: immers terwijl al het bestaande gedoemd is, onder te gaan, is ook al het bestaande noodwendig.

De dialektische methode berust niet op de ervaringswetenschappen, doch op het speculatieve, abstracte denken. Wanneer de logika toch uitgaat van het bloote begrip zijn, en tot de conclusie komt, dat dit toch feitelijk beduidt: niet zijn — en de eenheid van zijn en niet-zijn overdenkend komt tot het begrip van het worden, dan heeft zij wel de evolutie geconstrueerd van het gestelde tot het tegengestelde en tot beider verzoening in de idee der wording, doch ze is uitgegaan van iets, dat niets was. In het bewustzijn toch kennen wij wel de gedachte aan het zijn van iets, maar niet de zuivere abstractie zijn, niet het zijn van niets. Op dezen weg komt de speculatieve filosofie tot merkwaardige conclusies in haar logika, want door uit te gaan van het begrip „zijn” moet ze noodwendig vasthouden aan het „zijn” als abstractie, als begrip, als idee. Zoo doende komt Hegel er toe, het zijn, de werkelijkheid bloote

„Idee" te noemen. En op de vraag, hoe uit de idee dan de natuur voortkomt, te antwoorden, dat het de wet der ontwikkeling is, dat uit iets het tegengestelde ontstaat. Hij draait dus in een cirkel rond: door het zijn als begrip op te vatten komt hij tot dialectiek, en door deze dialectiek verdedigt hij weer, dat het zijn Idee is!

De vraag, of alle evolutie zich dialectisch voltrekt, en niet op andere wijze óók, behoeven we hier niet te beantwoorden. Er zijn zeker meerdere ontwikkelingsvormen dan de dialectische*) doch indien dit niet het geval was, kon de godsdienst er zich toch in geen geval op beroepen. Want volgens de dialectiek moet de Idee als grond der werkelijkheid geen Eenheid, maar een innerlijke tegenstrijdigheid zijn, zoodat uit de goddelijke, redelijke Idee een materieele, onredelijke Natuur zou zijn voortgekomen, welk proces zich eeuwig zou herhalen. God (de Idee) is dus niet de almachtige, en niet de eenige grond der werkelijkheid, want deze bestaat evengoed uit de Natuur, zonder welke we niet eens bewustzijn zouden bezitten van idee en geest. Hegel en Bolland predikten dan ook een God, die zonder den mensch, den natuurlijken mensch van vleesch en been, niet bestaan kon, omdat hij afhankelijk was van diens bewustzijnswerking en deze weer van de hersenwerkzaamheid. Hoe ooit uit de idee de Natuur kan voortkomen, laten ze overigens uitdrukkelijk na, ons duidelijk te maken: de vooropgezette mededeeling, dat de methode juist is, moet het tooverwoord zijn.

De wetenschap bedient zich van de eenige methode, welke in overeenstemming is met haar ernst, n.l. de i n d u c t i e f - d e d u c t i e v e. Zij verzamelt de feiten, de gevallen en ordent deze. Uit de waarnemingen komt ze tot de voorstelling, die feitelijk een „begrip" is. Het begrip toch construeert uit al het waargenomene één beeld, dat met al het verscheidene in overeenstemming is. Uit tien honden vormt de wetenschap de „voorstelling" hond; het begrip der waarnemingen, dat wat deze samenvat. Eerst de begrip-

*) De polemieken dienaangaande, zooals die tusschen Dr. Clay en de Bollandisten als Hessing e.a. zouden ons te ver buiten ons bestek voeren, indien we ze bespraken.

pen vormen de elementen tot verdere ordening. Zoo ook ontstaat uit de waargenomen gevallen van beweging het begrip dier beweging en deze noemt men de wet der beweging, de „natuurwet”. Door inductie dus komt men door feiten tot de wet — doch de feiten zelve worden en moeten kunnen worden herleid tot de natuurwet: door deductie moet de wet toepasselijk blijken op de gevallen.

Het begrip „natuurwet” heeft vele ervaringen beleefd en rijke hoofdstukken zouden aan haar zijn te wijden. In den aanvang van den strijd tusschen godsdienst en wetenschap, gold de natuurwet als de grootste vijandin van den godsdienst. Immers waar deze wet heerscht, kan God niet heerschen. Het wonder, bewijs van Gods almacht, was volledig uitgeschakeld. Waar alles plaats had volgens noodwendigheid en wetmatigheid, was een god tot „quantité négligeable” geworden. De materie en haar energie, in eeuwige beweging, scheidden en verbonden zich volgens vaste wetten, en méér was er niet. Ziekte en sterven waren gevolgen van dezelfde noodzakelijkheid als gezondheid en geluk. Een ingrijpende, handelende god was tot een schim vervluchtigd.

De godsdienst gaf den strijd tegen de natuurwet op, doch trachtte zich op andere wijze te redden. Hij beweerde, dat een wet een wetgever, en orde een denkende geest veronderstelt, en dat dus het bestaan der natuurwetten juist het zijn van een god beweest! Doch ook dit argument was onhoudbaar. Immers indien een wet wordt geproclameerd, is de wetgever méér dan de wet: hij kan haar veranderen. Doch God was onderworpen aan zijn wet: wat de natuur of de mensch niet kon volbrengen, was ook hij niet bij machte vóórt te brengen. Geen god kan een doode levend weer opwekken, de valbeweging omkeeren of een ander wonder doen geschieden. Dan echter is de natuurnoodzakelijkheid „god” geworden, want ze is almachtig. Zoo roemt Multatuli haar om haar rechtvaardigheid in het heerschen zonder onderscheid over alles. Doch deze „rechtvaardigheid” is bewustelooze blindheid. De natuurnoodwendigheid, de noodzakelijkheid van alle gebeuren, is nóch rechtvaar-

dig, nóch wijs, nóch zedelijk, nóch eenswillend. Ze zegent den rijke met geld, en den arme met kinderen. Ze knipt (Multatuli wist het wel!) evengoed ijzeren platen door als meisjes, ze vermorzelt even gemakkelijk een steen als een mensch. Rechtvaardig — als de bliksem met noodwendigheid het huis treft van een armen daglooner, als de orkaan paleizen spaart en het scheepje vernielt? Wijs, wanneer de felle kou met natuurnoodzakelijkheid den werklooze op het lijf valt? Zedelijk, wanneer aardbevingen en vuurspuwende bergen, ziekte-epidemieën en stormen de menschen in ellende werpen, wonden en dooden? Eenswillend, wanneer tegenstrijdige krachten in de natuur herhaaldelijk tegen elkaar opbotsen en elkander trachten op te heffen? Neen, de natuurnoodzakelijkheid bezit niets van het goddelijke in haar werkzaamheid.

Intusschen echter was de wetenschap voortgeschreden en had ze het begrip natuurwet omlijnd. Ze begreep, dat elke wet een hypothese was, een voorstelling van de bewegingswijze in overeenstemming met de feiten, een hypothese die slechts zoolang geldt als ze in overeenstemming is met de bekende gevallen. Doch de waarneming vindt tot in het oneindige nieuwe feiten, andere gevallen, en ze landt aan op een punt, dat tot nu toe onbekende verschijnselen in strijd zijn met de natuurwet, die haar gezag daarmee verliest. De oude hypothese blijkt onbruikbaar en een nieuwe vervangt haar. Zoo is dus de natuurwet een betrekkelijk en veranderlijk product van den menschelijken geest. Haar heerschappij hangt af van de feiten en van de conclusies, welke de wetenschap daaruit trekt. Het is de menschelijke geest dus, welke orde en wetmatigheid toekent aan de wijze, waarop de veranderingen plaats vinden.

Deze waarheid was kenniscritisch onweersprekelijk: de gegeven waarnemingen werden door de vermogens van het verstand geordend en dusdoende kon de menschelijke geest spreken van natuurwet als van een begrip! Merkwaardig was de terugslag op de wetenschap en den godsdienst. De eerste ging meer dan ooit voornamelijk spreken over de natuurfeiten (Guyau, Kropotkine) inplaats van over

de natuurwetten. Wat vaststond, was slechts het feit. Vandaar dan ook, dat een niet te miskennen positivisme zich van de geesten meester maakte. Reeds August Comte en Oswald hadden een empirisme vóórgestaan, dat er zich slechts op toeleegde het onderling verband, de afhankelijkheid der feiten vast te stellen, in hun waargenomen functies. In den laatsten tijd is het E. M a c h geweest, die uiterst conseqwent als de taak der wetenschap omschreef, zich te bepalen tot de „overzichtelijke vaststelling der feiten” en alle metaphysische elementen uit te schakelen: ze behoort „hypothesen-vrij” te zijn, haar doel is de ordening der feiten op de „spaarzaamste, kortste wijze van beschrijving en meedeeling”. De wetenschap ontsproten uit praktische behoeften, moet deze blijven dienen door natuurbeheersching. De werkelijkheid bestaat uit „elementen” (kleuren, ruimten, drukkingen) en een ding is een complex van elementen in onderlinge afhankelijkheid. „Substantie” is dus slechts een voorstelling ter voorloopige oriëntteering en voor praktische doeleinden, maar een slechts verbeelde eenheid, slechts een groep van elementen, die ons verstand verbindt. Materie is dus een „gedachtesymbool” voor een blijvende verbinding van elementen. Oorzakelijkheid, ruimte en tijd zijn slechts namen voor de wijzen waarop de elementen van elkaar afhankelijk zijn. Absoluut, blijvend, vaststaand is er niets: de natuurwetten zijn slechts betrekkelijke, tijdelijke hypothesen voor de verhouding der gebeurtenissen. En A v e n a r i u s met zijn „empirio-kriticisme” wil slechts de zuivere ervaring, welke alleen bestanddeelen onzer omgeving tot voorwaarde heeft, laten gelden. Ook N i e t z s c h e zag in de wijsbegeerte slechts de methode, om de wereld zich ten nutte te maken, door een beeld van haar te ontwerpen dat toch slechts een fictie (Fälschung) was. V a i h i g e r meent, dat het verstand constructies vormt „als-of” deze met de werkelijkheid overeenstemmen, terwijl dit toch niet het geval is. En F. M a u t h n e r ziet in de taal weer het speciale vervalschingsmiddel der werkelijkheid.

In deze theorieën keert men dus tot de waarneming terug, zonder metaphysische waarheden te accepteren: de wetenschappelijke wetten zijn slechts hypothesen, veronderstellingen welke eens in strijd blijken met de realiteit en dan onhoudbaar worden. De criticist F. A. Lange geeft toe, dat de natuurwetenschap materialistisch en mechanistisch moet zijn, d.w.z. de natuurwet moet aanvaarden. Maar slechts als werkhypothese, ter oriëntering in de wereld. Feitelijk is de hypothesenbouw „dichting in begrippen”, en hoewel hij onze behoeften bevredigt, toch als alle metaphysica geen eigenlijke wetenschap meer.

De „onttroning van het begrip natuurwet”, zooals hier te lande Kohnstamm dit heeft genoemd, bewijst echter niets tegen de kennis. Integendeel, ze verheft de kennis tot scheidsrechtster: het is namelijk juist de kennis, die ontdekt, dat de natuurwet slechts hypothese is! Geen minachting dus, maar eerbied voor ons kennend vermogen! Doch wat blijft er over van de wetenschap? Dit: de wetenschap ontwerpt van de werkelijkheid een geordend beeld. Dit beeld is niet het ware, want eens verandert het, wordt het gewijzigd. Deze wijziging is echter geen stap terug, maar vooruit. Het eene beeld vloeit in de wetenschap logisch en evolutionnair voort uit het andere: de reeks beelden achter elkander toonen steeds vollediger, minder onvolmaakt, nauwkeuriger verband tusschen de feiten. Een bekend voorbeeld is Darwins evolutie-theorie. Uit een groot aantal feiten concludeerde Darwin tot de hypothese der evolutie. Doch de darwinist Hugo de Vries verzamelde zooveel en zoodanige nieuwe feiten, dat de evolutietheorie niet meer voldeed: ze moest aangevuld met de sprongtheorie. Was Darwin nu ontkend? Neen, hij was vervolledigd, uitgebreid. Immers evolutie houdt ook revolutie in, en de geleidelijke ontwikkeling wordt afgewisseld door sprongen. Hugo de Vries had dus het darwinistische wereldbeeld slechts gezuiverd.

De methode der wetenschap is *deterministisch*: ze berust op het bepalen van het onderling verband der feiten. Ieder feit is tot andere te herleiden in dien zin, dat

waar deze zich voordoen, ook dit feit wordt voortgebracht. Deze revolutie in het denken dateert reeds van Copernicus af, in wiens methode de ervaring zegeviert door de kennis, door de experimenten. Zij bestudeert de veranderingen in de organische en anorganische werkelijkheid en zoekt haar oorzaken, aanleidingen (impulsen) redenen en gronden. „God” is daarmee even overbodig als schadelijk geworden: immers de oorzaken der veranderingen zijn weer.....veranderingen, maar ze zijn niet een absoluut wezen, niet een god.

III.

Wat moest de godsdienst antwoorden, nu alles relatief bleek te zijn geworden en niets absoluut blijvend bleek? Hij kon met Spencer en Kant aannemen, dat deze veranderlijke wereld vol betrekkelijkheid toch niet de „ware wereld” was, en dat de onbekende grond der bekende werkelijkheid wel degelijk een absolute eenheid kende. Dat was.... geloof, en niets meer, en bovendien kon geen geloovige spreken over „de onbekende ware wereld”: hij wist er niets van! Hij kon ook de voortdurende wording, het ontstaan en vergaan, het veranderlijke leven en de beweging „god” noemen, zooals Bergson^{*)} zonder boven het pantheïsme uit te komen, zonder eenig onderscheid te maken tusschen god en de wereld, die toch allerminst goddelijk is. En daarmee was niet opgeheven het feit, dat in de realiteit alles betrekkelijk is, en in niets zich het absolute openbaart.^{**)} De moderne relativiteitstheorie toonde dat „we het einde van 't absolutisme hebben bereikt; de maten der machtsfactoren hebben ons de relativiteit, hun veranderlijkheid naar standpunt en beweging bewezen.^{***)} Het begrip van absolute tijd- en ruimte-

^{*)} H. Bergson: „L' évolution créatrice”.

^{**)} In mijn brochure „De Ellende der Religie” legde ik vooral den nadruk op de algemeene relativiteit. Dr. A. H. de Hartog antwoordde er toenmaals (1923) op met zijn „De glorie der religie”.

^{***)} A. Moszkowski: „Einstein”.

maten is overwonnen. Terecht zegt bijv. Lange, dat het begrip van tijd en ruimte geheel afhankelijk is van de feiten en dingen: Onmiddellijk op elkaar volgende feiten en dingen geven ons een geheel andere opvatting over duur van den tijd en inhoud der ruimte dan elkaar sporadisch afwisselende gebeurtenissen. Men zegt dan, dat de tijd kan kruipen en vliegen, dezelfde ruimte ons groot en klein schijnen kan.

Toch vond de godsdienst een reddingsplank. Wanneer, zoo zeide hij, de natuurwet niet vaststaand is, is de wetmatigheid een fictie. Waar geen wetmatigheid is, is spontane onderbreking van het verband. De uitzondering op den regel, zegt Kohnstamm, bevestigt niet dien regel, maar toont de onhoudbaarheid ervan: elke regel wordt tenslotte onderbroken. De evolutie, beweert Bergson, is een „scheppende evolutie”: ze wordt herhaaldelijk gewijzigd door het „*élan vital*”, m.a.w. ze wordt afgewisseld door een schepping uit niets, die plotseling te voorschijn treedt. En Emile Boutroux*) doet zijn duit in het zakje, door te betoogen dat de evolutie slechts mogelijk is door hogere, ingrijpende krachten. „Naarmate men hogere wezens aanschouwt, verschijnt het wezenlijke minder en minder primordiaal: het wordt steeds duidelijker, dat het zijn beginsel heeft in de daad zelf van het zijn. De mensch is de auteur van zijn karakter en zijn lotsbestemming.” Hiermee is dus het teleologische beginsel weer aanvaard, dat het wezen van den mensch bij voorbaat is bepaald en dat zijn doel is gesteld. Alsof de ondoelmatigheid in de natuur niet bewijst, dat in de evolutie talloze factoren schadelijk haar opgang onderbreken en dat elk hooger wezen in de dierenorde de onvolmaaktheden meedraagt van zijn lagere soortgenooten! De bepaaldheid der verschijnselen wordt — aldus Boutroux — onderbroken door een scheppenden wil. „God is niet alleen de schepper der wereld: hij is er ook de voorzienigheid van en waakt over *détails* evenzeer als over het geheel.” Geluk-

---

*) Emile Boutroux: „*De la contingence des lois de la nature*”.

kig acht hij zelf de onderbreking van het verband onverklaarbaar („cette contingence inexplicable) maar de wetenschap, die het verband zoekt, zal daarom nooit „het goddelijke wezen" vinden. „Men moet er in berusten, in de godsidee een onverklaarbaar beginsel te leggen". God is absoluut vrij, te doen wat hij wil. Hij doet dat door de interventie van „spontanéités supérieures", wier vrijheid alle wetmatigheid ondermijnt en te niet doet.

Indien nu inderdaad de evolutie slechts een opgang vertoonde, slechts vervolmakende strekkingen, zou men een oogenblik gelooven kunnen aan reorganiseerende, ingrijpende krachten van hooger orde, al zou de vraag blijven bestaan, waarom deze goddelijke essentie dan begonnen is, het lagere te scheppen! Doch de groei van de organismen toont, dat evolutie ook beteekenen kan degeneratie, verval, verwording, vergaan! En dat elke beweging feitelijk tweeledig en tegenstrijdig is: eenerzijds versterkend, anderzijds verzwakkend. Wat doen nu Kohnstamm, Bergson, Boutroux? Niets anders dan weer het wonder invoeren! Volgens hen is het oude orthodoxe godsbeeld feitelijk het ware: het gaat tegen elke wetenschap in, elke betrekking te buiten. Het is het beginsel van het scheppen uit niets. Zoo modern in deze theorie, dat zij het voor-historische weer aanvaardt.

Een voorname plaats in deze rij der mythologische denkers komt toe aan Eduard von Hartmann, die niets minder dan de pretentie had „speculatieve resultaten naar inductief-natuurwetenschappelijke methode" te hebben ontwikkeld in zijn filosofie van het Onbewuste. Lange veroordeelt Von Hartmanns hoofdwerk absoluut. „Nauwelijks — zegt hij — zal er een tweede boek bestaan uit den nieuweren tijd, waarin het tezamenegriste natuurwetenschappelijke materiaal in zoo schril contrast staat tot alle wezenlijke grondslagen der natuurwetenschappelijke methode". Von Hartmann heeft n.l. beweerd, dat een bepaalde verandering, wier oorzaak niet volledig bekend was, haar grond mede moest hebben in den geest, welke

uit het Onbewuste omhoog steeg. Hij doet precies als de Australische wilde: wanneer deze niet de oorzaak kent van een verschijnsel, noemt hij haar „devil-devil“ de groote geest, wiens naam in verband schijnt te staan met den engelschen term vóór duivel. Bij het onvermogen, een natuurlijke verklaring te vinden wordt de toevlucht genomen tot het spokengeloof. Doch wanneer eenig bewustzijn ingrijpt, heeft dan Du Bois-Reymond niet het recht, te eischen, dat men ons ergens in het Heelal de hersenen en het lichaam aanwijze van dezen Algeest? We kennen geen bewustzijn dan dat van menschen en dieren met hersenen en zintuigen, en hoe zou dan eenig bewustzijn zonder deze materieele grondslagen kunnen bestaan?

Von Hartmann neemt — evenals de oermensch — zijn toevlucht tot de veronderstelling van een vriendelijke geest, zoodra zijn kennis tekort schiet. Dat is trouwens het geval bij elk irrationeel en speculatief denken. De Zwitsersche geleerde Eugen Bleuler *) noemt dit „dereeïerend denken“, omdat het geen acht slaat op de tegenstrijdigheid met de werkelijkheid, bepaalde vormen eenvoudig verwaarloost, en toegeeft aan wenschen inplaats van critisch te oordeelen, wanneer de kennis der werkelijkheid onvoldoende is. De godsdienst komt juist hieruit voort, dat men bij gebrek aan kennis der oorzaken een denkbeeldige oorzaak onderschuijt, en het onverklaarbare verklaren wil door een woord. Von Hartmann heeft zóó voor hem onbegrijpelijke verschijnselen in de plantenwereld „verklaard“, lijnrecht in strijd met de wetenschap van geleerden als Sachs, Hofmeister, Pfeffer, die alle veranderingen mechanisch, deterministisch hebben begrepen, uit zuiver natuurlijke, kenbare oorzaken. Wanneer ze in het doelstellende ingrijpen hadden geloofd van Von Hartmanns „Onbewuste“ en hun determinisme hadden prijsgegeven voor een spookgestalte, dan zouden ze nimmer eenig verschijnsel hebben bepaald en verklaard!

Zeer gewichtig rept deze wijsgeer in zijn studies over

---

*) E. Bleuler: „Naturgeschichte der Seele“.

het doelstellende beginsel in de natuur*) van de waarschijnlijkheidsberekening. Wanneer zich een proces voltrekt, kan men met meer of minder zekerheid zijn resultaat voorspellen. Naarmate nu dit resultaat waarschijnlijker lijkt (d.w.z. meer in overeenstemming met onze kennis) neemt de waarschijnlijkheid van een buitennatuurlijk ingrijpen af. Is echter de kans dat wij het juiste resultaat vooraf kunnen bepalen, zeer gering, dan zou de mogelijkheid van goddelijk ingrijpen grooter zijn! Wanneer men deze theorie goed beziet, is ze slechts belachelijk. De kans dat iemand bij het dobbelspel vijf maal wint achter elkaar, is zeer gering. Volgens Von Hartmann heeft dus zeer waarschijnlijk een geest zijn bijstand verleend, indien het geval toch plaats vindt! Deze conclusie is daarom zoo dwaas, omdat de mate der waarschijnlijkheid slechts aangeeft de mate onzer kennis. Hoe meer oorzaken we kennen, hoe meer onze waarschijnlijkheidsberekening de werkelijkheid der uitkomst benadert. Ook hier dus neemt men zijn toevlucht tot een ingrijpenden, doelstellenden, spontanen „geest” bij gebrek aan kennis der werkelijke oorzaken van een verschijnsel.

Doch in welk verband staat nu de wetenschap tot deze theorie der spontanëiteit, vitaliteit, enz.? Ze is er in geen enkel opzicht medeplichtig aan. Immers wil ze slechts de samenhang der elementen vaststellen, en ze slaagt daarin. Dat het aldus ontworpen beeld herhaaldelijk verandert, bewijst niets tegen het verband (de oorzakelijkheid, de wetmatigheid) der veranderingen, maar toont alleen dat de wetenschap dit verband immer beter benadert! Wanneer de hypothetische natuurwet in strijd komt met een feit, dan berust ze niet in deze „uitzondering”, maar ze breidt haar inhoud zoodanig uit, dat ook dit bijzondere feit te betrekken is binnen het raam der „wet”. Het determinisme is de juiste en praktische methode gebleken der

*) E. von Hartmann: „Philosophie des Unbewussten” (Wie kommen wir zur Annahme von Zwecken in der Natur?). Idem: „Das Unbewusste vom Standpunkt der Physiologie und Descendenztheorie” (Zweite vermehrte Auflage 1877).

wetenschap, gerechtvaardigd door de feiten. Het laat zich niet overwinnen door een tooverwoord van „ingrijpende hogere vermogens”, maar slaagt er in, elke verandering te herleiden tot haar kenbare oorzaak.

IV.

De vraag naar het ontstaan en de mogelijkheid der ervarings-wetenschappen is aanvankelijk te herleiden tot de vraag naar het ontstaan onzer kennis. De ervaring behoort tot de kennis, en hoe is kennis mogelijk? Moet hierbij eenig goddelijk beginsel ingrijpen?

Bij de bespreking over het begrip natuurwet hebben wij ons geleidelijk begeven op het gebied der kennistheorie, wier taak het is „te vragen naar wezen en geldigheid der kennis zelf”. „De kennistheorie wordt zoo tot een critiek van het kenvermogen”.*) Na het rationalisme en het empirisme is het Kant geweest die de verzoening van beide standpunten verwerkelijkte in zijn kriticisme. In het rationalisme worden denken en zijn gelijk van wezen gedacht: het kennen van het zijn is het kennen van het denken, dus feitelijk logika. Ook Bolland behandelt nog de kennistheorie als onderdeel der logika. Het empirisme wil slechts het waargenomene als kennis doen gelden. Beide theorieën bleken onhoudbaar, omdat denken en zijn wel degelijk onderscheiden zijn, en omdat de waarneming op zichzelf nog geen wetenschap kan grondvesten. Het was juist Copernicus, die door de ervaring de bloote waarneming overwon. Volgens de laatste draait de zon rond de aarde, volgens de ervaring is 't omgekeerde het geval. De dingen der ervaring staan toch ook onder de denkwetten en daarom is ervaring kennis, omdat het de logische wetten erkent.

Het kriticisme vraagt dus naar het ontstaan, naar de voorwaarden der kennis. Daartoe is zintuigelijk waarnemen onontbeerlijk. Doch zintuigelijk (sensueel) hebben wij van de dingen slechts gedeeltelijke en wisselende waarne-

*) R. Eisler: „Einführung in die Erkenntnistheorie” 1925.

mingen. Wij zien de voorwerpen bijv. perspectivisch en van een bepaalde zijde. Deze waarnemingen toonen ons van eenzelfde ding zeer vele beelden. Blijven wij daarbij staan, dan krijgen we nimmer eenige voorstelling van het voorwerp. Eerst dan, wanneer deze waargenomen beelden worden saamgevat in één beeld, dat ze alle omvat en dat met alle in overeenstemming is, eerst dan ontstaat de voorstelling. De voorstelling echter is een constructie van het verstand, een begrip, dat alle afzonderlijke waarnemingen van het object omvat. Het voorwerp zelf is geen begrip, doch de grond daartoe. Het begrip vervangt in ons bewustzijn het object. De eigenschappen der dingen zooals we ons die door middel der zintuigen bewust worden, zijn ons bekend door de modaliteit der zintuigen die de kennis mogelijk maken en door het voorwerp dat de kennis bepaalt. De voorstelling daarvan is reeds een associatie van waarnemingen, is een begrip. Dat wil weer niet zeggen, dat stof een begrip is, maar wat wij ervan kennen is het begrip: reeds Locke begreep dit. De dingen nu veranderen en oefenen invloed op elkaar uit, volgen op elkaar. Dit nemen we waar. Dat ze echter oorzakelijk op elkaar volgen, denken we erbij. Logisch is niet te bewijzen, dat wanneer iets wordt gesteld, iets anders moet worden mee-gesteld, zooals Kant zeide. En Hume, die dit causaliteits-probleem ook had onderzocht, meende het oorzakelijk te moeten afleiden uit de gewoonte. De mensch immers beleeft steeds, dat hij zelf de oorzaak is van veranderingen, en zoo kent hij deze causaliteit ook toe aan de gansche natuur. Mach noemt alle causaliteit een anthropomorfisch begrip, animistisch en fetichistisch geverfd. Zoo stond het empirisme daartegenover. Ook ruimte en tijd zijn slechts begrippen, die de dingen bepalen in ruimte en beweging.

Men kan het er mede eens zijn, dat substantie, causaliteit, ruimte en tijd slechts begrippen zijn. Doch dan onmisbare begrippen voor de constructie van het bewustzijn. Geen verandering is te denken buiten de oorzakelijkheid (zelfs niet wanneer de oorzaak „God” heet uit verlegen-

heid) geen ding zonder substantie, geen voorwerp zonder ruimte, geen beweging buiten den tijd. Het is echter de vraag, wat nu het eerste gegeven is: de waarneming of het begrip. Want men begrijpt, dat ook de begrippen niets zijn zonder objecten, welke de waarneming wekken. Dit probleem blijft in de kennistheorie een strijdvraag. Kant bijvoorbeeld zegt, dat de aanschouwingsvormen van ruimte en tijd en de denkvorm der causaliteit, categorieën genoemd, bij voorbaat (à priori) eigen zijn aan het verstand en met de waarnemingen de oordeelen vormen. De empiristen echter meenen, dat categorieën, hulpmiddelen, ontwikkelingsproducten zijn. De kennisdrang zou een deel zijn van de algemeene drang tot zelfbehoud en in dienst daarvan staan; ze kwam wat haar vormen betreft voort uit het handelen in het leven en berustte tenslotte op erfelijke soorteigenschappen, zou dus biologisch zijn gefundeerd. Natuurlijk zijn dan de categorieën slechts ontwikkelingsproducten van relatieve waarde en tijdelijke vermogens. Ook Einstein ontkent dit niet, wanneer hij beweert, dat indien de mensch één maand leefde en zijn polsslag duizend maal zoo snel ging, hij een kogel, uitgeworpen door een modern kanon, zou kunnen volgen in zijn baan.

Kant acht de categorieën à priori aanwezig als vermogens van den geest. *) Dat beteekent niet, dat ze „aangeboren begrippen” zouden zijn, want zonder waarneming zijn ze niet bekend. Het verstand heeft slechts h e t v e r m o g e n, de waarnemingen tot geordende voorstellingen te maken: de laatste ontstaan naar aanleiding van de eerste, hoewel de mogelijkheid er toe berust op de categorieën. „Voor alle ervaring en de mogelijkheid ervan - aldus Kant - is verstand noodig en het eerste wat het daarbij doet is niet dat het de voorstellingen der dingen duidelijk maakt, doch dat het de voorstelling van een ding eerst mogelijk maakt.” Het verstand heeft daartoe het vermogen. „De critiek — zegt Kant — veroorlooft volstrekt geen meegeschapen of aangeboren voorstellingen.” En Eisler teekent daarbij aan:

*) I. Kant: „Kritik der reinen Vernunft”. Idem: „Kritik der Urteilkraft”.

„Aangeboren is slechts het vermogen, aprioristische begrippen bij gelegenheid der ervaring voort te brengen." En in hetzelfde reeds genoemde boek zegt Eisler: „Alles stamt uit de ervaring, alleen niet de algemeene fundamenteele wettelijkheid der ervaring zelf, welke het „à priori" der ervaring vaststelt."

Hoe men ook tracht, de oorsprongen onzer kennis te ontleden, men komt steeds tot deze conclusie, dat alle kennis afhankelijk is van twee factoren: van waarneming door middel der zintuigen, en van verstandelijke vermogens door middel der hersenen. Eenig idee van goddelijken bijstand of van ingrijpende krachten is hierbij nimmer aanwezig.

Belangrijk wordt echter de vraag, wat we nu weten van de werkelijkheid. Wij kennen de werkelijkheid, zooals die ons verschijnt. Maar deze verschijning, is dat haar wezen? Kant meent van niet: volgens hem is de grond der werkelijkheid, wier verschijning wij kennen, ons onbekend: „Ding an Sich". Hier staan we volgens hem dus voor het volstrekt onbekende. Wijsgeerig is dit moeilijk vol te houden: immers iets bestaat alleen in betrekking tot iets anders, en er moet toch een verband, een relatie, een verhouding zijn tusschen grond en verschijning, welke inleidt in den grond zelf. Bovendien is het „Ding an Sich" absoluut niets, een leeg begrip: wat blijft er over van een ding, wanneer men er de eigenschappen zooals wij die ons bewust zijn, afneemt? Niets dan een ondenkbaar ding. We moeten dus, bij de erkenning dat wij de wereld kennen zooals ze ons verschijnt, aanvaarden dat de verschijning in ons bewustzijn, het begrip, een grond bezit die geen begrip is. Het bewustzijn heeft een grond, die zelf geen bewustzijn is. We zijn gewoon, dezen de materie, de stof te noemen. Men kan met Hegel en Feuerbach ook spreken van natuur. Daartoe behoort alle substantie van het bewustzijn, ook de zintuigen en hersenen, wier werkzaamheid wij beleven als bewustzijn. Het menschelijke organisme is dus een eenheid welke zich onderscheiden voordoet: subjectief als bewustzijnswerking, objectief als stoffelijk proces. Doch beide dekken elkaar volkomen: hersenenergie wordt beleefd als

denkkracht, stofwisseling ervaren als bewustzijnsverandering. Daaruit valt te concludeeren, dat ons bewustzijn ons niet bedriegt. Wanneer onze kennis afhankelijk is van waarneming door zintuigen (stof) en vermogens van het verstand (bewustzijn) dan moeten de vormen der stof overeenkomen met die van het bewustzijn, dan is ons bewustzijn het bewustzijn der stoffelijke wereld. Het leven is een begrip en voorwerp van het kennen, maar denken en kennen zijn functies van het leven. In ons dus komt het leven tot kennis van zichzelf, het zijn tot bewust-zijn. Het realisme der ervaringswetenschap heeft het idealisme der kennis-theorie noodig, om te begrijpen hoe algemeen geldende kennis der werkelijkheid mogelijk is: door het vermogen der zinnen en door dat van het verstand. De vraag, of deze ons bedriegen, kan ontkennend worden beantwoord, omdat elk bedrog juist als zoodanig door onze kennis wordt ontdekt en gesignaleerd. Bovendien bedriegen de zintuigen (Feuerbach legt daar den nadruk op) veel minder, dan de taal, dan het denken en gevoelen. En Feuerbach, die den lof zingt der „Sinnlichkeit“, zegt het duidelijkst, waarom ook het verstand niet bedriegt — omdat het de zintuigelijke waarnemingen niet wijzigt, maar ze ordent, en slechts het begrip is der zinlijke vermogens, de algemeenheid die de bijzonderheden in zich opheft. „De geest is on- en bovenzinlijk, voor zoover hij boven de particulariteit en beperktheid der zinnen uitgaat, hun provincialen geest tot algemeen geest opheft. Doch hij is tegelijk slechts het wezen van de eigenschappen der zinnen, voor zoover hij juist niet anders is dan de algemeene eenheid der zinnen.“*) Hiermee is de constructie van het bewustzijn juist gekarakteriseerd: uit de waarnemingen ontstaat de voorstelling, uit de voorstelling groeit het begrip, uit de begrippen ontwikkelt zich het denken. Grond van het bewustzijn is de zintuigelijke gewaarwording of waarneming — en niet de verborgen werkzaamheid van eenig denkbeeldig god.

*) L. Feuerbach: „Wider den Dualismus“.

V.

De strijd der ervaringswetenschappen tegenover den godsdienst heeft eeuwen en eeuwen de wereld beroerd tot in haar grondvesten. Aanvankelijk richtte zich de wetenschap tegen het bijbelsche wereldbeeld, omdat dit nóch met de sterrenkunde nóch met de natuurwetenschap te rijmen was. Een aarde welke naar schatting een ouderdom van 20—400 millioen jaren heeft is niet te kwalificeeren als een planeetje van nauwelijks 6000 jaren. Een ezelin van Bileam, die met menschelijk stemgeluid spreekt, is evenmin als de vermaarde slang uit het paradijs te aanvaarden in nuchtere wetenschap. Evenmin als Jona door het uiterst kleine keelgat van een enorme visch kan zijn gekropen om drie dagen in zijn lichaam te logeeren, evenmin kan Jozua de zon hebben doen stilstaan. Deze en dergelijke voorstellingen getuigen slechts van een absoluut gemis aan kennis der natuur. Het bijbelsche wereldbeeld is kennelijk vóór-copernicaansch en was zelfs niet beïnvloed door Grieksche beschouwingen aangaande het zonnestelsel als die van Pythagoras: naar zijn voorstelling is de aarde een plat vlak, waarboven zich de hemel welft (later de aanduiding voor het koninkrijk gods) en waaronder zich de onderwereld uitstrekt (later de hel). Vandaar dat de kerk, zoowel de Roomsche-katholieke als de Luthersche en Calvinistische, zich uit alle kracht verzette tegen de omwenteling van dit beeld door Copernicus: zijn leer stond zelfs tot 1818 op den index der R. Katholieken en Galileï werd door de kerk hevig vervolgd, evenzoogoed als Giordano Bruno door haar werd verbrand, omdat ze de leer van Copernicus dorsten aan te hangen. Doch ook Calvijn wil, dat de aarde wordt beschouwd als het middelpunt der wereld, terwijl Luther betoogde: „De menschen luisteren naar een luidruchtigen astroloog, die wil bewijzen dat de aarde draait en niet de hemel, de zon en de maan. Deze gek wil de heele astronomie op haar kop zetten, doch de Bijbel leert, dat Jozua de zon liet stilstaan en niet de aarde.” De protestant was dus niets beter dan paus Paulus V.

Hoewel wij hier geen geschiedenis schrijven van den

strijd tusschen godsdienst en wetenschap,*) moeten we toch enkele speciale gevallen daarvan noemen. De bijbel berust op het wonder, en wonderen kent de wetenschap niet: ze verwerpt dus het scheppen uit niets, de constructie van Eva, het spreken der paradijsslang, de wonderlijke geboorte en de wonderen van Jezus, zijn hemelvaart, de vleesche-lijke wederopstanding enz. en aanvaardt deze feiten hoogstens als mythologische verbeeldingen. Voor wie alle mededeelingen nuchter opvat, moeten de bijbelschrijvers onwetenden, komieken of verheven gekken zijn geweest. Toch zijn op grond van bijbel en godsdienst ontzaglijke oorlogen gevoerd tegen de wetenschap. Aanvankelijk werd het onweer beschouwd als het werk van den duivel en zijn helpers op aarde, later als het werktuig van gods straffende hand. Toen in 1752 Benjamin Franklin de bliksemafleider uitvond, noemde men dit „god verzoeken”, hoewel de stalen punt veel machtiger bleek dan alle hemelsche machten. De pokken werden als een straf gods aanvaard, zooals nog hier te lande door de aanhangers van Kersten, tot in het begin der achttiende eeuw in Frankrijk Boyer wees op de inenting, welke eerst Jenner met succes kon toepassen. Ondanks veel tegenstand zegevierde toch de vaccinatie.

De hevigste worsteling echter is die geweest tusschen den godsdienst en de natuurwetenschap, een strijd die heden nog niet beslecht is en waarin het gaat om hoogere dan bijbelsche beginselen. Volgens den Bijbel is de wereld in zeven dagen door God geschapen en werkt deze nog immer aan zijn wereldplan. De mensch zou onmiddellijk door God zelf zijn geformeerd en de vrouw tot zijn dienstbaarheid, terwijl alles wat in de natuur ontstaat met een door god gegeven doel zou zijn geschapen. Reeds spraken we in dit hoofdstuk over diegenen, die op geheel valsche gronden meenen te moeten aannemen dat elk proces herhaaldelijk wordt onderbroken door ingrijpende, stuwende geestelijke krachten, dus teleologisch is, d.w.z.

*) Men zie daarvoor: F. Mauthner: „Geschichte des Atheismus im Abendlande”. W. Draper: „Conflicten tusschen godsdienst en wetenschap”. K. A. Specht: „Theologie en Wetenschap”.

bewust gericht is op een bepaald doel. Men kan het gansche bijbelsche scheppingsverhaal van nul en geener waarde achten en niettemin meenen, dat alles in de natuur doelmatig is te achten en zijn bewusten meester openbaart. Voor wie nadenkt is deze onderstelling juist hierdoor volstrekt onhoudbaar, omdat het natuurkundig proces slechts kan ontstaan door natuurlijke oorzaken. De beweging van een lichaam is door een ander lichaam, een vloeistof of een gas te wekken, doch niet door een „geest”. Een wil zonder handen en voeten, zonder oogen en tanden bestaat niet. De geloovige dus ziet in alles „gods hand”: hij stelt zich voor, dat God toch met een lichaamsdeel moet ingrijpen bij het uitvoeren van zijn wil. Wanneer God spreekt, bewegen zijn tong, zijn tanden, zijn onderkaak en zijn stembanden — voor wie het gelooft. En tegelijk weerspreekt de geloovige deze voorstelling zelf, door zijn god „geest” te noemen.

De wetenschap heeft op deze godsdienstige voorstellingen geantwoord met de evolutie-theorie: de wereld was niet goed geschapen en daarna gevallen, maar organisch ontstaan door tal van varieerende verbindingen, lager en hooger georganiseerd. Wanneer men spreken kon van een blijkende doelmatigheid, was deze dus gevolg van een zuiver wetmatig verloopend proces, een resultaat van een ontzaglijk aantal oorzaken, en geen grond van het proces zelf. De evolutie-theorie was dus descendentie- of afstammingsleer. De mensch niet door god geschapen, maar uit de dierenwereld voortgekomen: hij is organisch en mechanisch een zoogdier, iets wat reeds Lamettrie inzag toen hij van den mensch sprak als van een machine, wat inzooverre juist is, dat elk proces in zijn lichaam oorzakelijk, mechanisch verloopt. Daarmee was de godsdienstige voorstelling de bodem ingeslagen. Immers welke waren de consequenties? De mensch geldt als het hoogste, laatste soortwezen der natuur. Tot die plaats is hij geëvolueerd, en naar het schijnt geregenereerd. Naar het schijnt, wel te verstaan. Want in werkelijkheid is hij fysiek gevallen, gedegene-reerd. De nieuwere evolutie-theorie erkent dat juist: de gekleurde rassen, de oudste, die den schakel vormen tus-

schen het oudste menschetype (de op Java gevonden schedel demonstreert dat ten overvloede) en het blanke ras, hebben hun kleur nog wel behouden, doch hun beharing reeds verloren, hun haren, hun klauwende nagels en veel van hun kracht en uithoudingsvermogen vergeleken bij het vermogen van dieren. Als tegenwicht moesten zij dus veel meer hun verstand aanwenden en waar de functie het orgaan vormt, scherpte de strijd hun bewustzijn. Stirner en Nietzsche hebben dus geen ongelijk, wanneer zij den geest een wapen noemen van den wil tot macht en tot bevrediging. Het biogenetische beginsel toont, dat elk mensch binnen een beperkten tijd het geheele proces van het ontstaan van den mensch moet doorlóópen: van de verbinding van twee cellen af tot het volgroeide kind. De menschenfoetus vertoont in de verschillende stadia de gelijkenis met vele werveldieren: visschen, vogels, zoogdieren, apen. In de vijfde maand lijkt het kind veel op een aap, en nog later is het door een zacht haardons bedekt. Ook bezit de mensch vele rudimentaire organen, erfenissen uit het dierenrijk, welke door het niet meer aanwenden afsterven: de staartwervels, de krop, de blinde darm, de melkklieren aan de manlijke borst bijvoorbeeld. Ze kunnen zelfs zeer ondoelmatig zijn, zooals de blinde darm, die een bron zijn kan van gevaarlijke ontstekingen. De samenhang tusschen mensch en dier komt het beste tot uiting bij de apen: de aap en de mensch stammen van hetzelfde diertype af, dat uitgestorven is en waarvan men nog immer beenderen en schedels zoekt. Het is reeds lang geen probleem meer, hoe aap en mensch aan elkaar verwant kunnen zijn: hun verwantschap is zoo groot, dat reeds de Grieken de apen beschouwden als gestrafte menschen, of als „wilde menschen" zooals de Karthager Hanno. Marcus Aurelius noemt de apen geen dieren en de medicus Galenus bestudeerde het menschelijk organisme aan het apenlichaam. Het is wèl een vraag, waar de ontbrekende schakel ligt tusschen de overige zoogdieren en de apen: dat moet de „missing-link" zijn.

Waardoor echter de verschillende soorten ontstaan kun-

nen, moest nog nader worden onderzocht. Lamarck en Darwin*) hebben aanvankelijk nog slechts het afstammingsprincipe toegepast op de dierenwereld, en de laatste alleen heeft ten slotte ook over de afstamming van den mensch gesproken. De beginselen van aanpassing en erfelijkheid vinden we reeds bij Lamarck, de idee der selectie, die der uitverkiezing, voornamelijk bij Darwin. In den bestaansstrijd tusschen de soorten handhaven zich de sterksten en worden de zwakkere dieren verdreven. Kunnen deze zich aanpassen, dan redden zij zich: in het andere geval gaan ze te gronde. Er gaan inderdaad veel meer soorten te gronde, dan er zich kunnen aanpassen. Hugo de Vries schrijft zelfs: „Soorten ontstaan niet door den strijd om het bestaan, maar ze gaan er door te gronde". Ze kunnen slechts ontstaan met de hulp van vrijheid en licht en voldoende voedingsmiddelen. De visch die het strand nadert en met de kieuwen daarlangs schuift, kan in gunstige omstandigheden deze kieuwen zoolang gebruiken, dat ze door haar functies steeds sterker worden en zooveel energie verbruiken, dat het bloed de kieuwen overmatig voedt, zoodat deze ten slotte kleine pootjes zijn geworden. De visch wordt een tweeslachtig dier, een amphibie. Wanneer deze aan land komt, wordt hij een kruipend dier, dat door uitsluitend op het land te leven en de eieren in het lichaam uit te broeden een zoogdier wordt. Hierbij neemt de vruchtbaarheid, hoe groot ook nog, steeds af. De visch produceert eindeloos veel meer eieren dan het zoogdier. En deze decadentie schrijdt immer voort, totdat bij den mensch het geboren worden van tweelingen tot de uitzonderingen behoort. Zooals men begrijpt is deze ontwikkeling tot in bijzonderheden nagespeurd.

Hoewel de soorten niet ontstaan in den bestaansstrijd, doch gunstige omstandigheden vereischen, kunnen zij zich wel aanpassen. De mol wordt van de aarde verdreven en gedwongen, zijn voedsel te zoeken in den bodem: door te graven spitst zijn snuit zich, sluiten zich de oogen bijna en

*) J. B. de Lamarck: „Philosophie zoölogique" 1809. Ch. Darwin: „Over het ontstaan der soorten". 1859.

vervormen zich de voorpootjes tot schepjes. De vogels zijn genoodzaakt geweest hun voedsel boven de aarde te zoeken en hun voorste ledematen te gebruiken als hefwerktuigen, te ontwikkelen tot vleugels. Hier blijkt het beginsel der evolutie: de functie vormt het orgaan. Zoo ontwikkelen zich bepaalde lichaamsdeelen en sterven andere af. In waarheid is het eeuwenlange proces dus mechanisch, hoogstens organisch. Teleologisch, doelstellend, is het in geen enkel opzicht. Beroemd is het woord van Helmholtz dat, indien eenig instrumentmaker bij zijn examen als proefwerkstuk zou afleveren een organisme gelijk aan het menschelijk oog, hij beslist zou worden afgewezen. Het oog, hoewel het vaak voldoende is voor zijn functies, zit zoo vol constructiefouten, dat het herhaaldelijk faalt: het bestaan der brillenslijpers bewijst het. „De enorme verspilling, stumperigheid en onredelijkheid, die we in 't werk der natuur waarnemen, geeft allerminst aanleiding deze van een theoretisch standpunt uit als een model werkster te beschouwen. Men denke slechts aan de inrichting van het voortplantingssysteem, aan de vele millioenen spermatozoïden, die onze voortplantingsorganen produceeren en waarvan in 't gunstigste geval slechts enkele weinige „doel-nastrevend" werk leveren. Bij iederen menschelijken coïtus worden 200 á 300 millioen spermatozoïden uitgestooten, waarvan — zeker als zinnebeeld van monoganische deugd in hogere potens — slechts één 't doel mag bereiken, zal feitelijk bevruchting tot stand komen.”) En Darwin zelf schreef: „Wat de theologische zijde der vraag betreft, deze is altijd pijnlijk voor mij. Ik ben er zeer verlegen mee. Ik heb volstrekt niet de bedoeling gehad, atheïstisch te schrijven. Ik geef echter toe, dat ik niet zoo duidelijk, als anderen dat zien en als ik zelf graag zou kunnen doen, bewijzen van planmatigheid en van weldadigheid aan alle zijden rondom ons kan herkennen. Er schijnt mij te veel ellende in de wereld te zijn.. Ik kan mezelf er niet van overtuigen, dat een welwillend en almachtig God met voorbedachte

---

*) Max Greeve: „Toekomstmoraal“.

rade de ichneumoniden of sluipwespen geschapen zou hebben met de uitdrukkelijke bestemming, zich binnen in het lichaam van een levende rups van voedsel te voorzien of ook, dat een kat eerst met een muis moet spelen. Daar ik hieraan niet gelooven kan, zie ik ook de noodzaak niet in van het geloof, dat het cog beslist met een bedoeling gemaakt zou zijn." *) En ook F. A. Lange schrijft: „Het valt in het geheel niet meer te betwijfelen, dat de natuur op een wijze voortschrijdt, welke met menschelijke doelmatigheid geen overeenkomst heeft. Ja, dat haar wezenlijk middel zoodanig is, dat het met den maatstaf van het menschelijk verstand gemeten, slechts met het blinde toeval gelijkgesteld worden kan. Over dit punt is geen toekomstig bewijs te verwachten: de feiten spreken zoo duidelijk en op de verschillende gebieden der natuur zoo eenstemmig, dat geen wereldbeschouwing meer toelaatbaar is, welke deze feiten en hun noodwendige beteekenis tegenspreekt. Wanneer een mensch om een haas te schieten, millioenen geweerloopen op een groote heide naar alle gewenschte richtingen afvuurde; als hij, om in een gesloten kamer te komen, zich tienduizend verschillende sleutels kocht en alle probeerde; indien hij, om een huis te hebben, een stad bouwde en de overtollige huizen aan wind en weder overliet — dan zou wel niemand zooiets doelmatig noemen, en nog veel minder zou men achter dit gebeuren eenige hoogere wijsheid, een verborgen grond en overlegend verstand vermoeden." Victor Hugo achtte de wereld, indien deze werkelijk geschapen zou zijn, een reeks van vergissingen: eerst schiep God de muis en toen hij zag een fout te hebben begaan — de kat! Zoo zou hij massa's dieren hebben voortgebracht, om ze door den mensch te doen uitroeien. Met veel schrijnende humor zegt Multatuli, dat wanneer de verzadigde vogeltjes zingen ter eere van God, dan toch zeker de wormen, die ze hebben opgevreten, niet meezingen! En indien de natuur uit God was, zou alles wat in haar

---

*) In een brief aan Gray, te vinden in een artikel van Bruno Wille: „Wie die Natur zweckmässig bildet" in een Darwin-gedenkboek van 1914.

lijdt, en gekweld ondergaat, en gemarteld zich voortsleept Hem eeuwig aanklagen.

Wanneer in onzen tijd de psychisch-monisten zich beijveren, aan planten en andere lichamen zonder hersenen of zintuigen toch bewustzijn toe te kennen en ervan te getuigen, dat ze autonoom zijn, zelf handelen, zich zelf regelen, zich oriënteren, ondervinden, instinkten hebben enz. en de psycho-biologen als Pauly, Francé, Fechner *) de levensontwikkeling beschouwen onder den invloed van psychische vermogens in de natuur, en met Bunge zeggen, dat „in de kleinste cel alle raadselen des levens liggen”, dan steunen zij wel niet den godsdienst omdat dit psychisch beginsel van hun „vitalisme” niet almachtig, volmaakt, redelijk, planmatig is doch „menschelijk”, maar zij geven niettemin aan de natuur een karakter van doelstellende werkzaamheid, welke ze beslist mist. Het is nu eenmaal niet geoorloofd, den menschelijken bewusten wil toe te kennen aan het natuurgebeuren.

De conclusies, waartoe we noodwendig komen moeten, overtuigen ons ervan dat het onmogelijk is de wereld af te leiden uit een bewust, redelijk beginsel. Hegel heeft het beproefd en zelf onmiddellijk de onmogelijkheid ervan bewezen, door tegenover zijn redelijk Idee de noodzaak te erkennen van het irrationeële. Von Hartmann moet, hoewel hij den grond der dingen onbewust noemt, hem toch tegenstrijdige eigenschappen toekennen: redelijke Idee en ondelijken Wil, waarvan de mensch zich bewust wordt. En Schopenhauer heeft consequent het atheïsme aanvaard door elke „absolute Idee” af te wijzen. „Wat beduidt het Absolute? Iets dat nu eenmaal is en waarvan men niet verder mag vragen (er staat straf op!) waaruit en waarom het is! Een kabinetstuk voor filosofie-professoren. . . . .” De grond der werkelijkheid is innerlijk tegenstrijdig en veelsoortig gebroken, en het atheïsme geeft den mensch de eeuwige opdracht, zijn rede en zedelijkheid te mobiliseeren om het verkeerde blijvend te keer te gaan.

*) Een schitterend gedocumenteerd werk is dat van Dr. Adolf Wagner: „Geschichte des Lamarckismus als Einführung in die psycho-biologische Bewegung der Gegenwart”.

HET ATHEÏSME EN DE ZIELKUNDE.

„De huidige menschheid heeft een verscheurde ziel; de moderne mensch is een tragisch wezen”.

A. MAEDER.

I.

De poging welke wij in dit hoofdstuk ondernemen, ten einde het godsdienstig bewustzijn zielkundig te verklaren, is niet nieuw. Doch het religieuze denken af te leiden uit psychopathologische afwijkingen, welke in haar algemeenheid echter nauwelijks meer abnormaal mogen heeten, opent een arbeidsveld dat tot nu toe nauwelijks was ontgonnen. De moderne zielkunde heeft ontzaglijke vorderingen gemaakt in korten tijd, en toch staat zij nog slechts in de kinderschoenen. Vandaar dat onze taak bijzonder zwaar en eerst in den loop dezer eeuw werkelijk en volledig is te volbrengen; haar resultaten zullen zijn dat het inzicht steeds duidelijker wordt, hoe inderdaad de irrealistische en irrationeële elementen in den godsdienst zijn te begrijpen in verband met de geestes- en gemoedsziekten in den mensch.

De huidige psychologie zonder psyche, die het bestaan eener zelfstandige ziel loochent en erkent, dat bewustzijnswerking niet mogelijk is zonder werkzaamheid van zenuwen, hersenen en zintuigen, heeft reeds minstens anderhalve eeuw bestaan: als physiologie en anatomie, zonder tot wezenlijke psychologie te worden. Afwijkingen en reacties van het bewustzijn kunnen zeker worden waargenomen in het proces der hersenen. Doch daarmee is feitelijk alleen verklaard, dat het leven van het bewustzijn afhankelijk is van dat der hersenen en zenuwen, niet, hoe deze bewegingen der ziel zich voltrekken. Het kennen van de oorzakelijkheid in het psychologisch gebeuren was voornamelijk onderwerp geweest van logika en kennistheorie,

doch deze hadden in haar methodiek slechts rekening gehouden met het zuivere denken. Reeds Kant echter had daar tegenovergesteld zijn „practische rede”, en het moet toch allereerst de vraag zijn, hoe iemand in zijn geloof tot stellingen kan komen, welke logisch nimmer zijn te verdedigen. Ja, nog sterker: hoe twee gedachtencomplexen naast elkander bestaan kunnen, welke niets met elkaar gemeen hebben. Hoe kan de filosoof naast zijn wijsbegeerte nog eenigen godsdienst aanhangen? Hoe kan de arts buiten zijn practijk nog gelooven aan de wonderen der roomsch-katholieke kerk? Hoe ooit de natuurwetenschappelijke geleerde nog het bijbelsche scheppingsverhaal aanhangen? En wat voor ons hoofdzaak is: hoe vermag de denker, die weet dat de werkelijkheid nóch een eerste oorzaak kan bezitten, nóch een doelmatig plan blijkt te zijn of openbaring is der Rede of der Zedelijkheid, hoe kan nij niettemin aan een god gelooven? Het antwoord kan niet worden gegeven op een ander terrein dan dat der zielkunde.

Voor de psychologie van den godsdienst blijft altijd Ludwig Feuerbach zijn buitengewone verdienste behouden. In zijn hoofdwerken*) heeft hij ons duidelijk gemaakt, dat het geheele complex van godsdienstige voorstellingen behoorde tot de verbeelding. De mensch is in dien zin een logische persoonlijkheid, dat hij een innerlijke tegenspraak met zich draagt, ontstaan door een conflict tusschen zijn wil en zijn vermogen. De grondslag voor het bestaan van elk organisme is de zelfhandhaving, het egoïsme. Reeds materieel gezien is het bestaan een voortdurend verbrandingsproces, en het einde daarvan de dood, de ontbinding van elk lichaam. Het leven is echter de reeks van functies die zich tegen den dood verzetten, en elk organisme is genoodzaakt, de voedingsmiddelen tot zich te trekken waardoor het blijft bestaan. Voorzoover de natuurlijke objecten verschijnselen van bewustzijn vertoonen, gaat deze honger met bewuste behoeften gepaard. Terwijl het niet-bewuste zich niet door verwerving van vermogens verzet tegen de

*) L. Feuerbach „Wesen des Christentums” — „Vorlesungen” — „Theogonie”.

ontbinding, doet het bewuste dit wel. Het bewustzijn verschijnt dus biologisch als een verhoogde, intensieve levenskracht, een „wil tot macht" (Nietzsche) een wapen in het leven. In het bewustzijn van den mensch zijn dus de behoeften van zijn natuur hem bekend geworden: honger en liefde zijn er de groote drijfkrachten van. Deze hebben hem voortgejaagd tot het opsporen der oorzaken van smartende of gelukwekkende gebeurtenissen, tot wetenschap, en tot het bepeinzen van den zin des levens. Alleen door de onbevredigdheid, door innerlijk conflict en oppositie tegen het bestaande, is de cultuur mogelijk geweest.

De mensch heeft derhalve immer „boven zich" gedacht, zich idealen gesteld, in de verbeelding gezocht wat in de werkelijkheid afwezig bleef. Zijn streven bleef: gelukkig te zijn, en dit heimwee naar geluk riep hem op tot de sprookjeslanden der fantasie, waar zijn begeerte vervuld zijn zou. Immer beleeft hij, dat zijn kunnen niet vermag wat zijn willen zich ten doel stelt. Zijn menschelijke kennis, zijn vermogen, zijn organiseerende macht blijven immer beneden de verwachting. Hij ervaart de beperktheid van den wil. Ook in de natuur ziet hij tal van krachten zich ontwikkelen, tegen elkaar opbotsen, zich opheffen: aan de natuur kent hij dan ook een zekeren bewusten wil toe. Dat hij natuurkrachten vermenschelijkt en daarmee (omdat ze sterker zijn dan de mensch en grootscher, zoowel in vernietigenden als bouwenden, in kwaden als in goeden zin) vergoddelijkt, is begrijpelijk hoewel onhoudbaar. Doch de mensch doet meer: hij stelt zijn wensch, zijn wezen buiten zich als een ónafhankelijke bestaand wezen, dat hem aanvult. Hij tracht in de verbeelding te vinden, wat hem in werkelijkheid ontbreekt: een aanvullende kracht verwant aan de zijne, in staat hem te helpen. Zijn ideaal is de volkomen, de volmaakte mensch, bij wien geen strijd is tusschen wil en kracht, en die volstreckte harmonie is. (Cicero noemt „absolutus" wezensgelijk aan „perfectus".) Zulk een mensch bestaat niet in de realiteit. Daarom scheidt de geloovige hem in zijn verbeelding; en deze fantasie van den mensch, die kan wat hij wil,

is god. Oorspronkelijk nog maar demon. Later een familie-god, een stamgod. Daarna een algemeene, eenige god. Maar de naam verraadt zich. „Gott” is de saksische vorm voor „Götze” (afgod) en dit woord staat volgens velen *) in verband met „giessen” (oude vorm: giozan) en „gegossen”, wat wijst op de gegoten beelden (Gussbilde) ter eere der goden uit de polytheïstische denkwereld. En zeker is het, dat de mensch in het algemeen den god zich menschelijk denkt, met bewustzijn, rede, liefde, haat, straffende gerechtigheid en ingrijpende werkzaamheid, terwijl een mensch zich zijn god voorstelt naar het eigen beeld. Gods wil is zijn wil, en zelfs wanneer god het tegenovergestelde volbrengt, gelooft de mensch dat dit niettemin geschiedt, om het gewenschte doel te benaderen: god werkt met omwegen! De conservatief zal zijn militairen wil toeschrijven aan god, en beweren dat deze den oorlog wil. De „verlichte” geloovige zal zijn eigen wil universeel en almachtig voorstellen als gods wil en dus beweren, dat god den vrede wil. Oorlog is dan het „paardenmiddel”, om tot vrede te geraken. O! wat een armzalig godje toch, die zóó zijn doel bereiken moet. Wat een barbaarsch wezentje tegenover den mensch, die tenminste geen kinderen doodt wanneer hij ze wil opvoeden.

Doch laten we god niets verwijten: hij is onschuldig, wensch van den mensch. Zijn geboden zijn „vrome wenschen” die zooveel vermogen als de mensch vermag die erin gelooft. En deze zegt laconiek: „Helpt U zelf, dan helpt U god!” Hij weet, dat god slechts de fantasie is der aanvullende, hulpvaardige kracht in den hemel of op aarde. „God” is het kinderlijke antwoord op alle vragen, die men met een woord meent te kunnen afdoen, en dit woord beduidt niets.

Wie dit geloof ernstig neemt, en meent dat god inderdaad bestaat, zoekt een middel om de blijkende tegenspraak met de werkelijkheid op te heffen. Zoo zal de waanzinnige, die meent schatrijk te zijn en inderdaad straatarm is, een berooving fingereen om zijn gemoed gerust te stellen. De

*) F. Mauthner: „Wörterbuch der Philosophie.”

oorzaak voor het feit, dat gods wil niet geschiedt, heet de mensch. Want deze wederstaat met zijn wil gods wil. Kinderachtige uitvlucht! Is de mensch verantwoordelijk voor de aardbevingen, de vuurspuwende bergen, de cholera- en typhusbacillen, den strijd tusschen de soorten, de orkanen en de epidemieën? En wanneer hij leeft in verhoudingen, welke hij zelf zou kunnen omwentelen en voor welke bestaan hij dus wèl verantwoordelijk is, is het dan den mensch te verwijten wanneer hij zwak, dom of slecht is? Multatuli schreeuwde het niet ten onrechte uit, dat de schuld valt op den schepper, niet op het geschapene, en de mensch met zondige neigingen moet toch ook deze van god ontvangen hebben. Bovendien, de menschelijke wil is onderworpen aan gods wil, zonder welken niets geschiedt, en slechts zoo vrij als god hem vrij zou willen laten. Indien er een god is, zou de mensch zoo vrij zijn als de vogel in een kooi en de ruimte der kooi zou god bepalen. Wanneer god niet wil, dat de mensch doodt of steelt, zou hij hem de vrijheid daartoe toch ontnemen, want hij heeft er de macht toe. Elk verbod bedoelt, de vrijheid tot het zondigen daartegen op te heffen. Dat „god” tegen zijn wil toch de zonde ziet voortbestaan, bewijst zijn machteloosheid: hij is slechts voorstelling of begrip, geen realiteit in de objectieve werkelijkheid.

Ondanks de poging der geloovigen, toch het denkbeeld „god” te redden, stapelen zij de eene onmogelijkheid op de andere en vormen zoo een complex van waanvoorstellingen, onderling geordend, doch in totaal volstrekt in strijd met de werkelijkheid. Mauthner vergelijkt dit complex met de gedachten van een krankzinnige. En zeer terecht. Want ook deze sluit zijn waanzinnige gedachtenconstructie af van zijn gezonde denken en doet in zijn bewustzijn een „dissociatie” ontstaan, waardoor hij gedeeltelijk waanzinnig, gedeeltelijk normaal is. Ditzelfde ziet men bij den godsdienstige: hij is een volmaakt practisch atheïst in zijn maatschappelijk leven, rekent met geld, met bedrog en met overleg maar niet met god. In zijn optellingen en vermenigvuldigingen kan de prijs der koffie verdubbeld en

zijn winst gestegen zijn, maar god blijft altijd nul. Deze nul is op geen enkel factuur en in geen enkel avontuur óp te voeren. In de practijk is god een incurant, en zelfs waar- deloos fonds.

II.

Het is een interessant probleem, dat we hier slechts willen aansnijden, hoe de resultaten der psychoanalyse op dit verschijnsel reageeren. Aan Alfred Adler danken we het inzicht in een niet onbelangrijk psychisch verschijnsel: dat van het *m i n d e r w a a r d i g h e i d s g e v o e l*. Hij had b.v. een oplossing te vinden voor z.g.n. vlieg- en ladderdroomen, waarin de mensch stijgen wil, grooter wil wezen. En hij vond, dat eindeloos velen lijden onder een gevoel van kleinheid, zich vernederd gevoelen, zwakheid. Dit besef wordt tot een obsessie, die den mensch voortdrijft naar de uitbreiding van zijn macht. Overal ziet hij zich vernederd, steeds denkt hij zich achteruitgezet. Het gevolg is een verhoogde werkzaamheid van het bewustzijn, een intense spanning. Wanneer b.v. een minderwaardig oog ontwikkeld moet worden, kan de mensch dit slechts bereiken door ver- groote hersenfunctie, welke de zwakte van het oog ver- goedt en aanvult. Diegene, die van nature zwak is, zoekt vergoeding door zijn geest te richten op het heerschen over anderen: hij zoekt compensatie in over-compensatie. Een kind, dat zich vernederd gevoelt, zal een ruit inwerpen om zijn gevoel van machteloosheid te boven te komen. Doch zeer vaak richt de vernederde persoonlijkheid zich op een fictief doel, dat zich nauwelijks laat omschrijven en geen grenzen kent. Vooral vrouwen trachten haar minderwaar- digheidsgevoel te boven te komen door zich mannelijke al- lures te geven, brutaal te doen enz. Een geval van fictief leven gaf Ibsen in zijn „Wilde Eend“, dat de persoonlijk- heidpsychologie bevestigt: De oude en de jonge Ekdal, beide onbetekenende, wilszwakke fantasten, leven in een denkbeeldige wereld: de oude gaat op den zolder op jacht en zijn zoon, die nimmer eenig werk ter hand neemt, ver- beeldt zich eens een groot uitvinder te zullen worden. Een

tragisch geval, zooals ook Gorki en de Russische artisten van het kleine tooneel vaak in beeld hebben gebracht.

De godsdienstige mensch nu zoekt voor zijn werkelijke en denkbeeldige zwakheid (want hij is zich nauwelijks bewust van zijn werkelijk groote vermogens) een fictieve compensatie, een denkbeeldige vergoeding. Hij maakt zich bijvoorbeeld wijs, uitverkoren te zijn, hoewel zijn minderwaardigheidsgevoel aanvankelijk kan leiden tot het geloof in de eeuwige verdoemenis. Toch zal over het algemeen de geloovige een tegemoetkoming zich voorstellen in het hierna maals en de hoop op gods hulp. Wat hij mist en niet volbrengen kan, verwacht hij van een denkbeeldig wezen in een fantastische ruimte. De zwakke zoekt kracht bij god, de ongelukkige vreugde, de arme rijkdom. Ze spreken zichzelf zalig en reserveeren zich de gelukzaligheid, terwijl hun tegenstanders naar de hel worden verwezen. Wanneer ze op aarde al offerende lijden, hun loon ligt in de eeuwige vreugde.

In den godsdienst neemt dit zielkundig verschijnsel vaste vormen aan, en wordt alles zeer materieel gedacht. Godsdienst veronderstelt daar een verband van persoon tot persoon, zoo ongeveer als de verhouding van het kleine jongentje dat „zijn groote broer” te hulp roept. In de mystiek echter is niet de klemtoon gelegd op de genade van den goeden god, maar op de zelfverheerlijking van den mensch, die overtuigd is dat hij de hulp van god waard is. In de mystiek komt zoovaak een psychopathologische uiteenzetting en universeele opblazing van het Ik voor, dat dit alleen de wereld vult en zichzelf god is. Inderdaad is dit pantheïstisch mysticisme in den grond atheïstisch. De mystici, die min of meer hun persoonlijk gevoel en de spontane geestdrift van het hart in de plaats stellen van het geloof in de autoriteit, zijn in de geschiedenis altijd verkapte ketteren geweest” (Guyau *). De godsdienstigen zien er het dreigende van in. „Er is een groot gevaar, dat de mystische methode ten slotte toch nog brengt bij het eigen gebrekkige Ik, en het in den waan, dat de tegenstelling van subject en object

*) J. M. Guyau: „L'irréligion de l'avenir”.

reeds is overwonnen, als goddelijk bestempelt.....")
 Toch, in mystiek en godsdienst beide doet zich dit merkwaardige verschijnsel vóór, dat het minderwaardigheidsgevoel vergoeding zoekt in de verbeelding.

Natuurlijk is deze wel van invloed op het leven van den mensch, maar men moet dezen invloed juist bepalen. Het is duidelijk, dat de verbeelding zoo goed mogelijk wordt gescheiden gehouden van de werkelijkheid, haar economie, wetenschap en logica. Doch ze werkt zeer nadeelig en verontrustend ziekelijk, door het menschelijke minderwaardigheidsgevoel niet op te heffen, doch het juist te doen voortbestaan. In zijn schijnleven is de mensch zoo vastgeroest, dat hij zich zijn illusie niet ontnemen laat. Bij elken stap echter, die de menschheid doet, volbrengt ze wat alleen god was toegedacht te doen. Wanneer ze ziekten geneest, scheepsrampen voorkomt, den bliksem onschadelijk maakt — dan grijpt de mensch in gods domein in. Hoe verder aus de mensch voortschrijdt, hoe meer god wordt teruggedrongen. Dit verontrust den geloovige, die het nieuwe wantrouwend gade slaat en in zijn hart conservatief is, omdat hij berust in de voor hem niet meer schrijnende (want denkbeeldig opgeheven) zwakheid en minderwaardigheid.. Het geloof aan de fantastische goden en hemelen verhindert juist het kennen van den werkelijken mensch en zijn wereld; zijn denkbeeldig geluk treedt in de plaats van zijn werkelijk geluk en weerstreeft dit.

In zijn god meent de geloovige een leiddraad en richtsnoer te vinden tot steun voor zijn persoonlijkheid, die te zwak is. In werkelijkheid echter heeft juist deze zich klein gevoelende mensch zijn hoop, zijn wensch buiten zich gesteld, dat wat hij zelf niet is vergoddelijkt, omdat hij het begeert te zijn. Hijzelf wil dat er niet gedood of gestolen zal worden, dat zijn god zal zegevieren (daarom is alle godsdienst dogmatisch, omdat de vrome zijn god over allen wil doen heerschen) en het wezen van zijn verbeelding zal

---

*) Niet zelden, zooals bij Anselius, is ze individualisme en pantheïsme in één.

worden erkend en gehoorzaamd als een zeker te wezen, almachtig god.

Op dezen trap van ontwikkeling doet zich nu een allermerkwaardigst verschijnsel voor: de geloovige, die god tegenover zich stelt als zijn meerdere, wil hem gehoorzamen en hem vreezen. Zijn afhankelijkheidsgevoel en zijn volstreekte overgave zijn hem geloofsvoorwaarden, en waar hij behoefte heeft, zich een god te denken, moet hij, gedwongen door zijn waanvoorstelling, zijn god eerbiedigen en vreezen. De vrees is het element voor al het heilige. In zijn bekend werk heeft de theoloog Rudolf Otto*) dat tenminste openlijk erkend. Het heilige berust op het „numineuze“ (numen = goddelijke openbaring) en dit is het innerlijke van alle religies met haar demonen, geesten en goden. Hoofdzaak is daarbij het wekken van een vrees, die tezamen gaat met ontzag en afstandsgevoel, met een siddering voor gods verschrikkelijke grootheid. De boetedoeningen, de offers, de smeekbeden toonen het. De uitdrukkingsmiddelen van het heilige zijn zeer verscheiden maar toch gelijksoortig: afgrijselijke godenbeelden, schrikaanjagende demonenmaskers en vreeswekkende gestalten moeten het verhevene vormen. Otto legt er den nadruk op, dat het gemoed, dat het numineuze beleeft, het „creatuurgevoel“ heeft van kleinheid, minderwaardigheid, zonde en nietigheid. In het reeds genoemde werk wijst ook Guyau daar op, dat de natuur vol „verrassingen en verschrikkingen“ is, hoe menschen en dieren beven voor den bliksem, voor het onweer „dat een onmetelijke ademhaling gelijkt“ een „hijgende adem“, voor den storm. De Basken zeggen: „Wie bidden wil leeren, ga naar zee“, de Hollanders: „Nood leert bidden.“ En inderdaad: hoe ellendiger, hoe zwakker, hoe zieker de mensch is, hoe meer hij den dood nabij is, des te luider zoekt hij in zijn denkbeeldigen god troost en hulp, des te harder bidt en smeekt hij. De zieke Heine, die aldus „bekeerd“ werd, heeft fijntjes met zichzelf gespot en gezegd, dat het christendom dáár begint, waar geen geld, geen gezondheid en geen menschelijke rede meer is.

*) R. Otto: „Das Heilige“.

III.

Het algemeene verschijnsel waarmee wij dus hebben te doen, is de waan, dat de mensch het middelpunt is der wereld, en dat hoogere machten zich terdege met hem bezighouden. Deze gevallen van hoogmoedswaanzin leiden tot de ziekelijke zielstoestanden, waarin de vernederde mensch zich denkbeeldig verhoogt, zich een koningskind, een godskind waant, wat het karakter kan verkrijgen van krankzinnigheid.*) Soms wordt de waanzin betrekkingswaan, en meent de zieke, dat alles wat hem overkomt, op hem betrekking heeft, en dient tot zijn tuchtiging. Niet zelden gaat met grootheidswaanzin ook vervolgingswaan samen. Het merkwaardige is, dat de waanzinnige deze aandoeningen redelijk zal trachten te verdedigen en ze aannemelijk tracht te maken door ze als zeer juist gefundeerd voor te stellen: in zijn waan is hij redelijk. Zoo noemt Dr. Hart het geval van een dienstbode, wier droomen hadden bestaan in het zich inleven in het aristocratische leven. Door het lezen van vorstenromannetjes had haar geest zich gespitst op dát „hooge leven”. Tengevolge van dit dubbel bestaan ontstond een hevige neurose, een ondragelijke tweespalt in het bewustzijn dezer vrouw. Ze kon trachten haar fantasieën te verdringen, wat soms tijdelijk gelukte en soms volkomen, doch gebrek aan andere levenservaringen, die haar „aristocratische” behoeften compenseerden, maakten de verdringing onmogelijk. Er is nu slechts één ontspanning en één redding mogelijk uit den onhoudbaren toestand, en dat is een dissociatie van het bewustzijn, een splitsing: het fantastische leven wordt, ontoegankelijk voor de logica, afgescheiden van het bewustzijn der werkelijkheid. Eenerzijds dus is zij prinses, anderzijds dienstbode. Ze is krankzinnig geworden. Voor haar staat vast, dat ze prinses is. Hoe is dat te rijmen met haar dienstbodenstaat? Wel, men werkt haar tegen, men tracht haar de vorstelijke rechten te ontnemen, men wil haar onterven en uit den weg ruimen. Hoogmoedswaanzin baart vervolgingswaan,

*) Dr. B. Hart: „Geestes- en gemoedsziekten”.

Doch hoe gaat het den godsdienstige? Ook hij beeldt zich in, een godenzoon te zijn. Doch hoe is dit te verklaren? We hebben gezien, dat zijn minderwaardigheidsgevoel hem tot fantastische opvijzeling dwingt, tot een fictieve grootheid. De behoefte, zijn wezen aan te vullen en machtig te maken, leidde er toe, te gelooven aan het aanvullende, almachtige wezen gods. Doch hoe nu de staat der ellende te rechtvaardigen voor iemand, die een godskind is? En hier is de dissociatie aanwezig: eenerzijds het bewustzijn der goddelijke zaligheid en der fantastische wijsheid, anderzijds de kennis der menschelijke ellende en der wezenlijke onredelijkheid. Beide ideeëncomplexen werken niet op elkaar in: het eerste is afgesloten tegen elke inmenging der logika. Voor den geloovige bestaat slechts ééne verklaring: hij is beroofd van zijn eerstgeboorterechten, hij is gevallen uit den goddelijken staat. Waardoor? Door den zondeval, door zijn slechtheid, zijn schuld. Godsdienstig geloof is derhalve niets anders dan een geval van algemeen voorkomende zielkundige afwijking, van normale waanzin.

Het is vooral ook aan Freud te danken, dat op deze dissociaties is gewezen geworden. Sigmund Freud is één der moedigste en minst bevooroordeelde zielkundigen en denkers onzer eeuw, van een niets duchtende openhartigheid. Hij heeft de reeks fictieve en fantastische gedachten en voorstellingen in den mensch ontleed en bepaald. Wanneer iemand een waan-idee bezit, zijn daarvoor een aantal onderbewuste oorzaken aanwezig. Deze oorzaken zijn wel in het bewustzijn (zoo had de bovenbesproken dienstbode uit de romans haar prinsesseleven opgebouwd) doch tenslotte verdrongen door het schijnbaar redelijk motief, dat is te hulp geroepen, (de dienstbode gelooft aan tegenwerking der ijverzuchtige vorsten, doch haar eigen vorstelijkheid is boven elke twijfel verheven). De werkelijke oorzaken tot de waanzin zijn dus niet meer werkzaam in het bewustzijn, ze zijn onderbewust geworden. De krankzinnigheid is slechts op te heffen, door deze werkelijke gronden weer in het bewustzijn terug te roepen en een logisch wereld-

beeld te herstellen: de zieke is eerst dan van de waan bevrijd. Eenzelfde genezing heeft het atheïsme toe te passen: door de zielkundige oorzaken van den godsdienst duidelijk aan het licht te brengen, de geloovigen innerlijk te genezen.

In een zijner boeken wijst Freud er op, dat in het bewustzijn alles oorzakelijk blijkt gedetermineerd. In groote oogenblikken beleeft elk mensch, dat hij niet anders kan. Toch nemen velen aan, dat de reeks van bewustzijnsprocessen niet is te bepalen, niet aaneensluitend is, dat er dus gapingen zijn. Zij vergeten echter, dat hier het onderbewuste ingrijpt, en dat dit evenzeer is bepaald en geordend naar tijd, gelijkheid en oorzakelijkheid. Voor onze handelingen bestaan dan geen bewuste motiveeringen. „Hetgeen echter op deze wijze van den eenen kant vrij gelaten wordt, dat krijgt zijn motiveering van den anderen kant, vanuit het onbewuste, en op die manier vertoont de determinatie ook in het psychische geen leemte, geldt de regel, dat alles door oorzaken wordt bepaald, ook voor alle psychische verschijnselen”.*) Hiermee wordt natuurlijk een geheel nieuw vergezicht geopend op de gevallen van den droom, het hooren en zien van „geesten”, omdat bij deze hallucinaties de ordelooze beelden toch zijn geordend, al zijn de oorzaken daarvan onderbewust.

Tevens echter is nu een antwoord te geven op de oorzaken van geloof en bijgeloof, die berusten op het aannemen van ingrijpende, leidende en regelende geestelijke krachten. Een „toevallige” gebeurtenis heeft voor den (bij)geloovige vaak beteekenis: wanneer iemand „god lastert” en daarbij ongesteld wordt, is de ongesteldheid een straf van god, hoewel het slachtoffer meestal gezond blijft bij het „lasteren van god”. Wanneer zijn kind sterft, terwijl hij juist die week niet ter kerke was geweest, wordt dit ongeluk geweten aan gods toorn. Indien een oorlog uitbreekt, wordt dit eveneens als gods tuchtiging aanvaard. Natuurlijk staan deze ongelukken en rampen in geen enkel verband tot „god”, maar zijn ze reëel te bepalen uit bekende oorzaken. Hier is dus slechts sprake van bijgeloof:

*) S. Freud: „De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven”.

men legt een verband tusschen toevallig samengaande gebeurtenissen, terwijl dat niet bestaat. Toch kan een „toeval” wel degelijk een beteekenis hebben: wanneer ik naar Rotterdam moet, en ik stap in den trein naar Amsterdam, dan kan dit iets beduiden: dat ik niet gaarne in Rotterdam kom, dat ik dus geen belangstelling heb voor mijn reis daarheen, of dat de reis naar Amsterdam mij aangename gevoelens geeft en dus aantrekkelijk is; of dat ik twijfel aan de noodzaak of de doelmatigheid van mijn reis naar Rotterdam.

De geloovige nu mist de kennis der oorzakelijkheid. Evenzo goed als hij de wezenlijke oorzaken der verschijnselen negeert, wanneer ze buiten hem omgaan, zal hij in zijn eigen onbewuste handelingen aan „toeval” gelooven, d.w.z. aan een ingrijpen van god. Dat er een dringende oorzaak is, ervaart hij: hij wordt in zijn onbewuste daden „geschoven”, en naar hij meent: door god. Voor de buitenwereld nu denkt hij op dezelfde wijze: de oorzaak der verandering is onbekend, en zij wordt „god” genoemd. Men heeft hier dus weer te doen met een anthropologische opvatting der werkelijkheid: in ons drijft het onderbewuste, en zoo wordt ook een onderbewuste drang in de natuur verondersteld, gefantaseerd. Ons onbewuste handelen dreef Von Hartmann tot de verbeelding van het onbewuste in de natuur. Freud zegt dienaangaande dit zeer juiste: „Omdat de bijgeloovige in 't geheel niet weet dat zijn eigen schijnbaar toevallige handelingen zijn gemotiveerd en omdat het bestaan van deze motiveering toch als 't ware tracht zich aan hem kenbaar te maken, komt hij ertoe, die motiveering door verschuiving een plaats te geven in de buitenwereld. Heeft er inderdaad zooiets plaats gehad, bestaat er inderdaad een verband als het hier beschrevene, dan zal deze stand van zaken wel niet alleen in dit speciale geval bestaan. Ik geloof inderdaad, dat een groot gedeelte van de mythologische wereldbeschouwing, die zich tot ver in de hedendaagsche godsdiensten voortzet, niets anders is dan psychologie, die in de buitenwereld is ge-

projecteerd. Het vage besef van de psychische factoren en verhoudingen van het onbewuste zien wij dáárin weerspiegeld — het is moeilijk in andere woorden te zeggen, de analogie met de paranoia moet hier te hulp worden geroepen — dat de mensch een bovenzinnelijke werkelijkheid (n.l. de mythologie) construeert, die door de wetenschap weer in psychologie van het onbewuste moet worden omgezet. Men kon het gerust wagen, de mythen van het paradijs en den zondeval, van God, van goed en kwaad, van de onsterfelijkheid en dergelijke meer, op die manier op te lossen, en zoo de metaphysica in meta-psychologie om te zetten"

Freud vergelijkt dus den geloovige met den . . . paranoïa-lijder! Ook deze projecteert zijn onbewuste gevoelens (die hem zeer duidelijk en vergroot verschijnen) in de buitenwereld; omdat tal van kleine gebeurtenissen hevig leven in zijn bewustzijn, kent hij aan elke gebeurtenis, hoe klein ook, een overdreven beteekenis toe ten opzichte van zichzelf, waardoor groothedswaan, vervolgingswaan en dgl. ontstaan, terwijl de fantasieën der paranoïa-lijders ook grootendeels een godsdienstig karakter krijgen: god houdt zich direct met hen bezig, engelen verschijnen hun, de heilige geest bevrucht haar enz. In de krankzinnigeninrichtingen komen deze gevallen in grooten getale voor.

Overigens bevestigt Freud de conclusies van Feuerbach: godsdienst ontstaat daar, waar de mensch zijn eigen bewustzijn projecteert in de buitenwereld, omdat hij gevoel, wil en verstand bezit, kent hij ook aan de natuur deze eigenschappen toe van het bewustzijn. Godsdienst is dus het anthropomorfisch opvatten der werkelijkheid. Zijn leer is de theologie. Doch dan is theologie slechts anthropologie. Waar de leer van het menschelijke echter tevens de kennis is der psyche, is anthropologie (Feuerbach wijst er op met trots) tevens psychologie. De verschijnselen van den godsdienst leeren we aldus kennen als buiten den mensch verbeelde, in vorm gebrachte en als objecten gedachte gevoelens, wenschen, afwijkingen van het bewustzijn.

IV.

De godsdienstpsychologie is feitelijk een speciaal onderwerp van de massa-zielkunde. Het irrationeele element in het bewustzijn toch komt het sterkst tot uiting in de massa-ziel. Beroemde kenners op dit terrein als Sighele, Tarde, Le Bon, van wier theorieën hier te lande Mr. Visser uitvoerige overzichten, analytische en samenvattende studies heeft gegeven, hebben immer den nadruk gelegd op het feit dat het bewustzijn der massa als zoodanig minderwaardig is aan dat van elk der individuën, die haar vormen. Scipio Sighele*) heeft zelfs de conclusie getrokken „dat de krachten van vele menschen vereenigd het verschil opleveren tusschen — niet de som van de krachten van elk hunner afzonderlijk“, wat psychisch bedoeld leidt tot de aanvaarding van het beginsel van de minderwaardigheid van den massa-mensch. Reeds de Romeinen plachten te zeggen: „De Senatoren zijn goede menschen, maar de senaat is een boosaardig dier.“ Voor de massa is de persoonlijkheid abnormaal: omdat in haar de middelmatige, gemeenschappelijke eigenschappen overheerschen is alles uit den booze wat deze te buiten of te boven gaat. Gustave le Bon, de schrijver van een groot aantal werken over de collectieve psychologie, heeft ook de meeningen en het geloof der massa aan een onderzoek onderworpen**) „Een geloof is een vertrouwenddaad van onbewuste oorsprong welke ons dwingt „en bloc“ een gedachte, een meening, een uitlegging, een leer te aanvaarden. De rede is vreemd aan haar vorming. Wanneer zij tracht het geloof te rechtvaardigen is dit laatste reeds gevormd“. „Weten en gelooven zullen altijd onderscheidene zaken blijven. Terwijl de verwerving van de minste wetenschappelijke waarheid een enormen arbeid vereischt, vraagt het bezit van een verzekerdheid die slechts het geloof tot steun heeft, er geen. Alle menschen bezitten gelooven, zeer weinigen verheffen zich tot de kennis.“ En de schrijver bevestigt, wat we reeds concludeerden: „De lichtgeloovigheid van den waren ge-

*) Scipio Sighele: „De menigte als misdadigster“.

**) G. Le Bon: „Les Opinions et les croyances“.

loovige is over het algemeen onbegrensd en geen enkel wonder zou hem kunnen verrassen, omdat de macht van den god, dien hij aanroept, oneindig is". Terecht zegt ook Feuerbach, dat godsgeloof niet anders is dan wondergeloof. Doch juist dit wordt gevoeld door de massa. „Het wezenlijkste punt wellicht der massa-ziel is de onmacht der rede over haar. De gedachten die in staat zijn de menigten te beïnvloeden zijn geen rationeele ideeën, maar gevoelens uitgedrukt in den vorm van gedachten". Ze worden opgewekt door de suggestie van de leiders, de helden, de voorgangers der massa, en wel door het sterk bevestigen der geloofsovertuiging; het herhalen der formules, het voorbeeld, en de besmetting. Kenmerken der massaziel zijn haar suggestibiliteit, haar neiging tot imitatie, haar gebrek aan oordeel, haar behoefte aan heldenvereering, alle eigenschappen welke geen godsdienst kan ontberen om te gedijen. Hiermee samen gaat een groote onverdraagzaamheid jegens hen, die niet tot dezelfde collectiviteit behooren, jegens de „ontrouwen", de „kettters", die de gemeenschap ondermijnen. De inkwistie der Roomschen, de hevige vervolging der aanhangers van Thomas Münzer en van de Wederdoopers door de Lutheranen, het verbannen der andere gezindten uit het openbare leven door de Calvinisten in de Vereenigde Nederlanden en hun verbranding van Michael Servet in Genève illustreeren dit verschijnsel uitermate goed. Want de grondtrek van de massa is haar vrees: vrees om den leider te verliezen, vrees voor schade aan de kudde, vrees dat ooit één lid der collectiviteit op zichzelf zou zijn aangewezen. „Van de verschillende aandoeningen — zegt Le Bon — is wellicht de besmettelijkste de vrees. Men kent haar hoofdrol in het leven der enkelingen en der volkeren. Indien ze al niet voldoende is geweest tot het scheppen der goden, zooals Lucretius verdedigde, haar invloed was duidelijk merkbaar bij hun ontstaan." De vrees kan panieken veroorzaken: en juist de paniek bewijst, dat wanneer de massa haar verband, haar leider, haar discipline verliest, zij aan de radelooze redeloosheid is overgeleverd.

Het is Sigmund Freud geweest, die juist hieromtrent verhelderende gedachten heeft uitgesproken. *) Hij bevestigt grootendeels de ervaringen van Le Bon: in de massa ondergaat de enkeling een diepaangrijpende verandering in zijn bewustzijn, zijn vatbaarheid voor aandoeningen vermeerdert en zijn intellectueele bekwaamheid neemt sterk af: hij wordt onder suggestie gebracht. Doch wat is suggestie? En hier neemt Freud weer zijn toevlucht tot de „libido“-gedachte (die der zinlijke liefde, der sexueele aantrekkingskracht) welke de grondidee is zijner psychologie. Men kan inplaats van over libido ook spreken over Eros (zooals Plato) of over de Liefde, maar Freud legt den nadruk op de sexueele liefde als basis van alle bindende aandoeningen. Als levensdrift is ze zelfliefde, welke slechts een grens vindt in de liefde tot een object. Alle groote levensbehoeften worden gewekt door de liefde, welke een object behoeft tot haar bevrediging. Het kind zuigt aan moeders borsten of later op den eigen duim en ondervindt een zinlijke lust. Later wordt de moeder het voornaamste object der kinderliefde, terwijl de vader als voorbeeld wordt gesteld, zoodat het kind zich met hem wil identificeeren. Stellen we alle zeer belangwekkende bijzonderheden dezer betrekking ter zijde, dan treffen we hier de beide grondtrekken aan der massaziel: eenerzijds de sympathie voor wie medewerken kunnen aan de bevrediging der behoefte anderzijds het zich wezensgelijk gevoelen met een mensch, dien men als voorbeeld neemt. Men zal bij de ontleding der verliefdheid vinden, dat de man zijn volledig geluk afhankelijk stelt van de vrouw, welke aldus geweldig wordt overschat en geïdealiseerd. Het gevolg daarvan is, dat de beminde vrouw een zoodanige suggestie uitoefent op de zich minderwaardig gevoelende man, dat deze zich identificeert met zijn ideaal en tot imitatie komt, tot gehoorzame navolging: verliefdheid beduidt te verkeerren in een toestand van hypnose. Doch ook de massa is libidineus geconstrueerd. Zij ondervindt het gevoel der hulpeloosheid, der vrees,

---

*) S. Freud: „Massen-Psychologie und Ich-Analyse“.

welke een verlosser, een bevrediger behoeft, een held, een leider. Een massa bestaat daar, waar elk individu hetzelfde object als ideaal stelt, waarmee elk zich identificeert. En Freud, die met Darwin aanvaardt, dat de oervorm der menschelijke maatschappij de horde was, beheerscht door een sterken man, beschouwt de eigenschappen der massa als erfelijke kenmerken der oerhorde: de navolging, gehoorzaamheid, volgzaamheid jegens den vader, het opperhoofd den leider. De afhankelijkheid en de gedachtelooze overgave jegens hem, den sterke, den held, den heros. Deze oervader, die naijverig zijn zonen verbood, de vrouwen der horde, zijn vrouwen, te naderen, dwong jaloersch zijn zonen tot sexueele onthouding, d.w.z. hij dreef ze ertoe, de hordegenooten tot object te kiezen eener gesublimeerde liefde, en zijn gevoelens aan hen te binden. De oervader dwong zijn onderworpen familieleden in de massaziel, en hij hypnotiseert deze: de oervader is taboe, heilig, onaanastbaar. Hij wordt weldra onsterfelijk gedacht en tot mythologische figuur herschapen: de oervader is god geworden. En hier treedt met verblindende helderheid in het licht, dat de ziel van den godsdienstige een massaziel is, gevormd in de oerhorde, en dat haar held, de oervader, is vereeuwigd tot „god”, tot een wezen dat „bovenmenschelijk” menschelijk is, dat de menschen verwekte en hen regeert, dat gehoorzaamd worden moet, dat een ideaal is van kracht, wijsheid en overmacht.

Het is dus niet toevallig, dat Freud twee massa's noemt, waarin de collectieve ziel sterk zich openbaart: de kerk en het leger. In beide, door geestelijke dwang bijeengehouden collectiviteiten heerscht de illusie, dat een opperhoofd (de veldheer, Christus) alle enkelingen der massa evenzeer liefheeft, beschermt en naar de overwinning voert. Wat men den geloovige of den soldaat aandoet, wreekt Christus of de veldheer. Deze opperhoofden binden de individuen. Vervalt deze band, wordt een oogenblik de eenvormigheid onderbroken, dan ontstaat een paniek. Immers het karakter der massa was, gemeenschappelijk een bevel uit te voeren. Zoodra nu de bevelhebber valt, wordt elk lid der

massa een hulploos wrak en de angst grijpt hem aan. Dezelfde massa's die wonderlijk dapper en met doodsverachting streden, verworden tot laffe, vluchtende en angstige enkelingen, zoodra het vertrouwen in en de suggestie van het opperhoofd is verbroken. Bij de godsdienstige massa, de kerk, zou een dergelijke paniek uitbreken, zoodra het geloof aan god of christus was opgeheven. Dit geloof bindt de leden der kerk. „Buiten dezen band — aldus Freud — staan echter ook tijdens Christus' heerschappij alle individuen, die niet tot de geloofsgemeenschap behooren, die haar niet liefhebben en van wie zij niet houdt; daarom moet een godsdienst, ook als hij zich de godsdienst noemt der liefde, hard en liefdeloos zijn jegens diegenen die niet tot hem behooren. In den grond is elke godsdienst zulk een godsdienst der liefde voor allen, die hij omvat, en wreedheid en onverdraagzaamheid ligt elken godsdienst na jegens hen die niet tot hem behooren.”

De taak van het atheïsme in dezen is, te genezen. Doch genezing is slechts mogelijk door het kennen der ziekteoorzaken. We hebben deze opgespoord en gevonden. Slechts één redmiddel kan hier in staat zijn, de suggestie van den godsdienst te boven te komen en haar overmacht te breken. Dat geneesmiddel is te vinden in de opvoeding van den mensch tot een zèlfdenkend en zèlfhandelend wezen: het collectieve bewustzijn moet hij louteren tot zelfbewustzijn, de critieklooze aanvaarding vervangen door zijn contrôleerend oordeel, en zijn nietswaardigheidsbesef overwinnen door de kennis van de eigen vermogens en het vertrouwen op eigen kracht. „De ontbinding der individuele ziel in de collectieve ziel van een groep is ongetwijfeld een kracht voor deze groep, maar vormt zeker geen vooruitgang, noch voor de samenleving, noch voor de individuen. Men wordt slechts een krachtige persoonlijkheid door zich te bevrijden uit de ziel der massa.” (Le Bon).

V.

Het is de taak der opvoeding, den mensch de middelen en de mogelijkheid te wijzen tot het vormen zijner persoonlijkheid. Doch bij voorbaat moet de vraag worden gesteld, of inderdaad de mensch tot een zelfbewuste persoonlijkheid wil worden? Men zal krachtens de ervaring geneigd zijn deze vraag bevestigend te beantwoorden, omdat niemand de slavernij van zichzelf als deugd ooit verdedigt en weigert te erkennen, dat hij geen persoonlijkheid bezit, terwijl hij wel in 't oog loopenden eerbied toont voor de krachtige persoonlijkheden, die iets vermogen. En zooal iemand berusten zou in zijn minderwaardigheid, zou dit slechts bewijzen, dat zijn opvoeding er op gericht is geweest, alle zelfverwerkelijking te dooden en alle oorspronkelijkheid uit te roeien. Gelukkig echter demonstreert het kind, dat elke mensch in aanleg streeft naar zelfbewustzijn en dat het „weest u zelf” zoo sterk is, dat het voorafgaat aan het „kent u zelf”. De opvoeding van den wil, om zichzelf te zijn, moet derhalve het beginsel zijn, dat elke godsdienstige suggestie voorkomt. Doch juist de godsdienst heeft in zijn methode dezen groei verhinderd. Wanneer Payot in zijn boek *dienaangaande**) de „ontmoedigende en valsche theorieën betreffende de opvoeding van het willen” bestrijdt, zijn het juist de godsdienstige principes welke hij aanvalt. Volgens den godsdienst toch mag men slechts twee beginselen laten gelden. Het eerste is conseqwent: het is dat van het fatalisme. Volgens deze theorie kan de mensch niet ontkomen aan de lotsbestemming, welke god bij voorbaat hem heeft toegekend. Deze predestinatie-leer stelt het resultaat van het menschelijk handelen dus voor als een door god zelf beschikt gevolg, waaraan niemand kan ontkomen. De gelukzaligheid en de verdoemenis zijn geen oorzakelijke uitvloeisels van een aantal tot elkaar in betrekking staande oorzaken, doch louter buiten elk verband staande willekeurige oordeelen van god. Gelukkig toont de ervaringswetenschap, dat de vorming van het karakter minder eenvoudig is en wel degelijk gedetermineerd. Im-

---

*) J Payot: „De opvoeding van den wil”.

mers niemand is volstrekt goed of volstrekt kwaad, niemand is volmaakt nóch in het eene noch in het andere. Daarenboven is ook het karakter vatbaar voor veranderingen tengevolge der opvoeding, der omgeving, der ervaringen en der zelfkennis. Hoezeer ook de mensch wordt beheerscht door zijn wezen, dit wezen is geen eenheid, omdat het bewustzijn een complex is van denken, gevoelen en willen. De wil kan dus niet onafhankelijk zijn van het verstand en het gevoel, en waar beide wel degelijk vatbaar zijn voor ontwikkeling, zal ook de wil deze evolutie dienen moeten. De theorie van de machteloosheid van den wil jegens gods raadsbesluit is derhalve onhoudbaar.

Even verderfelijk, hoewel minder conseqwent, is het beginsel van den vrijen wil, waaronder men verstaat den willekeurigen wil. Volgens dit principe zou de mensch kunnen doen, wat hij zou willen, en wel met dien verstande, dat hij zoowel het eene als het andere, dus desnoods tegenovergestelde dingen, zou kunnen willen. Deze absolute ongebondenheid van den wil is wetenschappelijk een illusie, maar godsdienstig een dwaasheid. Indien toch een god bestaan zou, moest zijn wil almachtig zegevieren. Het is aan geen twijfel onderhevig, dat voor den geloovige de menschenwil zwakker is dan de wil gods en derhalve hem onderdanig. Wat god niet wil, kan de mensch niet doen. Volbrenkt de mensch het kwade, dan moet god dit toestaan. Doch waartoe dient gods wil, wanneer hij ook het kwade en de zonde wil? De „vrije wil” is, indien god inderdaad zijn zou, slechts zoo vrij, als god toestaat, d.w.z. niet vrij. Indien toch god beveelt: „Gij zult niet dooden”, dan beduidt dit slechts, dat god den mensch de vrijheid wil ontnemen om te dooden, dat er niet gedood zal worden. En indien hij wil dat er geen kwaad zal geschieden, dat er dus geen kwaad zal zijn, wil dit slechts zeggen, dat de mensch de vrijheid niet mag bezitten om het kwade te doen. De vader, die zijn kind verbiedt rauwe appelen te eten en tegelijkertijd het verleidt, ze wèl te eten, zoo'n vader zou niets dan een misdadige valschaard zijn. Hoe erbarmelijk moet dan ook wel een god wezen, die in zijn almacht de neiging en de

vrijheid scheidt tot zondigen, en daarna de zonde bestraft! Hij zou de theologische agent-provocateur zijn van monsterachtig gehalte.

Doch de vrijheid van den wil in godsdienstigen zin is een waan. Juist omdat de wil is gedetermineerd, bepaald door verstand en gevoel, en deze weer afhankelijk zijn van een onnoemelijk aantal oorzaken, juist daardoor kan niemand in zijn willen vrij zijn. De zachtmoedige kan niet willen dooden en een tyran kan de vrijheid niet willen voor anderen. Bovendien is de wil afhankelijk van erfelijke eigenschappen: het kind van den perversen vader is evenmin verantwoordelijk voor het feit dat het ziekelijke neigingen bezit, als het paard voor zijn vrees voor stroo waarop tijgers hebben gelegen. De criminaliteit onderzoekt juist, welke de oorzaken zijn der onzedelijke handelingen en ze ontdekt, dat bijv. de pathologische misdrijven toenemen bij hogere temperatuur en bij drankmisbruik, dat alle delicten hun oorzaak vinden in factoren, welke grootendeels zijn te wijzigen. Doch de menschelijke wil is hoofdzakelijk bepaald door oorzaken ten goede, door de behoeften der natuurlijke zedelijkheid in den mensch, een ethiek welke reeds wordt aangetroffen bij bepaalde dieren. Deze verworven en toch erfelijke moreele kenmerken berusten op een algemeen biologisch feit, dat n.l. van de aantrekking ten opzichte van elkander van wezensgelijke eenheden. Zoo goed als de cellen zich vereenigen tot primitieve organismen zullen deze elkander zoeken tot de bevrediging van den honger en de sexueele driften. Hierin schuilt wel voornamelijk de grondslag der wederkeerige betrekkingen tusschen soortgenooten, omdat de sexueele kracht, die de levenskracht is bij uitnemendheid, zich verkeeren kan tot een (homosexueele en heterosexueele) op materieele doeleinden gerichte liefde en deze weer kan worden geïdealiseerd tot saamhoorigheid in gezuiverden zin, tot een solidariteit welke zich uitstrekt over allen. De mensch kan niet gelukkig zijn dan door de medewerking van minstens één ander mensch, niet waarlijk genieten der liefde dan door haar beantwoording. En deze wederkeerigheid geeft aan

het egoïsme in den mensch, dat gezond en natuurlijk is, zijn grens, waardoor geen enkele handeling ooit vrij kan zijn van den aldus bepaalden wil. „Wij bevelen de mensche-lijke natuur slechts door haar te gehoorzamen. De eenige waarborg voor onze vrijheid zijn de wetten der psychologie, die tegelijkertijd ook het eenig mogelijke middel tot onze bevrijding vormen. Er is voor ons geen vrijheid dan in den schoot van het determinisme". En Payot voegt er aan toe, dat „met uitzondering van een groep ongeneeslijke krankzinnigen en een paar dozijn onverbeterlijke ruwe menschen wij allen zijn voorbeschikt op de goede manier."

Indien echter onze wil al bepaald is, dit beduidt niet dat hij volstrekt machteloos en beslist onderworpen zijn zou: determinisme is geen fatalisme. De fatalist denkt zich de oorzaken der verschijnselen als niet door den mensch te veranderen noch op te heffen; de determinist beseft, dat een groot deel dier oorzaken wel degelijk te wijzigen zijn. De fatalist predikt berusting; de determinist leert te beheerschen. En wanneer hij de oorzaken der wilszwakte kent, zal hij niet rusten vóór hij deze meester geworden is, of vóór hij zich er tegen heeft beschermd. Zedelijk is de mensch eerst dan vrij, wanneer hij geleerd heeft zichzelf en de omstandigheden te regeeren. De mensch verlangt dus niet den vrijen wil, doch den eigen wil, die is „geëigend", die dienstbaar is aan zijn denken en gevoelen en die daar- door is bepaald. „De zedeleer behoeft dus volstrekt niet haar lot te koppelen aan zulke gewaagde en zulke ontmoedigende theorieën als die van den vrijen wil. De zedeleer heeft slechts de vrijheid noodig, wat heel wat anders is, en deze vrijheid is slechts mogelijk in en door het determinisme" (Payot). Leert de oorzaken van 't kwaad begrijpen, vermijdt en bestrijdt ze, roept ze niet op, zondert ze af, wijdt u actief aan het goede, want de werkzaamheid schept wat ge begeert, past immer een fysieke en geestelijke hygiëne toe, kiest uw omgeving zorgvuldig en nauwgezet en zoekt kracht bij de groote dooden, die als persoonlijkheden een voorbeeld waren — dan zult ge zeker uw zwakten te boven komen, dan zult ge de wilsvrijheid bezit-

ten door de spanning uwer krachten. Terecht zegt Payot: „De zedelijke vrijheid, moet evenals alles wat op de wereld waarde heeft, in fellen strijd veroverd en voortdurend verdedigd worden. Zij is het loon van de sterken, de bekwamen, de volhardenden. Niemand is vrij, indien hij niet verdient vrij te zijn. De vrijheid is zoomin een recht als een feit: zij is een loon, het hoogste loon, dat het meeste geluk aanbrengt. Zij is voor alle gebeurtenissen van het leven, wat het zonlicht is voor het landschap. Hem, die haar niet veroverd heeft, zullen alle diepe en duurzame geneugten van het leven ontzegd worden.”

VI.

Opvoeding tot vrijheid! Ziedaar de psychologische taak van het atheïsme, zoowel voor den mensch als voor het kind. De psychologie, de zielkunde, houdt ook in zich de paedologie, de kinderzielkunde, en deze leert ons de gevoeligheid, de vatbaarheid en de ontwikkelingsmogelijkheid kennen van het kinderbewustzijn. Het is geen toeval doch noodwendigheid, dat tal van godloochenaars zich bewust en speciaal hebben toegelegd op de opvoeding. Francisco Ferrer stierf voor haar den martelaarsdood. F. Domela Nieuwenhuis wijdde haar zijn beste studies. Ellen Key, de moedige, trotsche, rijke vrouw, die een sieraad is voor het atheïsme en wier geschriften bronnen mogen heeten van levensgenot, en Guyau die den mensch toonde welk een overvloed van energie hij tot zijn beschikking heeft, hebben alle aandacht besteed aan de opvoedkunde.*) Het reactionnaire onderwijs heeft mensch en kind behandeld alsof zij achterlijke schepsels en bijgeloovige middeleeuwen waren, die tot geloof moesten worden gebracht door dwang en gezag. De vreeze des heeren heette immer beginsel van alle wijsheid en terecht zegt Guyau: „De vrees, dát was

*) Men leze: P. Ramus: „Francisco Ferrer”. F. D. Nieuwenhuis: „Handboek van den vrijdenker”. Idem: „Freiheit in der Erziehung”. Ellen Key: „De eeuw van het Kind”. Idem: „De weinigen en de velen”. J. M. Guyau: „L'irréligion de l'avenir”

een goede bewaker van den positieven godsdienst en de religieuze opvoeding, een bewaker die altijd op wacht stond en bereid was alarm te maken." Juist deze „craintes folles" hebben de kinderzieltjes verkracht en deze een richtsnoer in het leven opgedwongen zonder dat eenig begrip daarvan werd bijgebracht. Het geloof, dat op de christelijke en openbare scholen den kinderen werd ingeprent, schakelde het begrijpen uit. De paus, de bijbel en de onderwijzer waren immer als onfeilbare autoriteiten voorgesteld geworden. De kerk en de staat moesten godsdienstigen en staatsburgers kweken, kneeden en vormen, hoewel geen van beide lichamen opvoedingsinstituten waren. Reeds Marx zeide: „Een volksopvoeding door den staat moet geheel verworpen worden. Regeering en kerk moeten beide van elken invloed op de school worden uitgesloten."*) En geestig zeide Multatuli: „Het onderwijs is tot een regeeringsmiddeltje gemaakt. Het onderscheid tusschen het christelijke en het staatsonderwijs bestaat hierin: het christelijke onderwijs word bedorven van den hemel uit, het staatsonderwijs van den Haag uit, d.w.z. door de regeering".

Opvoeding (éducation, erziehung) beduidt ook etymologisch niets anders dan ontwikkeling (iets uit iets anders leiden), doen bloeien wat in kiem aanwezig is en wat zich evolueert, indien de voorwaarden daartoe gunstig zijn. De paedagogie bepaalt derhalve de voor de opvoeding nuttige factoren: ze is deterministische wetenschap, omdat ze uit de ervaring leert onder welke invloeden het kind en de mensch zich het best ontwikkelen. Wanneer het kind ongezeglijk is en baldadig, dan zijn daar oorzaken voor aanwezig. Sommige ouders geven hun kinderen nimmer de middelen om iets tot stand te brengen, iets te construeeren, maar ze verbazen en ergeren zich indien hun gezonde kinderen den overmaat van energie uiten in het vernielen van dood speelgoed. Indien het kind niet iets heeft te scheppen, moet het iets vernietigen, want het moet actief zijn. Deze

---

*) K. Marx: „Randglossen zum Programm der D. A. Partei".

werkzaamheid te leiden en te leeren beheerschen is het doel der opvoeding. „De nieuwe mensch — zegt Ellen Key — zal onder eigen verantwoordelijkheid, voor eigen rekening dit ontzaglijk ernstige leven moeten doormaken. De voorraad scheppingskracht, en persoonlijk initiatief, dien hij daartoe meebrengt, het kapitaal energie, waarmede hij den druk van het lot zal kunnen weerstaan, de hoeveelheid vermogen om gelukkig te maken en gelukkig gemaakt te worden — dit alles hangt, behalve van de natuur zelve, in hoofdzaak af van de wijze, waarop de opvoeder de individueele kindernatuur zal behandelen.” En elders zegt ze terecht: „De moeders moeten ernstig inzien, dat geen sociaal werk van grooter gewicht is dan de opvoeding der kinderen en dat niets haar goeden invloed thuis vervangen kan.”

Van de huidige school heeft Multatuli grimmig gezegd: „Als de school den kinderen niet het leeren verleert, heeft ze al veel goed gedaan”. Zijn vonnis was niet te hard. In den hedendaagschen tijd nog geldt het „gij moet” als willekeurige imperatief, en nooit tracht men het kind op te voeden tot het „gij kunt”, dat hem kennis geeft van en vertrouwen op zijn vermogens. De autoritaire methode verbiedt den kinderen het zelfdenken en het zelfdoen, zij wringt hun lijfjes in banken die ware folterwerktuigen zijn en hun geest in vormen die hem verkrachten. Elke onderlinge hulp en wederkeerig dienstbetoon (bij het vóórzeggen, afkijken en bij tal van werkzaamheden) zijn ten strengste verboden. De onderwijsvakken zijn gericht op het aankweken van chauvinistische en patriottische deugden voor welke internationale saamhoorigheid misdaad is, van kennis van grenzen en de-natie-verheerlijkende liedjes, van vereering van moordende roovers als J. P. Coen en Piet Hein en van militaristen als De Ruyter en Van Speyck, van aanbidding der kapitaalophooping door sluwe renteberekening en geraffineerde winstmakerij. Van een natuurlijke, rustige onwikkeling der kinderziel is geen sprake. „Wat opvoeding heet — zegt Ligthart — is vaak niets anders dan een stelselmatige beneveling en verschrompeling van 't

kleine, effen leventje, dat zich aanvankelijk zoo mooi en frisch ging onthullen." En dezelfde opvoedkundige vraagt: „Is de school niet een instituut om de natuurlijke leerlust der kinderen op 't lands kosten den nek om te draaien?") De Duitse paedagoog Kerchensteiner beschrijft de school aldus: „Inplaats van den zandhoop, de bouwdoos, de schaar, de hamer, de zweep — leien, griffels, linealen, boekjes; inplaats van het vroolijke praten en fantaseeren — zwijgen en toehooren; inplaats van het rondwaren der gedachten in de wereld van den schijn — opletten en den geest in bepaalde richting dwingen; inplaats van ontdekken, probeeren, produceeren — nadoen; inplaats van vroolijk zwerven op straten en wegen — stilzitten, zich in bedwang houden; inplaats van den zwakken kameraad naast zich te helpen — zorgen dat hij niet afkijkt. Is het dan een wonder, dat die kleinen eerst verbijsterd staan en het hoofd verliezen, dat ze zich in zichzelf keeren, inplaats van zich zelf te uiten, dat hun gedachten wegdwalen buiten de vier muren van 't lokaal, ondanks allen goeden wil, alle vermaningen en straffen?"

De nieuwe opvoedkunde zal daarom moeten voldoen aan drie eischen: ze moet rationalistisch zijn, libertair en humanitair. Rationalistisch, d.w.z. dat ze er naar moet streven, het kind iets te doen aanvaarden, omdat het dit redelijk acht, omdat het dit begrijpt. „Een der beginselen van de opvoeding — aldus Guyau — is te veronderstellen dat het kind redelijk is en het als zoodanig te behandelen, juist om de rede in hem te ontwikkelen, zonder deze ontwikkeling te overhaasten. . . . . De wetenschappelijke opvoeding van het kind moet dus beginnen met haar eerste vraagstuk: men is het kind de waarheid verschuldigd, de waarheid die toegankelijk is voor zijn verstand. . . . . Het is zoo gemakkelijk het kind te verwijzen naar later „wanneer het grooter zal zijn". Men moet niet vreezen de rede van het kind te ontwikkelen onder deze beide essentiele vormen: het instinct van het w a a r o m of van het h o e, en

---

*) J. Ligthart: „In Zweden".

het instinct van het logische in het antwoord op het waarom en het hoe." Gulden woorden van dezen vrijdenker: het kind (en de mensch) is weetgierig, het moet oorzakelijk denken doch kent nog niet de oorzaken, en dus vraagt het. Naarmate zijn weten nu toeneemt, wordt het kind eigenaardiger en eigenzinniger: het vormt zijn eigen karakter, geeft een eigen beteekenis aan de gebeurtenissen en zet dit kenmerkende door. Maar „eigenaardig en eigenzinnig” zijn twee woorden, die heden nog op den index staan in de opvoedkunde, welke aan het kind nog de vrijheid onthoudt.

En toch is de vrijheid hoofdbestanddeel der nieuwe paedagogiek, welke er zich op toelegt het menschelijke in het kind tot ontwikkeling te doen komen. „Het woord van Fröbel: Laat ons met de kinderen leven — moet veranderd worden in het meer omvattende: „Laat ons de kinderen laten leven”. (Ellen Key). Wanneer de plant zonlicht, lucht en water tot haar beschikking heeft, dan kan ze niet nalaten te bloeien. Opvoeden beduidt: het kind en den mensch voeden (materieel, geestelijk, moreel) opdat ze groeien en vruchten voortbrengen naar hun aard. Natuurlijk moet men het kind beschermen tegen gevaren, waanvoorstellingen en valsche begrippen, zooals een plant wordt beschermd tegen schadelijke insecten, koude en droogte. Maar men zal niet iets inpompen, slechts het begeerde verschaffen. De paedologie ontdekt bij het kind de z.g.n. „gevoelige periodes”, waarin het kind behoefte heeft aan en vatbaar is voor bepaalde kennis; meestal bijvoorbeeld zal het kind eerder geschikt zijn, schrijf- dan leesonderwijs te ontvangen. Bovendien erkent zij als wezen van het kind zijn activiteit: het kind wil werken, bouwen, scheppen, vervormen. Het wil dit met klei, met zand, met hout, met potlood en pen. Het ideaal der moderne vrije school is daarom de arbeidsschool, waarin het kind overgaat van het spel tot den arbeid, van de fantasie tot de kennis en geleidelijk zich vormt tot mensch. Ontwikkeling door arbeid en vrijheid: dat is het credo van onzen tijd, die met Jean Paul zegt: „Hoe meer de opvoeding vrij laat, des te waarachtiger wordt het kind; verbiedt zoo weinig mogelijk”. Vele der

conservatieve ouders begeeren in grenzelooze zelfoverschatting nog, dat de kinderen gevormd worden naar hun beeld, en een tweede editie moeten zijn der oorspronkelijke uitgave. Daarom willen ze alles verbieden, wat hun levensbeschouwing in den weg staat. Doch zij hebben op het kind geen dusdanig recht. „Men verbiede — zegt Ellen Key — zoo min mogelijk, maar beslist en op goede gronden, niet alsuiting van een gril. Vader en moeder moeten waakzaam zijn, maar de kinderen niet bewaken, en de betrekkelijke vrijheid zal de kinderen leeren de volle vrijheid te gebruiken, terwijl voortdurend verbieden en toezicht een onoprechtheid en zwakheid aankweeken.”

„Er moest — aldus dezelfde schrijfster — een zondvloed over de paedagogen komen, waarbij de ark slechts Montaigne, Rousseau en Spencer en de nieuwe kinder-psychologische literatuur behoefde te bevatten.” Want de grondtoon uit de geschriften dezer opvoedkundigen was, dat de mensch in beginsel een zedelijk-redelijk wezen is en dat hij dus in de vrijheid eerst waarlijk mensch zal kunnen worden, omdat hij dan juist zich zal ontplooien. Want het humanitaire ideaal is onverbrekkelijk verbonden met het rationalistische en libertaire. Zonder redelijk bevatten geen zelfstandigheid, doch geen redelijkheid zonder vrijheid. En uit deze beide wortelen der persoonlijkheid bloeit deze zelf omhoog als een ethisch bepaalde mensch, die zijn verwantschap met de natuur en de gansche menschheid zich ongehinderd bewust kon worden. Men vreeze de vrijheid niet, omdat juist de ervaring toont dat wie in vrijheid is opgevoed zijn eigenschappen en krachten het beste kent, en dus het best ze kan beheerschen en beperken en ordenen. De vrijheid is de moeder der orde, en het vrije kind dat in de gelegenheid wordt geestelijke en lichamelijke activiteit te ontwikkelen, blijkt zelf die orde in zijn arbeid te scheppen. Doch juist de als slaaf opgevoede staat vreemd in de vrijheid en weet haar niet aan te wenden met rede. „Tegen het misbruik der vrijheid bestaat er geen beter geneesmiddel dan de volkomen vrijheid zelve” (Ellen Key). En de fabriek, welke kleine menschjes modelleert en

nivelleert, en afwerkt en daarna aflevert — deze machine die school heet moet grondig worden gerevolteerd.

Het verlossingswoord van onzen tijd is *autonomie*. Haar beginselen berusten op de steeds meer erkende groote en goede krachten in den mensch. Autonomie, dat beduidt zelfbestuur en zelfbeheersching. Doch ze zijn slechts mogelijk door de zelfbepaling, door de kennis van de oorzaken welke onze handelingen determineeren. Wij zelf echter zijn niet de eenige bouwers der wereld: Onze medemenschen en onze kinderen behooren tot hen, in wier handen het lot ligt der toekomst, ook van ónze toekomst. Roepen wij daarom in hen alle vermogens wakker ten goede, mobiliseeren wij de natuurlijke eigenschappen in elk menschelijk wezen, want ze zijn zedelijk en redelijk. Rousseau heeft door zijn natuurverheerlijking de cultuur onrecht gedaan, want zij is zeer zeker een genezende activiteit geweest van grooten omvang. Doch elke cultuur bereikt haar toppunt, en als een vermoeide Bouwmeester Solness duizelt zij van de vergezichten welke zijzelve heeft mogelijk gemaakt. En dan is het de jeugd der natuur, welke alle beschaving reddend vernieuwt en verjongt. Het doodende mechanisme van onzen tijd, de toegepaste, moordende psychotechniek, waardoor de ziel werd vermorzeld onder de raderen der bedrijfshuishouding, de immer toenemende industrialisatie ook in het geestelijk leven hebben den modernen mensch ontzield. En zijn hoogste goederen zijn slechts te veroveren door de hoogste bezinning. Waar de persoonlijkheid verloren gaat dient zij zichzelve te redden. In het zedelijk leven en in den maatschappelijken strijd zijn alle waarden geijkt naar haar practisch gebruik; het leven is politiek geworden in den slechtsten zin des woords, gericht op de kwantiteit en den schijn en alle kwaliteit vervlakkend. Het vraagt niet langer naar zedelijke, maar naar gebruiks- en ruilwaarden, niet naar redelijke, maar naar rendabel te maken gedachten. De wijsbegeerte wordt verlaagd tot luxe, want hare profijten zijn gering, haar moeiten zwaar. De ethiek wordt vernederd tot aanhangsel van een militair en autoritair gehandhaafd productie- en dis-

tributiestelsel, welks belangen de hare te boven gaan. En de jonge wetenschap der zielkunde wordt het eerste toegepast ten bate der winst- en kapitaalvorming van den exploitant. Indien een groote omwenteling in dit alles mogelijk is, dan zal zij slechts tot stand komen door de opvoeding tot redelijk denken en zedelijk willen, een opvoeding waarin de aanleg van den sociaal bepaalden mensch zijn ontwikkeling en bloei zal kunnen bereiken. Doch dan dient deze opvoeding den weg te wijzen naar zelfverwerking, opdat de enkeling niet opnieuw vervalle in de massale middelmatigheid en hij niet zijn groei verstikke door de verblindende, hypnotiseerende en bedwelmende verbeelding van den godsdienst. En dan houde alle paedagogie zich bezig, niet alleen met het vraagstuk van de vorming van het kind, doch evenzeer met „de opvoeding der opvoeders”, der ouders zelf. Op sexueel gebied zijn de oude geboden gestorven, de oude wetten gevallen, en de vrijheid der handelingen is geproclameerd. Doch de mensch heeft zich geen nieuwe levenshouding nog veroverd, wijl hij zichzelf nog niet gevonden heeft, en zoo leidt vrijheid tot losbandigheid zonder zin. En wat het erotische leven beroert, is beeld van wat allerwegen geschiedt: de mensch heeft in de eeuwen die zijn heengegaan zichzelf verloochend terwille en tenbate van wat buiten hem dwingend gezag gelden deed. Thans heeft hij ook dit verloochend en den last der wetten en plichten verworpen, zonder nog door zelfkennis tot zelfregeling en redelijke bepaling te zijn gekomen. Daartoe leide hem thans de zielkunde, en de opvoeding zij haar ideaal.

Wanneer wij ons aan het einde dezer studie afvragen, welke de strekkingen zijn der godsdienstige opvoeding, dan ontdekken we als wezenlijke kenmerken het aanvaarden der waarheden op gezag van het geloof, het erkennen van eenige absolute autoriteit, als god buiten den mensch gesteld en de berusting in de vrome aanvaarding van de rampen en smarten als uit het wezen gods ontspringend. Het menschelijke bewustzijn is daardoor verlaagd tot een ontwricht, verdeeld en innerlijk tegenstrijdig object, overge-

leverd aan de suggestie en het minderwaardigheidsgevoel. Het atheïsme echter vindt in de moderne, wetenschappelijke zielkunde de bouwstoffen, welke de psyche van den ontzielden mensch weder zullen vermogen op te heffen en te genezen door de opvoeding van kind en mensch. En slechts rationalistische libertaire en humanitaire opvoeding kan de menschenziel herstellen in harmonie en kracht, in besef van eigen rijkdom, in de wetenschap der eigen schoonheid en vooral het menschelijk bewustzijn doen kiezen als eenige richtsnoer in het leven. „Wij zijn — zegt Guyau*) — als op den Leviathan, waarvan een golf het roer had weggerukt en een windvlaag den mast had verbrijzeld. Hij was verloren in den oceaan, zooals onze aarde in het luchtruim. Zoo dreef hij op het toeval, voortgejaagd door den storm, als een groot wrak dat menschen droeg; en toch kwam hij aan. Misschien zullen zoo ook onze aarde en de menschheid aanlanden bij een nog onbekend doel, dat zij zichzelf zullen hebben geschapen. Geen hand die ons leidt, geen oog dat voor ons uitziet; het roer is sinds lang verbrijzeld, of beter: het is nimmer geweest, het moet gemaakt worden; het is een groote taak, en het is ónze taak.....”

---

*) J. M. Guyau: „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction”.

HET ATHEÏSME EN DE ZEDELIJKHEID.

„Waaraan gelooft ge? Hieraan: dat de gewichten van alle dingen opnieuw geijkt moeten worden.”

F. NIETZSCHE.

I.

De tijden, dat godsdienst en zedelijkheid als onafscheidelijk verbonden begrippen steeds tezamen werden gedacht, zijn voorbij. Tegenover de sanctie welke de godsdienst verleende aan de menschelijke handelingen heeft de autonome persoonlijkheid onafhankelijk leeren bepalen, wat ze waard was. En daarbij is op geweldig ontnuchterende wijze gebleken, hoezeer de godsdienst, inplaats van de zedelijkheid te bevorderen, juist de onzedelijkheid bekrachtigde. Het aureool dat eens de religie kroonde alsof zij juist alle moreele waarden schiep, viel en de mensch erkende hooger en maatstaf dan het godsdienstig oordeel: het zedelijk onderscheidingsvermogen. Daarmee was een conflict ontstaan tusschen godsdienst en zedelijkheid en bijna alle strijd tegen den eersten ontspringt uit moreele overwegingen.

In de oudheid gold het priesterlijk gezag als politiek-economische en zedelijke autoriteit in eenen. De geboden tot het handelen waren practische wetten tot het gebruik in de economische omstandigheden van elken dag en de prikkel tot handelen was even zoo materieel gesteld: men moest dit volbrengen en dat nalaten, omdat in het eerste geval belooning, in het tweede straf van god te verwachten viel. De tien geboden uit het Oude Testament illustreeren dit zeer duidelijk: ge moet de ouders eeren, opdat het u goed ga in het land dat ge bewoont; dus in stoffelijk opzicht. Doch ook het Nieuwe Testament predikt de vergoedingsleer bij uitnemendheid: de geloovige zal het godsrijk beërven en den hemel, den ongeloovige wacht de verdoemenis

en de hel. De armen worden zalig gesproken, omdat zij den hemel deelachtig zullen worden en onophoudelijk wordt den kinderkens de eeuwige gelukzaligheid als belooning voor oogen gesteld. Deze wetten en geboden hadden ook betrekking op het eigendomsrecht („Ge zult niet stelen” en „Ge zult niet begeeren”) op het huwelijk („Ge zult niet echtbreken”) en andere maatschappelijke instellingen. Bij de Babyloniërs trad nog veel scherper in het licht het verband tusschen priester Moraal en godsdienst eenerzijds en de eischen eener practische, maatschappelijke levenshouding anderzijds. Feitelijk had dit alles met Moraal niets uitstaande: juist de zedelijkheid teekende verzet aan. Tallooze ketteren bestreden de onrechtvaardige verdeeling en den verkoop van aflaten en gunsten, waarbij de rijken verbevoordeeld werden tegenover de armen. Het was bekend, dat de roomsch-katholieke geestelijkheid de rijken in den biechtstoel weinig berispte en de armen weinig ontzag: Lafontaine heeft daaraan nog een aardige fabel gewijd. De afkeer van de farizeeërs, die toch zeer fatsoenlijk en vaak filantropische menschen waren, is een protest der zedelijkheid tegenover godsdienstige hoovaardij en zelfverheffing. Waardoor is de leer der vóórbeschikking tot verdorpen of tot zaligheid, deze strenge calvinistische doctrine, anders gevallen dan door den afkeer der Moraal? Hoevelen hebben zich een nieuwen god verbeeld en zijn aanhangers geworden van nieuwe godsdienstige beginselen, omdat juist de zedelijkheid krijg voerde met de traditioneele godsdienstvormen! Men spreekt over evolutie in den godsdienst, over het feit dat hij zich zuivert en zich vergeestelijkt, doch men laat na te erkennen, dat indien er vooruitgang is in godsdienstige ontwikkeling, deze te danken is aan de ethiek, zoozeer zelfs, dat vele vormen van moderne religie niet anders zijn dan in traditioneele, dus godsdienstige kleeding gestoken ethische begrippen en derhalve als godsdienst feitelijk opgehouden hebben te bestaan.

De godsdienst verwekt noch stuwt de zedelijkheid, eenvoudig omdat hij de bestaande zedelijkheid, d.w.z. de „geijkte zeden”, aanvaardt. Hij kent geen conflict tusschen aan-

wezige moraal en nieuwe ethiek, evenmin als tusschen de voorhandene wet en het actieve, dus zich vernieuwende rechtsbewustzijn. De godsdienst, en dat is zijn gansche betekenis ten aanzien der ethiek, sanctionneert, bekrachtigt, heiligt het bestaande en als goed aanvaardt. Eerstens immers is hij de openbaring van den collectieven, dus middelmatigen en passieven geest, en tevens is hij de drager der gedachte, dat de wereld uit god is en door god gerechvaardigd, dus geheiligd door zijn wil. Waar niets geschiedt zonder gods wil noch buiten diens toelating, past den kleinen mensch slechts lijdelijke en bewonderende, hoewel niet-begrijpende aanvaarding. De regenmaker wist reeds profijt te trekken van deze eigenschap bij alle godsdienstigen en zijn relatie tot de veronderstelde hoogere machten te exploiteeren ten bate zijner positie. Hij werd „taboe" verklaard, omdat de stem gods door hem vertolkt, de wil der hooge geesten door hem verduidelijkt werd. En zooals de regenmaker tot gezaghebbend priester en parasiteerend exploitant werd in den naam gods, zoo sanctionneerde hij alle maatschappelijke daden, welke zijn belang eischten.

Wie in den peilloozen afgrond staart van het godsdienstig begrip der sanctie, treft juist daarin den draak aan van alle onzedelijkheid. Het onzedelijke toch is juist datgene, wat als atavistisch beginsel nog de roerselen van het menschelijk bewustzijn beweegt, hoewel het in het onderbewustzijn den daadlozen droom scheen te slapen, en dan als verscheuring optreedt van wat het actieve, klare en in nieuw licht stralende zedelijk bewustzijn nauwelijks heeft gebaard als vrucht van tot wasdom gekomen kiemen in het menschelijke zelf. Onzedelijkheid kan eens zedelijk hebben geheeten, en door allen godsdienst zijn geschraagd. De godsdienst is drager van het absolute, en god de idee van het volstrekte, dus onveranderlijke. Terwijl de zedelijkheid voortschrijdt en haar normen wijzigt, blijft de godsdienst zichzelf gelijk. Hij heeft ééns het bestaande bekrachtigd en is nu genoodzaakt, den strijd op te nemen voor zijn handhaving uit louter zelfbehoud. Want geen godsdienst kan straffeloos afstand doen van bepaalde moreele inzich-

ten door ze te vervangen door tegenovergestelde principes. Gods woord geldt als eeuwig en zijn oordeel moet den toets der critiek van eeuw tot eeuw ook weerstaan kunnen. Welke godsdienstige zou er in berusten, zijn God verlaagd te zien tot cameleon, tot een wezen zónder wezen, tot een van kleur verschietende en van meening veranderende halfslachtige persoonlijkheid, even betrekkelijk, even feilbaar, even zondig als de mensch zelf?

Daarom moet de godsdienst, moet krachtens de voorwaarden tot zijn bestaan, conservatief zijn. De god voor Jesaja is dezelfde als die voor den ultra-modernen, socialistisch-doenden predikant van onzen tijd, moet dezelfde zijn op straffe van niet te zijn. En daarmee springt tevens de onzedelijkheid van zijn wezen ons in het oog: want indien god is, moet hij de drager, de verwerkelijker zijn van al het bestaande en dit daardoor sanctioneeren. Godsdienst heiligt de omstandigheden, waaruit de onzedelijkheid voortkomt. Het is zijn taak, zijn roeping, en hij zou niet anders kunnen dan dit. Onze taak echter is het, als anti-godsdienstige strijders zijn rijk op te heffen en te vervangen door dat der ethiek.

Tegenover de zedelijkheid zijn wij geneigd de misdadigheid te stellen. En zeer zeker zou deze onderscheiding steekhoudend zijn, indien niet ook inzake criminaliteit de begrippen bezig waren zich om te wentelen. Is vaderlands-liefde deugd of misdaad, vooral in oorlogstijd? Is, wie uit armoe steelt, een dief, een misdadig individu? Is de moordenaar altijd, in alle omstandigheden, een slecht, een minderwaardig mensch? Ziehier de vragen, die onzen tijd als geen ander beroeren. En geen tijdvak ook heeft zoo zeer gestreefd naar het begrijpen en vergeven van de daden der menschen.

Doch hoewel we den inhoud en de normen der nieuwe zedeleer zeker zullen bespreken binnen het bestek dezer studie, kunnen we toch bij voorbaat vaststellen, dat de tegenstelling tusschen goed en kwaad, hoe betrekkelijk ook deze begrippen mogen zijn voor elk tijdvak der evolutie, ook in iedere periode bestaat. En dat de onzedelijk-

heid wordt erkend in haar tegenstelling tot de moraal welke wordende is en zich baan breekt. In dien strijd tuschen het immoreele dat zich verweert en de moraal die aanvalt plaatst zich de godsdienst aan de zijde der onzedelijkheid. Feitelijk bekampt de ethiek niet den conservativen mensch, maar den godsdienst die hem verhindert zich te ontplooien. Het is de godsdienst, die den armen en verdrukten de berusting predikt met een beroep op het onbegrijpelijke raadsbesluit van god. De godsdienst, die lijdelijk doet aanvaarden de ellende der krot-woningen, omdat gods kinderen niet de begeerte naar het aardsche, doch slechts verlangen naar god mogen voeden. De godsdienst, die den vóór-menschelijken en beestachtigen krijg, het onzedelijke en krankzinnige militaire stelsel verdedigt, wijl oorlog een oordeel gods is en geen sterfeling weet welk wonder uit den oorlog god ons baren zal. En de berustende, de getrapte worm die zich nauwelijks nog kromt en kronkelt, wiens leven schier tot een ondragelijke kwelling is geworden, zoekt de beneveling en den roes, zoekt den schijn en den droom in godsdienst en in hemeltroost. Zijn zelfwaardering is verloren gegaan, zijn zelfkennis vernietigd, zijn zelfbeheersching verdwenen. Is het wonder, als deze mensch óndergaat en zedelijk verwordend in de barbaarschheid van sexueele misdrijven en aanranding van anderer lichaam vervalt?

Het is de grootste verdienste der statistiek, bewezen te hebben, dat de oorzaken der criminaliteit bestendigd worden door den godsdienst.*) Want alle economische en pathologisch misdrijven komen voort uit een complex van omstandigheden, wier instandhouding gevolg is van traditie en conservatisme. De ellendigste economische voorwaarden in arbeid en leven komen vóór in de godsdienstigste streken (het donkere Zuiden, het orthodoxe Drenthe) en de laagste loonen, de slechtste woningtoestanden, de hoogste zuigelingensterfte treft men dáár aan, waar de behoudende en troostende werkzaamheid van den godsdienst

---

*) W. A. Bongers: „Geloof en Misdad“.

nog het minst is gebroken. Doch juist de armsten en de tot pauperisme genaderde proletariërs komen het eerst en spoedigst tot diefstal, welke na de bestraffing en de onverdraagzame maatschappelijke uitsluiting het slachtoffer nog dieper neerdrukt in de schande van het bestaan. Het drankmisbruik, het zich wèg-wanen uit de ondragelijke realiteit en het zich fantastisch verheffen boven de onhoudbare omstandigheden, zijn de gevolgen der slechte woningen, groote gezinnen, smartelijke ellende. In de meest godsdienstige streken tiert het drankmisbruik het onbelemmerdst. Daarmee is de grondslag gelegd tot pathologische minderwaardigheid en de mogelijkheid geschapen tot grove ontucht, sexueele misdrijven, mesgevechten, moordaanslagen enz.

De statistiek der criminaliteit bewijst, dat de positie der katholieken het ongunstigst, die der vrijdenkers het best is. De bijna onveranderlijke volgorde in de evolutie van onzedelijke tot zedelijker levenshouding leidt van katholicisme over protestantisme en jodendom tot atheïsme. De atheïsten toonen het minst onzuiver beeld op zedelijk gebied. Waardoor? Niet, omdat de atheïst zooveel braver, zedelijker, en beter zou zijn dan de godsdienstige. Maar omdat hij, de oorzaken der onzedelijkheid kennend, haar bestrijdt door te trachten deze oorzaken op te heffen. Juist wijl de ongeloovige het geluk niet verwacht van gene zijde der sterren nóch van een denkbeeldig god, doch slechts van zichzelf en van de menschen, juist daardoor strijdt hij voor betere economische omstandigheden, ruimer en gezonder woningen, redelijker en juister opvoeding, vernietiging van drankmisbruik door opheffing van het gebruik, en even zeker bereikt hij daardoor grooter geluk, gunstiger voorwaarden tot zedelijke ontplooiing en een zelferkenning, welke zich niet verlaagt tot de perversiteit van den aanslag op zijn medemensch. De vrijdenkers vertoonen in de statistiek der criminaliteit de gunstigste cijfers in alle rubrieken, dus ook in die der sexueele misdrijven, mishandelingen, ontuchtige handelingen, moordaanslagen, en der delicten van onzedelijken aard in het algemeen. Professor

Bonger beweert zelfs van de ongeloovigen: „Wanneer de criminaliteit dezer groep voor heel Nederland gold, zou deze slechts een vierde deel van het tegenwoordige aantal veroordeelden bedragen”.

In alle tijdperken der geschiedenis zijn de ketteren beschuldigd van onzedelijke leeringen, en zelfs in de twintigste eeuw meende een nederlandsch minister van justitie de vrijdenkersbeweging te moeten afwijzen op grond, dat zij in strijd zijn zou met de goede zeden. In het Romeinsche Rijk golden de Christenen voor onzedelijk, en in een christelijk land heeten de vrijdenkers het. Want de geschiedenis herhaalt zich. Zooals Spinoza een onzedelijke werd gedoopt en Kant een zedenbederver werd genoemd, vergaat het elke zelfstandige, en ethisch vervormende persoonlijkheid. Want wat niet in overeenstemming heet met de godsdienstige zeden, heet onzedelijk, hoewel het juist meest boven deze zeden zich verheft. Multatuli's onsterfelijke parabel van den Samojeed geldt nog heden ten dage: de jonge oproerling was z e d e l o o s omdat hij weigerde zich te besmeren met stinkende traan en o n z e d e l i j k w i j l hij zich parfumeerde met geurige eau de cologne. Zedeloos is de atheïst, w i j l hij zich verzet tegen de barbaarsche en achterlijke zeden van den tijd, en onzedelijk, omdat hij een nieuwe moraal te propageeren durft. De godsdienstige zielen begrijpen niet, dat juist de mensch met sociaal gevoel en een wakker geweten zich te weer stellen moet tegenover den passief-makenden en berusting-willenden invloed van den godsdienst. Want slechts wie alle sociaal gevoel en rechtvaardigheidsbewustzijn mist, kan deze wereld en deze samenleving verdedigen en rechtvaardigen als gods werk, geheiligd door zijn besluit en bestaand door zijn wil.

II.

De hoofdoorzaak tot het verwerpen van den godsdienst is juist zijn onzedelijkheid: het geloof aan god is het geloof aan een onzedelijk wezen. Het feit valt toch niet te ontkennen, dat de smart en de ellende, het ongeluk en de

onzedelijkheid haar oorzaken hebben in en gevolgen zijn van bepaalde processen. Voor den geloovige is de auteur van alle werkelijkheid: god. De schepper, de drager, de onderhouder der wereld is hij. Niets dat niet bestaat door zijn almacht, niets dat vergaat zonder zijn wil. Geen muschje valt van de daken, geen menschenkind overkomt eenig leed zonder de medewerking gods. Zoo is inderdaad het beginsel zuiver gesteld: alles wat geschiedt, vindt plaats met den wil of onder toelating van god. Doch dan is god ook de auteur van alle kwaad en elke zonde. Geen schadelijke, kwade neiging in den mensch of deze ontving haar van god, van zijn vader die hem vormde. Geen drift in zijn daden die niet ontspruit uit gods wil en werk. Indien er een god is, dan schiep god de wereld, de ziektekiemen en de aardbevingen, de schipbreuken en de martelingen. Dan ontving de geradbraakte ketter zijn straf uit gods hand, dan heeft de mismaakte zijn ellende te wijten aan god. Dan verhongert de arme door gods wil, dan sterft de soldaat omdat god den moord niet verhindert. Dan is god zelf het beginsel van alle kwaad.

De gedachte daaraan moet inderdaad ondragelijk zijn, wijl god aldus verschijnt als het monsterachtige wezen dat alle zedelijkheid met voeten treedt. God is dan de vader, die verhinderen kan dat zijn kinderen sterven, en toch hen laat omkomen — die voorkomen kan dat één mensch van honger omkomt en duizenden tot den hongerdood verdoemt — die in zijn macht heeft te verwerklijken, dat de mensch gelukkig zijn zal en niettemin hem in het ongeluk stort — die liefderijk zijn schepselen zou kunnen troosten en genezen, doch hen jammerlijk laat bezwijken zonder één hand tot hulp te hebben gereikt — die vermogens bezit welke het kwaad zouden uitroeien en nochtans het kwaad laat voortbestaan! Deze god zou slechts een afschuwelijk monster zijn en de tot werkelijkheid geworden onzedelijkheid. Hij zou als een eerlooze leven waar nog menschen met eere vallen. En terecht heeft Feuerbach gezegd, dat het edeler is, god eervol te laten vallen dan hem eerloos te doen voortbestaan.

In zijn beroemd en schoon geschreven werk over de moraal heeft Guyau*) de volgende schitterende verbeelding geschreven: „Men sta mij toe een droom te vertellen. In zekeren nacht — welke engel of welke serafijn had mij op zijn vleugel genomen om mij in het paradijs van het evangelie te voeren, nabij den „schepper“? — voelde ik mij zweven in de hemelen, boven de aarde. Naarmate ik rees, hoorde ik van de aarde tot me opstijgen een lang en droevig geluid, gelijk aan de eentonige zang der beken die men boven op de bergen hoort in de stilte der toppen. Doch ditmaal onderscheidde ik menschelijke stemmen: het waren snikken afgewisseld door daden van genade, zuchten onderbroken door zegeningen, het waren wanhopige smeekbeden, klachten uit stervende borsten die den laatsten adem uitbliezen met wierook; en dit alles smolt tezamen tot een enkele onmetelijke stem, tot een zoo verscheurende symphonie dat mijn hart van medelijden vervuld was; de hemel leek me verduisterd, en ik zag noch de zon noch de vroolijkheid van het heelal. Ik wendde mij tot wie me begeleidde. „Hooft ge het niet?“ vroeg ik. De engel zag me aan met een kalm en vredig gelaat: „Dat zijn — antwoordde hij — de gebeden der menschen die van de aarde opstijgen tot god.“ Terwijl hij sprak, schitterde zijn witte vleugel in de zon; maar hij geleeft me geheel zwart en vol verschrikking. „Wat zou ik in tranen versmelten indien ik deze god was!“ riep ik uit, en ik begon waarlijk als een kind te schreien. Ik liet de hand van den engel los en liet me terugvallen op de aarde; ik dacht, dat er teveel menschelijkheid in me gebleven was om te kunnen leven in den hemel.”

Alles wat de zedelijke opvoeding in onzen tijd weet aan te voeren tegen het beginsel van het straffen, geldt in hooge mate voor de gedachte aan de straffen gods. Wanneer in onzen tijd een mensch tracht, den misdadiger te begrijpen en hem te vergeven, dan spruit deze poging voort

---

*) J. M. Guyau: „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction“.

uit een innige solidariteit met alle uitingen des levens, waarin zich het menschelijke openbaart, al is het op veranderlijke wijze. Wanneer wij inderdaad ons zedelijk vermogen het goede van het kwade hebben doen scheiden begrijpen wij, dat het kwaad niet geboren is uit het niets. We zoeken naar de oorzaken, naar de verantwoordelijkheid en we zwijgen. Want we zien, hoe gansch het leven zich saamtrekken kan in ééne daad van een rampzalig mensch, en hoe elke wilshandeling is bepaald. Hoe wij allen schuldig zijn aan het bestaan van verhoudingen, wier ellenden de ziel verscheuren en het lichaam verzwakken, hoe de maatschappij — dat zijt gij en dat ben ik, evengoed als hij „de misdadiger” — de groote broeistoof, de werkzame verwekker is der verlokkende gelegenheid tot criminaliteit, der ideeën welke haar opdwingen aan den zwakke, der haat welke hem opzweept en der omstandigheden welke haar mogelijk maken. Hoeveel verwaarloozing in de opvoeding wreekt zich niet van geslacht op geslacht, hoeveel afstootende liefdeloosheid wierp niet menig-een in het moeras? Allen, allen zijn we verantwoordelijk voor den ondergang van één. En daarom kan niet de straf heelen, maar de opvoedende verpleging, kan niet de tucht redding brengen maar de opvoeding tot zelfgenezing, moet niet de wraak worden toegepast, maar moet voorkomen worden dat het schadelijke en smartelijke zich herhalen zou. Door gebrek aan hygiëne kan de mensch ziek worden; en toch wreekt men zich niet op den zieke door hem te straffen, doch men roept zijn medewerking in tot genezing en tot voorkóming der ziekte. En wanneer door gemis aan geestelijke gezondheid een mensch valt, dan kan slechts straf verergeren wat reeds zwaar was te dragen, en geen mogelijkheid tot genezing is voorhanden, waar de solidaire medewerking van allen ontbreekt.

Doch god, indien hij was en zijn zou, ware de eenige oorzaak van alle kwaad en ellende, de volstrekt verantwoordelijke verwekker van alle omstandigheden waarin misdaad tieren kon, de schepper van elk karakter dat tot onzedelijkheid geneigd was. En deze zelfde god zou de

bestraffer zijn van wat hij zelf had gewild en bewust had toegelaten, de wreker van onrecht dat hij alleen had doen ontstaan, de redelooze bestormer van beelden welke hij zelf had uitgehouwen uit de ongevormde rotsen der werkelijkheid. En niet slechts de pijnigende smart van het kwaad zou hem geweten moeten worden, doch ook alle leed door straf om de uitvoering van dit kwaad zou hem verantwoordelijk doen stellen. De straffende beul is niet beter dan de moordenaar: de laatste heeft gedood, en de eerste doodt na hem. De gevangenisbouwende samenleving is niet beter dan de gevangenen die ze kerkert: dezen hebben wellicht een medemensch schade berokkent en hem benadeelt, en gene overtreft hem in het toepassen van martelende vrijheidsberoving en krenkende vernedering. God echter is de beul, die den moordenaar straft welke slechts gemoord heeft onder gods eigen dwang en almachtige wil. God is de overmacht, die den mensch kerkert welke door hem alleen in de zonde gevallen was. God is het beeld van den rechtvertredenden en onzedelijken tyran, de idee der grenzelooze en smartende willekeur, de inspirator en schepper van het kwaad.

III.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat de godsdienst den menschen niet het inzicht vermag te geven in goed en kwaad. Wanneer men het goede doet of het kwade nalaat terwille van een god, wijl deze almachtige het goede beloont en het kwade straft, dan heeft men het zedelijk standpunt absoluut verlaten en is men aangeland bij de gehoorzaamheid en de vrees. Het gehoorzamen van god nu kan zeer onzedelijk zijn, wijl aan de voorstelling van god het onzedelijke verbonden wezen kan. Indien de Joden het noodig en nuttig en goed oordeelden, alle andere volken uit Kanaan te verdrijven en ze te dooden, werd deze joodsche wil universeel gemaakt en als gods wil den volkeren opgelegd. Derhalve gold het als gods wet, den niet-jood uit te roeien, zooals in het boek Jozua met smartelijke oprechtheid wordt

gepropageerd. Wanneer de middeleeuwsche katholiek meent, dat de ketter moet worden verbrand, dan heet het gods wil, de kettters terecht te stellen op den brandstapel, en wordt dus op gods bevel het kwade gewrocht. Wanneer Luther een vorstendienaar is, heet zijn god een schepper der vorsten, de koningen regeeren bij de „gratie gods”, en zoodra de boeren onder Thomas Münzer opstaan, roept Luther in de voor onzen tijd ruwste, onbarmhartigste, onbeschaamdste woorden, dat god wil, dat deze arme, communistisch-gezinde boeren worden uitgeroeid en onderworpen door de vorsten. De christelijk-historische geloovige waant god christelijk-historisch: hij wil kapitalisme, militarisme en staat tot in de uiterste consequenties. De sociaal-democraat, die in strijd met zijn beginselen nog geloovig is, ziet in god een lid der S.D.A.P., een vaandeldrager der partij, een wezen dat begeert wat de partijgenoot wenscht. Het is dus duidelijk dat „gods wil” slechts der menschen wil is, en even onzedelijk zijn kan als de mensch in zijn atavistische neigingen. En wat noodlottiger is: zoodra de collectiviteit zich een god heeft geschapen, onderwerpt ze zich daaraan; haar evolutie wordt geremd en haar stijging verhinderd door het eenmaal gevestigde godsbeeld. Als massa, als kerk, als sekte, als partij weet de collectiviteit niet vooruit te gaan, omdat de onveranderlijke, statische en eenmaal gevormde godsvoorstelling haar belijders in rust en op een bepaald standpunt vast houdt.

Wanneer de godsdienstige „gods wil” uitvoert, dan beduidt dit geenszins dat „gods wil” zedelijk is, en bovendien: het gehoorzamen is op zichzelf geenszins zedelijk te noemen. Terecht zegt dienaangaande professor Heymans*): „Iedere beschouwing, volgens welke het goede bestaat in het navolgen der goddelijke geboden, kan weer een dubbele beteekenis hebben, naardien men daarbij overwegend aan god als het almachtige of aan god als het algoede, heilige wezen denkt. Op de vraag, waarom men gods ge-

*) G. Heymans: „Einführung in die Ethik”.

boden moet opvolgen, zullen n.l. eenigen antwoorden: omdat god de macht heeft te beloonen en te straffen; men zal echter onmiddellijk gevoelen, dat we met dit antwoord geheel buiten het gebied der ethiek verdwalen. Want volgens dit antwoord zou het zedelijke handelen slechts daarin bestaan, dat men, om voor zichzelf voordeelen te winnen en nadeelen te vermijden, zich voegen zou naar den wil van een heerschende macht. Het ware niet wezenlijk onderscheiden van het handelen van dengeen, die zich aan den wil onderwerpt van een aardisch tyran of geheel blindelings zich naar een overmachtigen demon zou voegen. Nu mogen wij met de woorden goed en zedelijk meenen, wat wij willen, zeker meenen wij daarmee iets anders dan deze door overweging van eigen nut bepaalde onderwerping aan de macht als zoodanig. Wie iets onderwille van het loon of de straf doet of nalaat, handelt wellicht zeer practisch, doch niet zedelijk, en wel evenzooweinig als de loonende of straffende macht een hemelsche als wanneer zij een aardische is." Daarom kunnen wij zeggen, dat het opvolgen van gods geboden ten aanzien der zedelijkheid niet de minste waarde heeft. Immers de godsdienstige voorschriften betreffen de zeden der samenleving, haar verhoudingen, die zeker een maatschappelijke beteekenis kunnen hebben, doch allerminst zedelijk behoeven te zijn. De kapitaalvorming en de exploitatie van den eenen mensch door den ander zijn in overeenstemming met de zeden, evenzoogoed als de landsverdediging en de gehoorzaamheid aan de autoriteiten. De godsdienst moet deze zeden sanctionneeren, zonder naar haar ethische waarde te vragen. Integendeel: in de meeste gevallen wordt slechts gezinspeeld op het nut, dat gehoorzaamheid kan hebben. Het gebod, dat men zijn ouders moet eeren en liefhebben, op d'at het ons goed ga in het land onzer vaderen, is een merkwaardig voorbeeld van onzedelijkheid: het goede moet gedaan worden op hoop tot loon. Ook de moraal van het Nieuwe Testament is absoluut geen moraal: het is de belofte van hemelsch geluk voor de geloovigen, en van verdoemenis voor de ongeloovigen (Marcus 16 : 16), het is

niet anders dan de voortdurende speculatie op de gelukzaligheid en het beërven van het koninkrijk der hemelen voor de braven, de „kinderkens”, en het dreigen met hellepijnen voor degenen die in Jezus niet den Messias erkennen (Mattheus 5). De „Openbaring” eindigt zelfs met het vreeselijke dreigement aan wie niet in het geschrift gelooft, dat hij bezocht worden zal door alle kwalen en plagen, die er in beschreven staan. In de aan Paulus toegekende brieven wordt beweerd, dat wie hoererij pleegt, daarvoor branden zal. De gansche moraal van het Nieuwe Testament is eudemonistisch, d.w.z. gericht op het wekken eener handeling door de voorspiegeling van toekomstig profijt.

Wie een zedelijken aanleg bezit, zal natuurlijk, zoo hij godsdienstig is, niet zich beroepen op gods almacht. „Daarom — zegt Heymans — zullen dan ook de meesten en besten op de vraag, waarom men gods geboden moet opvolgen, iets anders antwoorden, n.l. omdat juist god het goede wil, het beste weet wat goed is. Daarmee hebben we dan in elk geval het ethische gezichtspunt weer teruggewonnen, een gezichtspunt echter, dat ons niet bij voorbaat kan leeren, wat goed is, omdat wij, om het te kunnen aanvaarden, dit eerst moeten weten.” Hier dus zien we, dat de mensch begrijpt, dat het niet aankomt op de resultaten, doch op de motieven der handelingen, en dat deze bepaald moeten worden door de zedelijkheid. Deswege heet het dan, dat we het goede moeten doen, omdat god goed is. Dan echter, wanneer men geen bepaald bevel opvolgt omdat het een bevel is, doch omdat het goed is, moet men zèlf vinden en weten, dat het goed is. Daarmee is god alleen de voorstelling van het begrip „goed”, doch juist het zedelijk oordeel komt dan voort uit den mensch zèlf: het is autonoom, het wordt niet opgedrongen, het bepaalt zichzelf. Het is dan boven alle godsdienst uit en richt zich naar geheel nieuwe beginselen. Want in wezen is de godsdienstige slechts een onbeperkt egoïst: hij is bereid op aarde iets te offeren en iets te doen ten bate van anderen, in ruil voor de hemelsche gelukzaligheid of voor de godde-

lijke belooning. De zedelijkheid is vervangen door den handel: men zet iets in, om veel meer terug te winnen. En hoewel de winst vaak denkbeeldig is, is toch alle handelen daarop gericht: het motief is minderwaardig, omdat het belust is op persoonlijk voordeel en op niets anders. Daarmee gaat de theorie der wederverging gods samen: wie doet wat god wenscht, zal worden beloond, en de belooning wordt meestal zeer materieel en tastbaar gedacht, evenals de straf bij ongehoorzaamheid. Verlies of winst van goederen, gezondheid en geld, het al of niet getroffen worden door economische of natuurrampen geldt dan als gods werk met het oog op den mensch. Dat dit tijdelijke en ten opzichte van het heelal nietige product van het wereldproces meent, dat hij het middelpunt is der wereld, ten opzichte waarvan alles zich beweegt en met betrekking tot wien alles plaats vindt, is ergerlijke hoogmoedswaan. Doch dat deze mensch tevens nog gelooft, dat er verband bestaat tusschen materieele welvaart en lichamelijke gezondheid eenerzijds en meerdere zedelijkheid anderzijds is een nonsens, zooals alleen theosofen in onzen tijd overtreffen kunnen. Dat rijkdom en geluk het loon zijn zouden der goeden, en armoede en rampzaligheid de straf der slechten, is zoodanig in strijd met alle ervaring, dat een dergelijke theorie slechts kan ontstaan in het brein van wie zonder zin voor recht of zedelijkheid zich volslagen buiten de werkelijkheid hebben geplaatst.

De ware zedelijkheid heeft met den godsdienst niets van doen en heeft de kwalijk riekende godsdienstige sanctie niet van noode.

In zijn zeer belangwekkend, hoofdzakelijk critisch boekje over de ontbinding van het christendom heeft ook Eduard von Hartmann, die toch een nieuwe pessimistische religie propageerde, de atheïstisch afwijzing der godsdienstige moraal aanvaard. *) „Wat aan de leer van Jezus of veeleer aan de middelen der moreele motiveering eigen is, is uitsluitend de evangelische nadering van den wereldon-

---

*) E. von Hartmann: „Die Selbstzersetzung des Christentums.“

dergang en van het godsrijk, waardoor de voorstelling der dreigende straf en van het wenkende loon in onmiddellijke aanschouwelijke nabijheid wordt gerukt en daarmee tot een krachtiger motief wordt gemaakt", zegt hij over de leer van het Nieuwe Testament. En over de godsdienstige moraal velt hij dit oordeel: „Zoolang ik aan een theïstisch god geloof, die mij en de wereld geschapen heeft, en tegenover wien ik sta als een vaas tegenover den pottenbakker zoolang ben ik tegenover hem niets, een scherf in zijn hand, en kan mijn zedelijkheid in niets anders bestaan dan in de stipte, blinde onderwerping aan den almachtigen heiligen wil van dezen transcendenten god, d.w.z. zoolang kan alle moraliteit slechts op het van buiten af aan mij opgedrongen gebod berusten, of heteronoom zijn. Nu begint echter de ware moraal eerst bij de zedelijke autonomie, en de heteronome moraal, hoe waardevol zij ook als opvoedingsmiddel voor onmondigen zijn moge, wordt tot onzedelijke bestrijding van de ware en zuivere zedelijkheid, wanneer zij zich nadrukkelijk in haar plaats stelt. Daar nu echter het theïsme geen moreel beginsel boven of naast den goddelijken wil kan dulden, moet alle theïstische moraal noodwendig onzedelijk werken, voorzover de ontwikkeling reeds tot daartoe is voortgeschreden, dat de voor zedelijke autonomie noodwendige geestesrijpheid is bereikt. Het modern zedelijk bewustzijn is zich nu echter daarvan reeds geheel bewust, dat handelingen, die slechts gehoorzame uitvoering van een vreemden wil zijn, in het geheel geen zedelijke waarde in den eigenlijken zin kunnen doen gelden, dat veeleer de moreele belangrijkheid eerst bij de zichzelfbepalende zelfbestemming begint, en het bevindt zich daarom ook op zedelijk gebied in lijnrechte tegenstelling tot het christelijk bewustzijn, dat van de theïstische grondslagen en hun consequenties niet is los te maken." Wat echter Von Hartmann hier zegt van het Christendom geldt voor elken godsdienst, die de idee der voorzienigheid en der rechtvaardigheid als door god regeerende propageert, zoodat voor elk tekort een tegoed in het hiernamaals beloofd wordt of in een komende bedeeeling,

waardoor dan het bevel tot gehoorzaamheid de voorwaarden tot zijn navolging scheidt in de hoop op een toekomstige belooning. Noch eenige overweging van nut of voordeel, noch de gehoorzaamheid echter stempelen een handeling tot zedelijk, wijl de zedelijkheid haar onafhankelijke oordeelen bezit.

IV.

Een belangrijke tegenwerping tegen de theorie, alsof de grond der zedelijkheid de godsdienst zou wezen, bestaat in de opmerking, dat de opvattingen der zedelijkheid in den loop der eeuwen en op verschillende plaatsen zoo afwijkend zijn, dat reeds daaruit de onmogelijkheid blijkt, al deze meeningen terug te leiden tot een god. Hier is monogamie zedelijk, ginds polygamie. Daar is het volstrekt in orde, door koppensnellen hoofden van menschen te verzamelen, ginds ongewenschte meisjes reeds bij de geboorte te dooden, zooals in China veelvuldig voorkomt. In gene streek doodt men de ouden van dagen, wijl ze niet langer productief zijn, hier voedt en onderhoudt men hen. Ginds worden, als bij de Hindoes, de weduwen der dooden mede verbrand, hier worden ze uitgehuwelijkt. Kennelijk zijn daarbij economische factoren en eigendomsverhoudingen in het spel. Bij die stammen, waar armoe zich nijpend doet gevoelen, zal men de onproductieve ouden en de onbegeerde kinderen moeten dooden in het belang van de levensmogelijkheid der gemeenschap. Waar de arme slaaf of de kleine bezitter huwt, dwingt de noodzaak hem tot monogamie. De theorie, dat de vrouw eigendom is van den man, kan haar met dien man doen verbranden. En voor wie meenen, dat de lichaamsdeelen van andere menschen in staat zijn hun eigen kracht te verhoogen, wie als fetichisten gelooven, dat de kracht van een hoofd, dat is afgehouden, overgaat op den veroveraar die het met zich draagt, voor hen is het koppensnellen een gewenschte handeling, welke bijdraagt tot hun geluk. De verschillende levensverhoudingen en de economische voorwaarden zoowel als de achterlijke ideeën bepalen dus wel degelijk de moreele gezindheid.

Wanneer de jezuiet George Cobet schrijft: „Het is een zoon geoorloofd, zich te verheugen over den moord zijns vaders, door hem in dronkenschap bedreven, en wel om de vele goederen, die hem ten deel zullen vallen”, dan bepaalt hier het materieele voordeel — zooals altijd bij de katholieke kerk en haar leer — ook wat goed of kwaad is. De katholieke kerkleer kan door het bedrog met het vagevuur ons inziens onzedelijk handelen, zij zelve is overtuigd van het geoorloofde dezer speculaties, omdat het heilige doel — het vullen der brandkasten — elk middel wettigt. „Zoodra het geld in het laadje klinkt, de ziel weer uit het vagevuur springt”. En wij kunnen al de relikwieën-historie zwendel achten, zoolang zij de kerk ten goede komt, is zij voor den katholieke zedelijk geoorloofd. De „vrome bedriegelijkheden” zijn steeds verdedigd met een beroep op het belang der goddelijke kerk. De abt Marolles van Amiens, die op een uitgebreide reis het hoofd van Johannes den Dooper moest aanschouwen als relikwie, riep eens uit: „Gode zij geprezen! Dat is het zesde hoofd van Johannes, dat ik 't geluk heb te vereeren”. De zwendel in relikwieën is spreekwoordelijk geworden: in Milaan bevond zich de geheele gave staf van Aäron, in Bamberg bezat men er 'n stuk van! Luiers en voorhuiden van Jezus, een flesch met den adem van Jozef, een handschoen met de zuchten van Jezus — dat waren de uitrustingsstukken voor de zedelijke kerk bij haar goddelijken strijd! En dit alles heette en heet nog: zedelijk. Hoe kan het verbranden der ketters behoorren tot de van god gegeven zeden, wanneer de protestanten „bij gods genade” er het slachtoffer van worden? En toch schreef Gregorius IX: „Indien geneesmiddelen niet meer helpen moet het rottende vleesch met vuur en ijzer verwijderd worden”. Toch heeft Innocentius IV de kettervervolging en Pius V het dooden van ketters officieel goedgekeurd, en schreef nog in 1895 het door Felix Cadane, huisprelaat van den paus, uitgegeven „Analecta ecclesiastica” (revue romaine) de volgende ontboezemingen: „O, gij gezegende vlammen van de brandstapels. Door U werden, na verdelging van weinige geheel en al bedorven menschen,

duizenden en duizenden van zielen uit den afgrond der dwaling en der eeuwige verdoemenis gered....." „Het is bekend — aldus Von Hartmann — dat alle godsdienstige partijen slechts zoo lang liberaal zijn en slechts zoolang verdraagzaamheid verlangen, als zij in de oppositie zijn en door andere heerschende partijen onderdrukt worden; zoodra zij echter zelf tot heerschappij zijn gekomen, is er van liberalisme niets meer te merken en plegen ze zelfs dan nog onverdraagzamer te zijn dan haar voorgangsters." Zoo was het zeker tijdens de reformatie, toen de Geuzen als Sonoy hun katholieke slachtoffers pijnigden, door hun ijzeren kooitjes met een levende rat daarin op den buik te bevestigen en de kooi gloeiend te verwarmen, zoodat de rat zich door het gemartelde lichaam een uitweg vreten moest. Godsdienstig fanatisme kende hier geen grenzen der zedelijkheid: de godsdienst gebod de mishandeling. Niet zelden wordt de geloovige verplicht geacht, een moord te voltrekken ter eere gods. Hebben niet altijd in elken krijg millioenen godsdienstigen gedood „op gods bevel", en zijn niet de legers van Gustaaf Adolf en Wilhelm II, van Mahomed en van het moderne Frankrijk, van David en van den tsaar ópgetrokken „omdat god het wilde"? De bijgeloovige Australiër herleeft in den democratischen cultuurmensch; deze gelooft aan de alle moraal vertredende buitennatuurlijke, goddelijke macht van 't staatsgezag; gene meent den dood van zijn stamgenoot op bevel der geesten te moeten wreken door het uitroeien van een aantal leden eener andere gemeenschap. In den grond handelen beiden even immoreel.

De zeden der huidige kapitalistische maatschappij komen wonderwel met die van den godsdienst overeen. Friedrich Lange*) merkt zeer terecht op, dat de economische verhoudingen de moreele ontwikkeling in den weg staan, omdat ze uitsluitend berusten op kapitaalvorming, wier doel niet is, van de goederen te genieten, doch alles aan zich onder-

---

*) F. A. Lange: „Geschichte des Materialismus".

geschikt te maken. Indien de burger van het huidige tijdvak waren ophoopte, om daarna het genot van het gebruik te ondervinden, zou hij althans het beginsel der levensvreugde hebben gehuldigd. Niemand echter staat daarvan verder af als de kapitalistische mensch, die juist van de kapitaalvorming — oorspronkelijk middel — doel maakte en aldus tot fetichist werd, tot aanbiddler van de veronderstelde wonderkracht der stoffelijke goederen. Hij kan echter zijn doel slechts bereiken, door aan anderen te ontnemen, wat hij zelf begeert, en dus te prediken wat hij zelf metterdaad ontkent. Sarcastisch heeft Heine gezegd, dat de heeren die den wijn drinken, water prediken en Multatuli critiseerde scherp deze huichelarij: „Doodt de zinnen, werpt weg wat u zou behagen, — roepen te allen tijde de vromen, die met veel graagte aasden op alles wat er werd weggeworpen door de onnoozele zielen, die hen geloofden." Dit grenzelooze egoïsme, dat zich niet beperkt ten bate van anderer geluk, dat dus louter hebzucht is, heeft in de techniek en de productie een geweldige ontwikkeling teweeggebracht. „Bij voorbaat moet worden opgemerkt — aldus terecht Lange — dat de groote vooruitgang van den nieuwen tijd toch eigenlijk niet door het egoïsme als zoodanig is bewerkt, doch door de vrijlating der pogingen ten bate van het persoonlijk voordeel tegenover de onderdrukking van het egoïsme der meerderheid door het sterkere egoïsme der minderheid. Het is niet zooiets als de vaderlijke zorg, welke in vroegeren tijd de plaats innam welke nu de vrije concurrentie inneemt, doch het privilegie, de uitbuiting, de tegenstelling van meester en knecht." Deze tegenstelling echter ware nimmer zonder den godsdienst tot stand gekomen. Juist doordat de bourgeoisie aan de armen en de proletariërs de onthouding predikte en de berusting, de offering en de wereldversterving, bleef zij in het bezit der wereldsche macht. Haar gansche moraal was klasse-moraal, was gericht op en bedoeld voor het proletariaat, zoodra zij zelve zeer vroom doch even hebzuchtig de beheerschten wijs maakte, dat de armoede zalig en het sterven een deugd was. Hier maakte inderdaad

(naar een historisch woord van Bolland) de godsdienst de menschen wijs, door ze iets wijs te maken: de verbeelde belooning voor alle verdragen ellende lag niet in deze wereld. Neen deze wereld behoorde den industriekoningen en landbouwvorsten, den gezaghebbers en oorlogswinstmakers. Hun is de macht en heerlijkheid, meer op de aarde dan in den hemel; want dezen laatsten geven ze gaarne ten geschenke aan wie zij naar de gelukzaligheid verwijzen van het hiernamaals.

V.

De vraag naar de grondslag der moraal is eerst door Kant op ongodsdienstige wijze beantwoord. Volgens de Konigsberger wijsgeer toch heeft elk mensch het zedelijk onderscheidingsvermogen in zich en is dit onafhankelijk van eenige uiterlijke wet of dwang: de mensch is autonoom in moreel opzicht, en eerst wanneer de dogma's, welke hem beheerschen willen, sterven, kan de moraal worden geboren. Kant echter voert nu een nieuw beginsel in, dat even gevaarlijk dreigt te worden: het is de *kategorische imperatief*. Wij zouden n.l. voldoen moeten aan een innerlijk en bij voorbaat gegeven bevel, waarvan de grond volstrekt onafhankelijk zijn zou van eenige factor uit de bekende werkelijkheid. Deze opdracht, deze plicht, zou ons als een onverbiddelijke reiskameraad vergezellen, en bij alle handelingen, waardoor onze natuur tot het kwade geneigd is, ons vermanen het goede te doen. Deze imperatief, deze beschermengel en wegwijzer, zou ons als de stem van het geweten bekend zijn en we zouden het een plicht achten, zijn bevelen op te volgen. Ten deele dus wordt hier opnieuw een gezag ingevoerd, een „gij moet” („Du sollst”) een niet te weerstaan gebod. En als zoodanig is het verwijt gewettigd, dat de god buiten ons weliswaar verjaagd schijnt, doch door een geheime achterdeur weder is binnengedrongen en zijn troon opnieuw heeft bezet. Anderdeels echter moet men toegeven, dat Kant den grond

der zedelijke oordeelen als „Ding an Sich" volstrekt onbekend acht. Hij is wel metaphysisch, gaat alle ervaring te boven, doch is daardoor ook niet te kennen. Waar onze kennis ophoudt, wordt derhalve plaats gelaten voor het geloof, doch daarmee is tevens dit geloof streng van alle wetenschap te scheiden en nooit wetenschappelijk of wijsgeerig te grondvesten: zijn beginselen, zijn postulaten.

Het is duidelijk, dat dit „Ding an Sich" louter een woord is zonder zin, dat zich invoegt waar de gedachte in haar ontwikkeling wordt gestuit. Niemand kan vrede hebben met een zoo willekeurige afsnijding van alle verder onderzoek door een nietszeggend woord. Het „Ding an Sich" toch is volstrekt niets, het is een inhoudloos, bloedeloos begrip. Het wekt zelfs niet, zooals het woord „god", eenige stemming van heiligheid en eerbied. Het beduidt slechts, dat het niets is, wat we kennen of denken kunnen. Nu zal elke wetenschap, en dus ook de ethiek, nooit het geheel der feiten vermogen te overzien en dus altijd het onbekende moeten veronderstellen, zonder het echter ooit onkenbaar te achten. Zoodra men met het „Ding an Sich" echter het ónkenbare invoert, zou de wetenschap verplicht zijn een grens te eerbiedigen welke niet mocht worden overschreden, en nooit laat het denken, noch het kennen, zich een zoodanige grens stellen. Vandaar dat de grondslagen der moraal, ondanks Kant, na hem onvermoeid zijn nagespeurd en dat de nieuwe ethiek ze niet onbekend acht, doch afleidt uit de maatschappelijke en persoonlijke realiteit.

Tegen Kants principe van „plicht" is trouwens nog een zeer ernstige bedenking in te voeren. In zijn reeds genoemde werk zegt Von Hartmann zeer terecht, dat moraal prediken zeer licht, maar moraal grondvesten zeer zwaar is. „Waardoor wil men de moreele predikingen grondvesten? Klaarblijkelijk door niets anders dan door een beroep op de moreele neigingen en drijfveren in den mensch. Zijn deze sterk genoeg voorhanden, dan zal de oproep slagen, doch was dan overbodig; zijn ze het niet, dan zal de moraalprediking belachelijk en bespottelijk worden gemaakt,

en de prediker zal zich onmachtig zien, ook slechts theoretisch den spotters hun onrecht duidelijk te maken". Hetzelfde geldt echter ook voor Kants imperatief, die volstrekt machteloos is, zoodra het „gij moet" stuit op een moreele onmacht of op weerzin. In zijn critiek op Kants principe van verplichting, zegt Guyau terecht, dat de grondwet van de moraal: „Handelt zoodanig, dat uw maatstaf een universeele wet worden kan", dat deze kantiaansche formule machteloos is, wanneer er geen sprake is van sociaal besef en diepe solidariteits neigingen, welke zij opwekt. Zij veronderstelt derhalve iets anders: een moreele gezindheid, zedelijk vermogen, ethische vruchtbaarheid. Het „gij moet" is machteloos, wanneer het „gij kunt" niet beleefd wordt, en in het laatste geval is het eerste overbodig. Niet dus de plicht als gebod is bij voorbaat machtig, doch de voorhandene moreele energie kan niet nalaten haar macht te openbaren, indien zij aanwezig is.

De noodwendige genegenheid en het medeleven zijn echter afhankelijk, niet van een bevel, van een imperatief, doch van den aard van het voorwerp dat ons handelen betreft. Indien immers de mensch of de zaak, welke een beroep doen op onze zedelijke handelingen, niet vermogen onze sympathie te wekken, indien wij dus hun geen waarde toekennen, indien zij ons niet verkieslijk lijken, zal elk beroep op ethische daden te vergeefs zijn: de motieven daartoe ontbreken dan. Opnieuw blijkt dus, dat juist het medegevoel moet zijn opgewekt, voor er sprake zijn kan van uitstorting onzer beschikbare kracht, en dat niet de plicht de daad wekt, doch dat het opbloeien onzer energie in haar werkzaamheid alle plicht overbodig maakt.

Hiermede zijn wij aangeland bij de beginselen der nieuwe ethiek. Haar vóórbereidende grondvesters zijn Darwin, de russische onderzoeker Kessler en de engelsche socioloog Spencer. Haar geniale en artistieke profeet was Guyau, de jong-gestorven fransche filosoof. Haar kundige verdediger en feitelijke grondlegger Peter Kropotkine. Haar propagandisten hier te lande de (soms wat slordig schrijvende)

essayiste mevrouw Kapteyn-Muysken en de ernstige en kundige filosoof Reyndorp.')

VI.

De veronderstelling, alsof de mensch zedelijk zou handelen door een hem beheerschende plicht of uit overwegingen van nut en voordeel, wordt weerlegd door de feiten welke toonen hoe menschen handelen omdat ze niet anders kunnen. Hier is dus sprake van een noodwendig zich bevredigende behoefte en Guyau heeft het voorbeeld gegeven van de plant, die krachtens haar aard niet kan nalaten te bloeien. Want wat haar vrucht is, is ook haar oorzaak: ze wordt bewogen door wat ze voortbrengt. Deze schitterende gedachte, dat dezelfde levensdrang, hetzelfde beginsel, hetwelk zich verwerkelijkt, zoowel oorzaak is als doel, en dat dus de strekking van elk proces zelfverwerkelijking is, heeft Guyau uitvoerig toegelicht. „Het doel dat elke bewuste daad bepaalt is ook de oorzaak welke iedere onbewuste daad voortbrengt: het is dus het leven zelf, het leven tegelijk het hevigste en meest gevarieerd in zijn vormen. Van de eerste siddering van het embryo in de schoot der moeder tot aan de laatste stuiptrekking van den grijsaard, heeft elke beweging van het wezen het leven en zijn ontwikkeling tot oorzaak; deze universeele oorzaak onzer daden is er van een ander oogpunt uit, het blijvende resultaat en het doel van". Het leven beoogt inderdaad te leven: het komt in het menschelijk en dierlijk bewustzijn tot het besef, dat het zich in stand wil houden en zich derhalve aanpassen moet aan veranderde levensomstandigheden, andere eischen moet vervullen: elk verschijnsel dat tot zelfbewustzijn komt vormt zich onder den invloed van dit bewustzijn.

---

*) Ch. Darwin: „The descent of man". H. Spencer: „Data of Ethics". J. M. Guyau: „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction". P. Kropotkine: „Natuurlijke moraal". Idem: „Wederkeerig dienstbetoon". Idem „Ethik". G. Kapteyn-Muysken: „Affirmatie". Idem: „Levensrichting van dezen tijd". Idem: „Revolutie of wedergeboorte". B. Reyndorp: „In den greep van het barbarisme".

De levensdrift is derhalve in het algemeen ~~de~~ groote drang tot handelen, en niet plicht of nut. Zelfs niet het genot, want menige daad, voortvloeiende uit een haar bepalende toestand, verwekt slechts smart, hoewel de volbrenging der daad zelve een gevoel van zelfbevrediging deed beleven, omdat elke levensopenbaring begeleid wordt door genotwekkende prikkels. Voor alles echter moeten we leven, en het genieten is slechts gevolg, geen doel; het wordt gevormd door de levensfuncties en reageert daarop weer, doch het is geen richtende, leidende hoofdzaak. Een helder voorbeeld is de zelfopoffering, welke het resultaat zijn kan eener spontane daad, wier doel toch was: handhaving van het leven. Allen, die gemarteld, geofferd en gevallen zijn bij de pogingen, anderen te redden, gelukkig te maken, te bevrijden en te doen leven, hebben toch immer het leven willen bevestigen, willen grijpen, willen voortzetten. Guyau en Kropotkine geven daarvan een schat van voorbeelden. In een kalkoven bij de Pyreneeën was één man bedwelmd en stikte. Na elkander sprongen vier makkers in den oven, om hem te redden, en bleven de één na den ander, als hij bedwelmd en stervende liggen. Toch had men groote moeite een vijfde kameraad ervan te weerhouden, opnieuw een reddingspoging te wagen, welke hij zeker met den dood had moeten betalen. Een levensmoede man springt in de Seine, en een arbeider, die hem wil redden, raakt daarbij te water en in levensgevaar. Op hetzelfde oogenblik, dat de redder wegzonk, dreef de stroom den zelfmoordenaar weer aan de oppervlakte. Deze zag den verdrinkenden man, schoot te hulp en — zonder een oogenblik aan eigen smart en zelfmoordpogingen te denken! — redde den drenkeling!

Deze verschijnselen moeten wèl diepwortelende oorzaken hebben, waar ze zoo sterk en machtig door medeleven gedragen blijken. Zij moeten hun oorsprong vinden in de primitieve gemeenschappen, reeds van de dieren. Charles Darwin heeft beschreven, hoe een baviaan een jonge aap, die door honden was bedreigd, met gevaar voor eigen leven redde. Hij wist reeds zeer goed, dat die geslachten en

individuen het sterkst waren, bij welke de grootste onderlinge hulpvaardigheid vóórkwam. Kessler heeft aangetoond, dat uit de feiten bleek welk een enorme kracht bij dieren en menschen de solidariteit was. En tenslotte moest Kropotkine wel door een schitterende verzameling van feiten uit de dieren- en menschenwereld bewijzen, dat niet onderlinge strijd, maar wederkeerig dienstbetoon de groote cultureele factor was geweest in de evolutie. De moreele daden van apen, bisons, bavianen en vooral van vogels in onderling verkeer en bij de zorg voor de jongen overtreffen niet zelden alle menschelijke zedelijkheid.

Het is niet moeilijk te begrijpen, dat het zedelijk oordeel niet als metaphysisch gegrondvest, doch veeleer als erfelijk, natuurlijk vermogen aanvaard dient te worden. De geslachtsdrift, de levensdrang bij uitnemendheid, heeft reeds bij de dieren een toenadering en een gezellig leven veroorzaakt, waardoor een aantal hoedanigheden en levensgewoonten immer opnieuw weer werden opgewekt, zoodanig dat — naar Spencers conclusies — deze gezellige instincten erfelijk werden. Ze brachten een identificatie mede van het geluk van het vrouwtje en mannetje: het eene genot was onafscheidelijk aan het andere verbonden. Dit zich wezensgelijk voorstellen van het eigen geluk met dat van den ander blijft geïdealiseerd voortbestaan en in de nog op zuiver sexueele driften gebaseerde familie ontstaat reeds een saamhorigheid welke ook zonder erotische prikkels bestaan blijft. De heterosexueele en de homosexueele aantrekkingskracht scheidt aandoeningen van psychischen aard welke als zoodanig blijven voortleven in de soort. En uit de familie groeit de stamverwantschap met haar zedelijke eischen, dat allen tezamen strijden voor aller doeleinden, dat de enkeling zich één gevoelt met de groep en deze de individu te hulp snelt. Daarbij voegen zich de associaties in het persoonlijke bewustzijn, waarin niet alleen genot van een lid der andere sexe verbonden is met het eigen geluk, maar vooral de smartaandoeningen medelijden met anderen ten gevolge hebben. Met de voorstelling van het bloed gaat de gewaarwording gepaard van

pijn, en de wonden van den kameraad doen den ongedeerde leed. Uit de collectiviteit groeit de solidariteit, de versmelting van het ik en het gij, de vereeniging in het gevoel van mede-leven.

Dat de mensch daartoe in staat is, veronderstelt een vermogen, een rijkdom, waardoor hij eigen kracht kan beschikbaar stellen ten bate der anderen. Vermocht de mensch dit niet, was zijn beschikbare voorraad energie te gering, dan zou hij volstrekt falen in de toepassing van zelfs de geringste hulpvaardigheid. Waar uitbreiding is van het menschelijke handelen over en met betrekking tot dat van anderen, is expansie. Doch expansie heeft tot noodzakelijke voorwaarde intensiviteit, zonder welke zij haar voedingsbron zou missen. Alleen door intensief leven is expansief handelen, dat zich over anderen uitstrekt, mogelijk, ja zelfs noodwendig; slechts door moreele vruchtbaarheid is de uiting van saamhoorigheid feit. Guyau drukt het aldus uit: „Het leven zet zich, evenals het vuur, slechts voort door zich mee te deelen. En dit geldt voor het intellect evenzeer als voor het lichaam; het is even onmogelijk het bewustzijn in zichzelf op te sluiten als het vuur; het is er om te schitteren. Zelfde expansiekracht in het gevoelen: wij moeten onze vreugde en onze smart mededeelen. Gansch ons wezen is gezellig: het leven kent geen volstrekte indeelingen en verdeelingen zooals de logische en metafysische denkers: het kan niet volledig egoïstisch zijn, zelfs wanneer het dit zou willen. Wij staan naar alle zijden open, naar alle zijden overweldigend en overweldigd. Dat bevestigt de grondwet welke de biologie ons verschaft heeft: het leven is niet slechts voeding, doch voortbrenging en vruchtbaarheid. Leven, dat is evenzeer schenken als verwerven”.

Onze groote moreele kracht schuilt dus in een overvloed van energie. Het grondbeginsel der moraal, de wederkerigheid in het handelen, vereenigt egoïsme en altruïsme. De mensch is egoïstisch, wijl hij zijn eigen geluk

wil. Daar echter dit doel niet is te bereiken, zonder de samenleving met anderen, en dezen slechts geluk verleen en bij verwerving van eigen bevrediging, is derhalve het geluk der anderen noodwendige voorwaarde tot het mijne: ik wil anderer geluk, om zelf gelukkig te kunnen zijn. Wanneer de vader zijn kind voedt en verzorgt, is dit dan egoïsme of altruïsme? Het is beide. Wanneer de man de vrouw huwt — wanneer hij den drenkeling redt — wanneer hij met den vriend strijdt voor geluk — dan is zijn egoïsme tevens altruïsme, zijn zelfbevrediging hulp aan anderen. En deze hulp behoeft zelfs geen wederkeerigheid te veronderstellen (hoewel ze recht is) omdat overmaat van kracht niet kan nalaten zich te openbaren in schepende activiteit.

Het beginsel van den plicht en de dwang is dus vervangen door de behoefte van het leven in ons, zich mede te deelen. Terecht noemt Guyau als hoogere vervanging en meerderwaardig tegenwicht van plicht en wet de volgende krachten: ten eerste dringt de overvloedige energie in ons naar uitstorting, want het leven kan zich slechts handhaven door zich uit te breiden; ten tweede drijft de onweerstaanbare gedachte tot de daad, want de zedelijkheid bestaat in de eenheid tusschen denken, gevoelen en willen; ten derde kan de mensch als gezellig wezen niet nalaten, sociaal te handelen, en in zijn materieele, geestelijke en moreele vreugden en smarten anderen te betrekken, zoodanig zelfs dat de hoogste genoegens de minst egoïstische zijn; het egoïsme in den zin van vereenzaming en afzondering, van afsluiting en beperking, is een verminking, welke elke persoonlijkheid vermijdt: haar volledige ontplooiing zoekt zij in de gemeenschap; ten vierde is de aantrekkingskracht van het gevaar, van het waagstuk, een geweldige factor in het opwekken der zich uitstortende energie, omdat de hoop op het tot stand brengen van iets groots, de verwachting van buitengewoon geluk en het beleven der grootste spanning van het ten toppunt gevoerde vermogen een extase verwekken, welke tot de stoutmoedigste daden zich in staat gevoelt; ten vijfde brengt een overmaat van energie

een groote verantwoordelijkheid met zich, een besef van eigen waarde, een noodzaak tot handelen, zoodanig dat de minste sociale aandoening, de geringste sympathie, een sprankje medelijden onmiddellijk zich de beschikbare kracht ziet toegevoerd tot de helpende daad: de mensch beleeft zijn moreelen rijkdom als plicht, als onafwendbare noodzaak tot mededeeling en „schenkende deugd.”

Zoo is moreel handelen zonder eenige dwang of sanctie mogelijk, welke beide worden opgeheven, eenvoudig, omdat zij in den grond immoreel zijn.

VII

De legende, alsof de godsdienstige moraal het egoïsme bestrijden en opheffen zou, is voldoende weerlegd door alles wat we dienaangaande schreven. Want inderdaad berust de gansche godsdienst op niets anders dan op het brutaalste minst beperkte egoïsme. De mensch wil zijn gelukzaligheid, zijn heil, zijn redding; in den godsdienst meent hij, deze zelf niet te kunnen verwerkelijken en dus begeert hij de hulp van een buitengewoon machtig wezen. Alles echter wat van dit goddelijk wezen wordt verwacht, heeft betrekking op het geluk van den mensch, en speciaal op dat van den geloovige. God moet dus de menschelijke wenschen verhooren, de gebeden beantwoorden met goede daden voor zijn kinderen. In dit egocentrische denken berust alles op eigen geluk, op menschelijk genot.

Het egoïsme als zoodanig is natuurlijk niet te verwerpen, voorzover het streeft naar bevrediging naar de stilling der begeerten, naar de voldoening van de nooden. Het is zelfs in deze uitingen gezond en noodwendig, en wil het menschelijke vermogen aanwenden tot zijn geluk. Doch dit egoïsme erkent zijn beperktheid, zijn grens in de practijk, omdat elk persoonlijk geluk afhankelijk is van het geluk van anderen, dus streven moet naar anderer welzijn ten einde zelf te kunnen bestaan, en voorts omdat de mogelijkheid tot geluk is bepaald door den duur van het leven, dat in den dood zijn einde vindt. Door den dood toch krijgt

eerst het leven zijn waarde, zijn spanning, zijn veerkracht. Terecht heeft Schopenhauer den dood de koorleider der filosofie genoemd, omdat we eerst door den dood denken over den zin des levens, en dezen leeren kennen als streven naar geluk op aarde. Elk egoïsme dat zichzelf begrijpt, zal dus zijn einde erkennen, daar waar anderer geluk, en daar waar de dood aanvangen.

De Grieken, zegt Feuerbach terecht*), hebben dit begrepen: ze begeerden slechts gelukkig en onbezwaard op aarde te leven en daarna bij hun dood het leven zegenend vaarwel te kunnen zeggen. De Joden echter zijn in hun egoïsme reeds teugelloos: hun god zou hen hebben uitverkoren tot gelukzaligheid, zoo niet in het leven thans, dan toch zeker in het rijk van den Messias na de vleeschelijke wederopstanding. En wat nog kenmerkender is voor deze hebzucht, is dat dit genot slechts heet weggelegd voor de Joden: alle andere volkeren zijn er van uitgesloten, slechts bestemd dienstbaar, onderworpen en schatplichtig te zijn aan het joodsche rijk.

Doch de christen overtreft in dit opzicht den Jood. Hij wil de absolute gelukzaligheid van den mensch in de na het leven gedroomde eeuwigheid van den hemel, hij wil gelijk zijn aan wat hij in god als het opperste begeerenswaardige huldigde, onsterfelijk en zonder de minste onbevredigdheid voortbestaan. Doch niet alleen de grenzen der natuur worden hier genegeerd, alle zedelijkheid wordt teniet gedaan. Immers deze zaligheid, waarnaar het christelijk heimwee uitgaat, is slechts voor den christen zelf bestemd. Hij gelooft aan de hel, aan de straf, doch niet voor de geloovigen, maar juist voor de ongeloovigen „Aan het ongeloof — aldus Feuerbach — behoort dus de hel, aan het geloof echter de hemel.” Dit egoïsme wil dus niet het geluk, doch het ongeluk der menschen, zoodra ze niet gelooven zouden wat de godsdienst als waarheid propageert. De godsdienst heeft, door de gronden der moraal buiten den

---

*) Men zie mijn boekje over: „Ludwig Feuerbach en zijn wijsbegeerte van het atheïsme.”

mensch te stellen, hem zijn zedelijkheid ontnomen, hem ontzield, hem van het moreele oordeel beroofd. Het atheïsme moet hem juist tot zedelijke zelfbepaling opvoeden.

Doch ook het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid, zooals de modernen dat uit het bankroet van het christendom hebben trachten te redden, is in den grond onzedelijk. Immers begeert het, wenscht het (want werkelijkheid is het niet, feitelijk is het nonsens) dat de mensch als individu geluk zou beleven tot in eeuwigheid. Dit verlangen berust op een moreel gebrek. Waardoor kan de zedelijke mensch er vrede mee hebben, zelf onder te gaan indien hij slechts iets heeft mogen bijdragen tot het geluk der menschheid? Omdat hij weet, dat niets van wat hij wilde en volbracht, dacht en uitsprak, is verloren gegaan, doch dat anderen, overlevenden, boeken, bewegingen, dit alles verder dragen, wijl hij beseft dat het geluk, dat hij voor zijn kinderen veroverde, in hen niet sterft. Omdat hij dus, gelukkig door het geluk der anderen, rustig de eeuwige bewusteloosheid, de ongestoorde droomeloze slaap ingaat. Wie echter nog de onsterfelijkheid, en daarmee het onmogelijke willen, kunnen zich slechts als geluk voorstellen de eigen zaligheid. Ze zijn als ouders, die zonder schadeloosstelling geen plaats willen maken voor hun kinderen. Ze gelijken op schouwburgbezoekers, die na het stuk te hebben gezien, hun plaatsen in het parket niet willen ruimen, tenzij hun een loge wordt gereserveerd. Ze dragen hun armoede op de handen.

De nieuwe ethiek heeft niet alleen de grondslagen der zedelijkheid gevonden in mensch en gemeenschap, ze heeft ook de beginselen geformuleerd, waardoor het wederkeurig hulpbetoon tot feit wordt. Zij heeft de wegen der godsdienstige verkrachting en der wijsgeerige speculatie verlaten om aan de hand der innerlijke ervaring en der sociale praktijk de geneesmiddelen te reiken aan den zieken mensch, die verscheurd wordt door het drama der tegenstrijdigheid tusschen eigen behoeften en zedelijk recht eenerzijds en opgedrongen handelingen en immoreel gezag

anderzijds. Zij roept de menschheid het „Gij kunt” toe: ge kunt gelukkig zijn, ge kunt u zelf zijn, ge kunt de wereld veroveren — want uw vermogens zijn ontzaglijk, uw energie verrassend, indien ge ze slechts kent. Weet, dat geen god u verlossen, geen duivel u martelen kan: bevrijden en pijnigen kunt ge slechts u zelf. Maar ook de onzedelijkheid overwinnen en het kwaad bekampen kunt ge slechts uit eigen kracht. Lang hebt ge gewaand, dat een god u redden, een hemelsche vader u gelukkig maken zou. Thans weet ge, dat ge uw eigen redder, uw eigen voorzienigheid, uw eigen geluk zijt. Ge hebt de toren van uw hoop bestegen en de wacht betrokken. Maar de sprookjesridder is niet verschenen. Het oogenblik van wachten is voorbij; dat van de daad is aangebroken.

DE MAATSCHAPPELIJKE BETEEKENIS VAN HET ATHEISME.

„Godsdienst is opium voor het volk. De vernietiging van den godsdienst, van het ingebeelde geluk des volks, is de eisch voor zijn werkelijk geluk. De eisch om dien ingebeelden toestand te verlaten, is de eisch om toestanden te verlaten die zulke inbeeldingen noodig hebben. De critiek op den godsdienst is dus critiek op het jammerdal, waarvan de godsdienst de heiligenschijn is.”

MARX.

I.

Godsdienst is opium voor het volk! Deze strijdkreet van den revolutionnair, reeds geuit door Heine en op andere wijze, scherp en aanvallend in de wereld geworpen door Proudhon, die in zijn „God is het kwaad” tezamenvatte wat den modernen tijd scheidde van de religie, heeft voldoende beroering gewekt om het program te zijn van den anti-godsdienstigen socialen strijder. Godsdienst is opium: dat beduidt dat hij bedwelmt, en in de bedwelming schijnbaar den arme en den gemartelde ontrukkt aan de ellenden des levens, doch in werkelijkheid deze slechts bestendigt en verergert; dat beduidt, dat de mensch in zoo grooten nood en zoo ondragelijke smart is gedompeld, dat dit leed onhoudbaar wordt zonder zijn afwending door de troost der religie. Alle godsdienst is ontstaan uit onbevredigdheid met het wereldsche, uit afkeer tegen het bestaande verkeerde en zondige, en hij is zich zoodanig de onredelijkheid der wereld bewust, dat hij in pessimisme haar gansch veroordeelt. Von Hartmann heeft zeker gelijk, wanneer hij elken godsdienst pessimistisch noemt, overtuigd van de noodwendige zondigheid des levens, van het satanische der realiteit. Juist door het diepe besef van alle pijnigende krachten en omstandigheden ontstaat de behoefte, deze wereld

te boven te komen en haar te vergeten. Alle godsdienst is derhalve een protest, want hij groeit uit het verlangen het kwaad te ontvlieden. Doch alle godsdienst is tevens een openbaring der ellende, wijl hij niet het lijden en het kwaad vermag te overwinnen, anders dan in de verbeelding van het bovenaardsche. Want zeker beeldt hij een verlangen, een heimwee naar een geluk, dat niet van deze aarde heet te kunnen zijn, een begeeren naar een gedroomde zaligheid, welke zelfs geen gelijkenis bezit in deze wereld en welke geen woorden vermogen uit te drukken. Terwijl aldus eenerzijds godsdienst een behoefte is, bestendigt hij anderzijds de omstandigheden, welke deze behoefte noodig maakten en doet hij in haar ellenden berusten: de godsdienst is derhalve de uiting der maatschappelijke onbevredigdheid. „Daar het bestaan van den godsdienst het bestaan van een gebrek is — aldus Marx*) — kan de bron van dit gebrek nog slechts in het wezen van den staat zelf gezocht worden. De godsdienst geldt niet meer als de oorzaak, maar alleen nog als het verschijnsel der wereldlijke slavernij”. Dit verschijnsel echter bevestigt en bevordert de oorzaak.

De godsdienst wordt derhalve aanbevolen als heilmiddel, niet alleen voor de ziel, doch tevens voor de sociale nooden: hij tracht door vertroosting het lijden dragelijk te maken. Doch daarmee is tevens gezegd, dat het lijden zelf blijft voortbestaan. „De godsdienst, zegt men, is het beste troostmiddel in het ongeluk. Doch het beste troostmiddel in het ongeluk is waarschijnlijk het minste of slechtste bevorderingsmiddel der menschelijke gelukzaligheid. Want de troost laat ons een kwaal weliswaar verdragen, maar probeert die niet te overwinnen. Wie zich troost, dat hij een slaaf is, komt nooit tot de poging de slavenketenen te verbreken”.**) De waarheid is, dat men juist tracht, deze opstandigheid door den godsdienst te voorkomen. De leer van Guizot in Frankrijk achtte het christendom noodig voor de volkeren, omdat het een school was tot berustend ontzag. „Zonder den godsdienst, zegt de groep van Guizot

*) K. Marx: „De Jodenkwestie”.

**) L. Feuerbach: „Vorlesungen”.

nog, zal de sociale kwestie de volkeren meesleepen: de kerk handhaaft den eigendom".*) De deïstische school van Voltaire, welke god had teruggebracht tot niet anders dan een niet meer zèlfwerkende eerste oorzaak, achtte alleen deswege godsdienst noodig voor het volk, zoozeer dat men een god daartoe zou moeten uitvinden, indien hij niet bestond. In 1849 was het Thiers, die in de commissie van onderwijs zeide: „Ik wil den invloed van de geestelijkheid zeer machtig maken, omdat ik er op reken dat zij die goede filosofie zal verbreiden, welke de mensch leert, dat hij hier op aarde is om te lijden en niet die andere wijsbegeerte, welke den mensch integendeel toeroept: geniet. In den duitschen Rijksdag sprak de leider der Roomsch-Katholieken, Windhurst: „Wanneer het volk zijn geloof wordt ontnomen, kan het de vele ellende niet meer verdragen en staat het op." Hierdoor ontdekt men, dat de godsdienst is aangewend tot het doen berusten van de armen en de onderdrukten in de maatschappelijke misère. De Amerikaansche schrijver Upton Sinclair heeft in een merkwaardig boek**) beschreven, welke daarvan de voordeelen zijn: de exploitant zal des te beter de behoeften zijner arbeiders kunnen onderdrukken, hun begeerte weten uit te roeien. De rijke zal het middel vinden, om den arme te verzoenen met zijn beroofden staat. Wij leven in een maatschappelijke wanorde, waardoor de voortbrengers beroofd worden van de producten welke hun arbeid produceerde, in een systeem waarin de een goederen tracht te vergaren ten koste van den ander. Het „verzamelt u geen goederen op aarde" geldt immer voor anderen, voor wie gedoemd zijn steeds waren op te hoopen voor de bezitters. In deze ordening van het onrecht wortelt de privaat-eigendom, welke berust op een monopolistisch beginsel, dat de groote massa uitschakelt van het beheer en bezit der productiemiddelen en deze reserveert voor de bevoorrechten. De godsdienst heeft niet alleen zijn basis in deze eigendomsverhoudingen gevonden,

---

*) J. M. Guyau: „L'irréligion de l'avenir".

**) Upton Sinclair: „De voordeelen van den godsdienst."

doch verdedigt deze ook als noodwendige grondslagen tot zijn bestaan. In de pauselijke encycliek van 1891 over de arbeidsvoorwaarden heet het: „De groote sociale kwestie kan niet opgelost worden, tenzij men als beginsel aanneemt, dat de privaat-eigendom heilig is en onaantastbaar.” „Het voornaamste, waarvoor moet worden gezorgd, is de veiligstelling door wetgeving en politiek van den privaat-eigendom.”

Doch ook de bijbel was zeer goed dienstbaar te maken aan de uitbuiting en de slavernij: „Gij dienstknechten, zijt in alles gehoorzaam aan uw heeren naar het vleesch.” (Col. 3 : 22). „Gij huisknechten, zijt met alle vreeze onderdanig den heeren, niet alleen den goeden en bescheidenen, maar ook den harden”. (1 Petrus 2 : 18). „De dienstknechten, zoovelen er onder het juk zijn, zullen hunne heeren alle eer waardig achten, opdat de naam gods en de leer niet worden gelasterd. En die geloovige heeren hebben, zullen ze niet verachten, omdat ze broeders zijn, maar ze des te meer dienen, omdat ze geloovig en geliefd zijn, als die dezer weldaad mede deelachtig zijn.” (1 Timotheus 6 : 1-2). Het is helder, dat dus ook het protestantisme, zich beroepende op den bijbel, de huidige maatschappelijke verhoudingen zal in stand houden. Het orgaan van de amerikaansche christelijke jonge-mannenvereeniging, „The Churchman”, schreef onlangs: „Zakenmensen contribueeren aan de Y. M. C. A. omdat ze beseffen, dat wanneer de godsdienstige behoeften van hun personeel worden verzorgd, dit voor hen zooveel te bruikbaar is.”

Noodwendig nu zal de godsdienst, die den arbeiders op de aarde alles ontnemt, hun de vergoeding moeten beloven in den hemel. In de voor-copernicaansche gedachte-wereld was het niet onmogelijk, zich de aarde te denken als het middelpunt van het heelal, als plat vlak, waarboven zich de hemel en waaronder zich de onderwereld (later de hel) bevond. Sinds de kennis der moderne sterrenkunde echter weet men, dat nergens eenig spoor te vinden is van den hemel, terwijl het sprookje van het zelfstandig voortbestaan der ziel, welke zonder lichaam, hersenen, zenuwen

en zintuigen zou kunnen leven, steeds minder aanhangers vindt. Niettemin wordt op het levensinstinct gespeculeerd, teneinde dit uit te breiden tot onsterfelijkheids-instinct. Het is duidelijk, dat de mensch zich tegen den dood verzet, omdat alle leven slechts een complex van functies is, welke den dood weerstreven. Zoo groot is de weerstand tegen den dood, dat deze behoefte aan zelfhandhaving tracht zich zelfs door den dood heen persoonlijk nog te doen voortbestaan. Niet alleen dat deze hoop ijdel en door alle wetenschap verworpen is, niet alleen dat de betrekkelijke en ten opzichte van het heelal zeer kleine en nietige mensch zich probeert op te blazen in hoogmoedswaan, doch de wensch tot onsterfelijkheid verraadt een gebrek aan zedelijk bewustzijn, dat den godsdienst immer weer eigen blijkt. De godsdienstige toch heeft alle leven zoodanig op zichzelf geconcentreerd, dat alle geluk voor hem slechts persoonlijk, eigen geluk is: hij beseft en beleeft niet, dat de mensch ook gelukkig zijn kan door bij te dragen tot het geluk van anderen. De atheïst, die ondergaande zijn bevrediging zoekt in het feit, dat hij naar vermogen heeft bijgedragen tot zedelijke vooruitgang en geestelijke verheffing der menschheid staat zedelijk hooger dan de geloovige die alleen met de voortzetting van eigen genot vrede kan hebben.

Het prediken van de hemelsche gelukzaligheid heeft maatschappelijk een even ontzaglijke schade teweeggebracht als het berusten in de door godsdienstige vertroosting dragelijk gemaakte smartelijke omstandigheden. „Het valt niet te betwijfelen — zegt Goldwin Smith naar de mededeeling van Sinclair — dat de hoop op een toekomstige vergoeding voor het tekort aan geluk hier beneden werkelijk heeft geholpen, om de minder begunstigde leden der gemeenschap te verzoenen met de ongelijkheden der bestaande orde.” En professor Hyslop erkende: „Er is geen geloof, dat zooveel invloed op de armen heeft uitgeoefend als dat in een toekomstig leven. De politici, mannen van de wereld, hebben dit zoo goed geweten, dat zij den dag voor de politieke afrekening jaren hebben uitgesteld”. Reeds de

inquisitie berustte op de verachting voor het leven en het aardse geluk. Toen in Zuid-Frankrijk de Albygenen te Beziers en Carcassonne een toevluchtsoord zochten tegen hun achtervolger, den pauselijke prelaat Heinrich van Albano, en deze de steden (waarin ook katholieken woonden) belegerde, werd hij er opmerkzaam op gemaakt, dat wellicht ook geloovigen gedood zouden worden. Daarop antwoordde hij: „Jaag ze allemaal over de kling, want de heer kent de zijnen.” In een even droeve beteekenis werd de hiernamaalstheorie toegepast in elken oorlog, vooral ook in den grooten wereldkrijg van 1914, toen de politici de soldaten en de bedroefden naar den hemel verwezen. Viviani in Frankrijk riep uit: „De soldaten zijn niet gestorven om beklaagd, maar om benijd te worden”, Gustave Hervé en Clemenceau spraken van eeuwig leven, en Lichtenberger troostte: „Moeders, die in de rouw zijt, uw kinderen zijn levend onder de levenden.”

Wij raken hier het militaristisch karakter van elken godsdienst, die met de sociale rampen en het sterven in de ellende verzoent. Volgens beruchte bijbelteksten moet de mensch zich onderwerpen aan de goddelijkheid van alle gezag. „Alle ziel zij de machten, over haar gesteld, onderdanig, want er is geen gezag dan van god en de machten die er zijn, zijn door god gewild.” (Romeinen 13 : 1). Consequente werd hier aanvaard, dat de onbegrijpelijke god alle doodende gezag heeft gewild en toegelaten, indien men in dien god gelooft, ja, dat hij de grenzen gesteld en de regeeringen gevormd heeft. „De Heere richt de verwoestingen op aarde aan en doet de oorlogen ophouden” (Psalm 46 : 9). De nederlandsche veldprediker Ds. J. Th. Visser „waardeerde de militaire huizen als middel om juiste begrippen te verspreiden omtrent het samengaan van het christendom en den militairen dienst.” De christelijke jongemannenvereeniging „Pro Rege” ijverde om de eer van koning Jezus en van H.M. de Koningin in leger en vloot te handhaven”. God is de „heer der heerscharen”, het geestelijke zwaard: hij is „het moreel van de troep”. De vader van het nederlandsche calvinisme, Groen van Prinsterer, schreef

reeds eens*): „Zoolang de zonde op aarde is, zal ook de oorlog een noodzakelijkheid zijn, een plicht, een zegen“. In Duitschland noemde de hegeliaan Lasson den oorlog een „godsoordeel“, de predikant Philips riep uit: „Gode zij dank, dat de oorlog is gekomen. Ik zeg het ook nu nog in het derde oorlogsjaar“, terwijl hij tevens meende: „De goddelijke zending van Duitschland is de kruisiging der menschheid. Bij gevolg is het de plicht der duitsche soldaten de tegenstanders zonder mededoogen te treffen“. En Loebel verkondigde: „Wij moeten de Engelschen, Franschen en Russen met alle mogelijke middelen bestrijden, hun lijden moet ons aangenaam zijn.“ De theoloog Deismann noemde de eenig juiste voorstelling van Jezus die van Christus als krijgsheld, naar het beeld van den saksischen Heliand, en Dietrich Vorwerk bad: „Leidt ons niet in de verzoeking, dat we in onzen toorn te tam zouden zijn in het uitvoeren van uw goddelijken wil.“

Dat de geloovige dit alles aanvaardde kon, was slechts het gevolg van zijn geloof aan god als aan den almachtige, wiens wil geschiedt en wiens werk de wereld is. Al het bestaande heette openbaring gods en was daardoor geheiligd. De godsdienst had den mensch ontzind, hem zijn rede ontnomen. Doch daarmee was ook de gehoorzaamheid ingevoerd aan het door god gewilde gezag, een gehoorzaamheid welke alle zedelijkheid verwoestte: de godsdienst heeft ook den mensch ontzield. Tenslotte echter beduut dit slechts, dat hij zich heeft laten onteigenen, en dat wanneer hij eenmaal redeloos en zielloos het hem opgelegde aanvaardt, hij bereid is zich tot in het uiterste te doen exploiteeren, doen prostitueeren door wie zich op hun door god gesanctioneerde positie beroepen. Godsdienst derhalve beteekent in het maatschappelijk leven niet anders dan ontzinning, ontzieling, en onteigening. Zijn maatschappelijke beteekenis is voor de menschheid rampzalig geweest.**)

*) Groen van Pinksterer: „Nederlandsche gedachten“.

**) In mijn brochures: „God is het kwaad“ en „Socialisme tegenover godsdienst“ heb ik vooral de sociale invloeden van den godsdienst bestreden.

de Hartog heeft in 1914 in een brochure over den oorlog geschreven, dat de oorlog geen degeneratie, doch een regeneratie-proces zijn zou, dat deze leedverwekkende krankzinnigheid met haar oorlogswinstmakerij en roof eenerzijds en haar dooden, gewonden, verminkten, tuberculozen, waanzinnigen, uitgebuiten anderzijds de menschheid ten goede komen zou. „Wij kunnen den oorlog zien, als een louteringsvuur, als een smeltkroes, waaruit de eeuwige kunstmeester een nieuwe glans zal doen lichten. . . . .” En god zegt: „Ik zal geboren doen worden uit dit wee een heerlijk goed, indien gij menschenkinderen niet blijft steken in de geboorte. Ik zal uit dezen angst doen voortkomen een nieuwe toekomst der menschheid”. Helaas zijn miljoenen blijven steken in den verstikkenden dood en de verhongering; doch ze zullen zich mogen troosten met de hoop op de toekomst. „Het kind, de zoon, die heden weggerukt wordt door den dood indien hij staat in god, hij is tot de heerlijkheid der Toekomst begraven. . . . . Is god niet bezig, ons om te smelten tot zijn diadeem?”

II.

De nederlandsche vrijdenkersbeweging heeft haar grondvesting in de moderne wetenschap en haar sociale betekenis vooral te danken aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, wiens nagelaten werk zijn atheïstischen arbeid samenvatte. *) Zijn verbinding van den strijd tegen den godsdienst met dien tegen het kapitalisme en militarisme onzer dagen, heeft de atheïstische stroomingen gansch nieuwe richting gegeven. Ze werden niet alleen geleid in de beddingen der wetenschap en der wijsbegeerte, doch mondden uit in den grooten vloed, welke zijn weg vervolgt naar een vrije, socialistische maatschappelijke ordening, wier geestelijke voorwaarden slechts door een omwenteling in het menschelijk bewustzijn te realiseeren zijn. Het atheïsme onzer dagen is de wegbereider tot het socialisme, het wordt verondersteld in alle revolutionnaire levens- en wereldbe-

*) F. D. Nieuwenhuis: „Handboek van den vrijdenker”.

schouwingen en heeft den godsdienst, speciaal het christendom voor Europa, overwonnen en achter zich gelaten.

Dat het christendom inderdaad volledig bankroet moest slaan in de moderne wereld, is veelvuldig zelfs door religieuzen erkend.*) Dezen willen over het algemeen den godsdienst vervangen door de stichting, de sfeer van het wijsgeerige idealisme of door een tot religie verheven ethiek. Want wat heden ten dage voor „vrije religie” door gaat is vrijwel niet anders dan een mystieke en halfslachtige, niet zelden weinig feillooze vergoddelijking van ethische en wijsgeerige beginselen. Daarmee echter keert de godsdienst niet terug, omdat hij zijn volslagen faillissement niet vermag te doen vergeten. En de hoofdoorzaak van het falen van het christendom is zijn op het bovenaardsche gericht levensbeschouwing. Voor wie zich niet laat misleiden door de vervalsching der christelijke leer in de praktijk is het duidelijk, dat deze geheel gericht is op het „jenseits”, op het „gene zijde”, en geenerlei aardsche doeleinden nastreeft. Dat ze geen enkel antwoord vermag te geven op vraagstukken van de sociale en politieke praktijk, op wetenschappelijke, wijsgeerige, ethische, sociale problemen. „Geen godsdienst — zegt Von Hartmann — heeft als zoodanig een neiging tot wetenschap en het christendom weerstreeft niet alleen de wetenschap, doch de cultuur in elken zin.” Het moest dit doen, omdat zijn bestaan niet afhankelijk was van cultuur, doch juist door gebrek aan cultuur het verlangen moest opwekken naar wat niet tot deze wereld behoorde. Het moest de behoeften en de nooden niet bevredigen, doch ze doen voortleven, teneinde in hen de voedingsbodem te vinden tot het heimwee naar de bovennatuurlijke gelukzaligheid. Het christendom was onwereldsch, en ten aanzien van het aardsche leven pessimistisch: het geluk was „deze zijde” der werkelijkheid ontvloden.

*) E. von Hartmann: „Die Selbstzersetzung des Christentums”. Dr. H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga: „Het bankroet van religie en christendom in de moderne maatschappij.” Gevolgd door een „Apolo-gie en bevestiging”. J. Börger: „De Europeesche Christelijke Wereld en haar verwording gezien in het licht van het zuiver begrip.”

Eerst toen het christendom verwereldlijkte en zich constitueerde tot een aardsche, maatschappelijke macht, ontstond — reeds in de Paulinische brieven — zijn innerlijke tegenstelling. Zoodra de leiders der christelijke gemeenschappen, de presbyteriaansche en episcopaalsche autoriteiten, zich gingen bezig houden met de maatschappelijke vraagstukken, moesten zij het christendom in zijn oorspronkelijken zin ontkennen. Aanvankelijk had als waarheid gegolden de gelijkheid van alle menschen, die toch voor den hemel dezelfde waarde bezaten. Doch niet zoodra zochten de priesters zich te handhaven door hun economische macht, of ze sloten zich aan bij de eigenaars. Het was immers duidelijk, dat alle autoriteit der christelijke predikers berustte op het geloof aan de wederkomst van christus, en naarmate deze uitbleef, verminderde het gezag der voorgangers, die deswege een strakke kerkelijke organisatie noodzakelijk achtten en een economisch-politiek gezag zochten te bezitten ten bate hunner overheersching. Ze werden dus weldra aanhangers der heerschende klasse, verzoenden zich met de romeinsche keizers en wisten met Constantijn een verbond te sluiten, waardoor deze romeinsch keizer werd en het christendom staatsgodsdienst. Daarmee werd de christelijke kerk een romeinsche organisatie, militair, disciplinair en kapitalistisch. Zij was het, die de staatsgoederen verkreeg en het romeinsche keizerrijk verving. Naarmate het romeinsche rijk daalde in aanzien, steeg de invloed van den bisschop te Rome. Het internationale rijk van den imperator werd voortgezet door dat van den paus. Het grootgrondbezit der edellieden werd overgenomen door de kerkelijke autoriteiten, de kloosters en kerken. Daarmee aanvaardde de kerk de slavernij.*) Er zijn uit de Middeleeuwen een vijftal oorkonden bekend over de verhouding van het christendom tot de slavernij: het Decretum Gratiani van den monnik Gratianus uit Bologna, dat omstreeks 1150 werd voltooid, de Decretalen van Gregorius IX (1234), de Liber

*) J. E. W. Duys: „Kerk en Maatschappij”. Een critisch-polemische studie.

Sextus van Bonifacius VIII (1298), de Clementijnen van Clemens V (1313), de Extravaganten van Johannes XXII. Daaruit blijkt, dat kerken met meer dan 10 slaven niet met andere verbonden mogen worden, omdat de priesters dan door de bemoeiing met de slaven hun kerkelijke plichten niet konden nakomen. Wanneer een dochter van een slaaf huwbaar was, en haar grootvader was vrij geboren, dan beschikte deze laatste over haar huwelijk. De volgende canonieke bepalingen teekenen het kerkrecht jegens de slaven: 1. De kerk geeft alleen slaven vrij tegen volle betaling. 2. Een bisschop die een bepaalden slaaf vrij laten wil, moet daarvoor twee andere slaven als schadevergoeding aan de kerk brengen. 3. Slaven mochten niet tot geestelijken worden gewijd. 4. Alleen wanneer christenslaven joodsche meesters hadden, moesten ze worden vrijgelaten. Ook Thomas van Aquino was voorstander der slavernij en meende, dat Joden als slaven behandeld konden worden!

In overeenstemming met deze aanvaarding der slavernij moest het verwereldlijkte christendom geheel berusten op het verkrijgen van de aardsche goederen, welke het eigenlijke christendom zoo beslist afwees. Hier echter moest de metaphysische zijde dienen, om de aardsche tot ontwikkeling te brengen. Men had de prediking van de wereldafsterving voor de leeken noodig, opdat de geestelijken de wereld zouden kunnen veroveren. Men moest de offering aanbevelen, teneinde van deze overgave te profiteeren. Het afstaan der goederen gold voor de geloovigen, opdat de priesters er beslag op konden leggen. Het wereldsche christendom parasiteerde op het bovenaardsche. Door een geraffineerd samenstel van leeringen werd het mogelijk gemaakt de godsdienstigen te onteigenen. Door aflaten, door missen voor de zielen in het vagevuur, door relikwieën-aanbidding, door de Petruspenning en een aantal andere belastingen wist de Kerk haar inkomsten rijkelijk te laten vloeien. In de Middeleeuwen beheerschte zij het gansche openbare leven, bezat in Frankrijk een derde van het grondbezit en verschaft de kapitalen aan krijgvoerende vorsten en opkomende

handelaren, teneinde aldus te blijven heerschen. In zijn reeds genoemd boek zegt de heer Duys, als commentaar op den zin dat de grondslag van alles de theologie is: „De zin zou m.i. vollediger zijn als zij luidde: Au fond de toute chose on trouve la théologie als masker of kunstmiddel om de ware oorzaken van een of andere handelwijze van min of meer schurkachtigen aard van vorst, kerk en clerus, of wel de door deze gesteunden kapitalist te kunnen verbergen, of mede goed te praten.” Deze theologische vervalsching zette zich ook door in de geschiedenisbeschrijving. Een onverdacht geleerde, Prof. Brugmans,*) zegt dienaangaande: „Ongelooflijk groot is het aantal valsche oorkonden, die in de Middeleeuwen zijn vervaardigd en ons zijn overgeleverd. Het was dus volstrekt geen uitzonderingsgeval, toen men ten bate van Paus en Kerk echte en valsche oorkonden dooreenmengde om aldus rechten te bewijzen. Er bestaan twee van dergelijke verzamelingen van oorkonden. De eerste is die van Benedictus Levita, die van den aartsbisschop van Mainz de opdracht kreeg de oude cartulariën van Ansegisus aan te vullen; hij deed dit echter op zijn wijze, wijzigde den tekst der oorkonden en fabriekte valsche stukken bovendien. Van veel meer beteekenis en veel meer invloed werden de Pseudo-Isidorische decretalen. De grondslag van deze collectie was de Hispana, waarin de rechten en wenschen der Spaansche geestelijkheid tegenover de Westgotische koningen door valsche en echte oorkonden werden gestaafd. Door uitbreiding kwam daaruit voort een cartularium van valsche en echte oorkonden, waaruit de Pausen konden putten om hun machtsaanspraken tegenover den staat en ook tegenover de bisschoppen te bewijzen en voor oud recht te doen dóórgaan. Vooral in de oudere gedeelten is er in dezen bundel zeer veel valsch; van de oudste Pausen, van wie in het algemeen zeer weinig bewaard is, staan er tientallen oorkonden in. Stellig alle on-echt. Daar evenwel waarheid en verdichting handig zijn dooreengemengd, is het zeer goed te begrijpen, dat men in deze lichtgeloovige tijden van de vervalsching

*) H. Brugmans: „De Middeleeuwen”.

weinig heeft bemerkt. Wat de dateering der Pseudo-Isidorische Decretalen betreft, men weet, dat voor het eerst de synode van Reims in 852 zich er op heeft beroepen, dus juist in den tijd, dat de pauselijke aanspraken stijgende waren. Ze werden, gelijk de naam aanduidt, aan den beroemden Isidorus van Sevilla toegeschreven, maar zij zijn stellig later te stellen."

Het christendom heeft in het katholicisme dus zijn zuiver wereldlijken vorm gevonden. Al wat er na het katholieke christendom komt, is slechts voortzetting der vervalsching, en vervorming van het katholicisme naar nieuwe economisch-politieke behoeften. Wanneer de katholieke wereld onder het uitbuitend gezag van de geestelijkheid en den adel staat, ontstaat er verzet van de stedenbourgeoisie en de proletariërs (nog tezamen de derde stand geheeten) eenerzijds en van den nationalen vorst aan den anderen kant. De Boheemsche Hussieten en de Wederdoopers bijv. waren proleten, de Calvinisten de stedenbourgeois, de Lutheranen aanhangers van het vorstengezag. Millioud vraagt: „Wat is de luthersche hervorming van de 16de eeuw? Een democratische beweging in godsdienstigen vorm, ondersteund door den geruïneerden kleinen adel en door het volk. Tegen wie keert zij zich? Tegen de rijke prelaten der katholieke kerk en ook tegen den keizer. Wie hebben er van geprofiteerd? De vorsten. Ik betwist er de moreele waarde niet van; ik beperk me er de natuur en de uitwerking van na te speuren. Want wat deed Luther, om het hoofd te bieden aan den paus en aan den keizer? Hij steunde op de vorsten en droeg hun al het gezag over, waarvan hij de godsdienstige autoriteit beroofde. Hij werd er toe gevoerd evenzeer door godsdienstige overtuiging als door tactische noodzakelijkheid.”) Vandaar dat het Lutherdom nimmer het koninklijke kapitalisme te boven kwam.

Het calvinisme, dat veeleer de levensbeschouwing was der stedenburgers, had aanvankelijk in Zwitserland en Nederland een theocratie ingevoerd, waardoor het wereldlijke gezag, evenals bij de katholieken, berustte bij de kerk.

*) M. Millioud: „La caste dominante allemande”.

Het was zuiver clericalisme, zich uitende in het proclameeren van het calvinisme tot staatsgodsdienst en het uitsluiten der overige gezindten uit openbare ambten en bedieningen. Weliswaar groeide in de Zeven Vereenigde Nederlanden zeer vroeg de anti-clericale oppositie van een „rekkelijke” bourgeoisie, die vrijheid tot exploitatie en handel behoefde voor haar kapitaalvorming. De remonstranten, doopsgezinden en andere godsdienstigen waren kennelijk anti-clericaal gezind, en voor hen was de fransche revolutie de voltrekking van een reeds ingezet proces. Want wat de fransche revolutie bracht was de heerschappij van den derden stand, van de bourgeoisie. Deze was tegen de wereldsche en politieke overheersching der kerk, waaronder zij zich niet wenschte te buigen. Ze huldigde het principe van den atheïstischen staat, welke zonder inmenging van adel of geestelijkheid regeeren moest. Aanvankelijk was de bourgeoisie zelve ook atheïstisch: de tradities van een Voltaire, een Diderot, een d'Alembert, gevolgd door de werkzaamheid van een Renan, een Strauss en een Feuerbach, vormden een cultuur van ongodsdienstige strekking. En zoolang het liberalisme nog tegen het ancien régime te strijden had, bevocht het evengoed kerk en godsdienst. Het Voltairiaansche „Écrasez l'infâme” was niet bloot de strijdkreet jegens het katholicisme, maar tegen godsdienst en kerk in het algemeen. De liberale politiek, haar economie, haar wijsbegeerte zijn doordrenkt van den atheïstischen geest. Want de derde stand begreep, dat elke overheerschte klasse den godsdienst moet bestrijden welke haar wil doen berusten, dat de godsdienst slechts het geestelijke wapen is van elke heerschende klasse om haar overmacht te heiligen en te sanctioneeren, en daarmee doodsvijandig aan de opstandigheid van nieuwen geest en nieuwe daden.

Niet zoodra echter was het liberalisme geconstitueerd, of het zag in, dat het een proletarische klasse kweekte, wier opstandigheid en ontevredenheid een gevaar werden voor haar gezag. En het in de historie bekende feit herhaalde zich, dat de bestrijders van den godsdienst zijn aan-

hangers werden, dat de bourgeoisie welke alle geloof had vernietigd het geloof ging propageeren en den arbeiders de berusting, de onthouding, de hemelsche zaligheid predikte. Dit moderne christendom mocht wat humaner schijnen dan het katholicisme, lutherdom of calvinisme, het was door denzelfden kapitalistischen geest bezield en van dezelfde politieke bedoelingen vervuld: het had zich met de samenleving verzoend en daarom haar als uit God geboren en door hem geheiligd voorgesteld. Het was in alle opzichten een onding: het trachtte een bijbel in overeenstemming te brengen met 19de eeuwse cultuurgedachten; het probeerde christendom en ervaringswetenschap te verzoenen; het streefde er naar, de Nieuwtestamentische verlangens naar „de andere wereld” te rijmen met de productievooraarden van deze wereld. Het was de laatste en de grofste vervalsching van het christendom, het te misvormen tot de leer voor een industrieele, technische, kapitaalvormende, zuiver materialistische praktijk. In zijn reeds genoemd werk zegt Von Hartmann: „Het protestantisme is niets dan het overgangsstadium van het afgestorven, echte christendom naar de moderne cultuurideeën, die in de gewichtigste punten diametraal tegenover de christelijke staan, en daardoor is het door en door vol tegenstrijdigheden van zijn geboorte tot zijn dood, omdat het zich op alle tijdstippen des levens kwelt met de vereeniging van tegenstellingen, die naar haar natuur onvereenigbaar zijn.”

Het is dan ook een ironie, of een tragiek der geschiedenis, dat juist de maatschappelijke beweging, welke een nieuwen tijd heette in te luiden, zich begon te voeden met de bloedloze resten der liberale cultuur: wij bedoelen de sociaaldemocratie. Aanvankelijk atheïstisch en revolutionair verwierp zij den godsdienst en bestreed zijn bedwelmende werkzaamheid. Doch zoodra zij als practische politiek meer op stemmenvermeerdering aanstuurde dan op zuiverheid in beginselen (Bernstein heeft het erkend*) werd het liberale standpunt aanvaard, dat zich vergenoegde met een

---

*) Men zie hiervoor mijn: „Socialisme tegenover godsdienst”.

scheiding van kerk en staat, en dat werd geformuleerd door de stelling: „Godsdienst is privaatzaak”. Aanvankelijk, en Stampfer*) heeft het aldus verdedigd, beduidde deze leuze, dat godsdienst geen staatszaak behoorde te zijn. Dit was reeds onvoldoende, want men had volgens de eigen beginselen moeten erkennen, dat de godsdienst als maatschappelijke zaak met alle middelen bestreden had moeten worden. Spoedig echter ging men verder: men beweerde, dat bovengenoemde stelling slechts beduidde, dat de partij niets met den godsdienst te maken had en dien niet behoefde te verdedigen, maar evenmin mocht bestrijden. Hier werd dus godsdienst tot particuliere aangelegenheid verklaard. Alsof de godsdienst juist geen voorschriften gaf op maatschappelijk terrein, inzake opvoeding, economie, militaristische aangelegenheden! Alsof godsdienst geen levens- en wereldbeschouwing was, waarmee alles samenhangt. Nu mocht de sociaal-democratie er op speculeeren, dat de geloovigen in de practijk als atheïsten handelen zouden, men weet dat dit veel meer geldt voor de onderlegde heerschende dan voor de veelal onwetende onderworpen klasse. Zoodra de sociaal-democratie eerbied voor den godsdienst eischte, bevorderde zij het voortwoekeren der suggestie, waardoor het proletariaat in slavernij en ellende bleef berusten.

Weldra traden de predikanten van liberalen huize in de partij, met hun liberaal-modern christendom. Ze vervalschten en verknoeiden dit nog wat meer, naar den eisch der partijpolitiek, slepen er een socialen punt aan en bevorderden god tot sociaal-democraat. Zoo ontstond een voor de partijpolitiek geschikt christendom, dat achterstond en minderwaardig was vergeleken bij het liberale: er was nu immers nóg minder reden tot christelijke propaganda, men was nóg verder van 't christendom verwijderd dan de vorige eeuw, en de godsdienst was nog ergerlijker partijzaak geworden, onverdraagzamer politiek getint en fel front vormend naar links. Naarmate de sociaal-democratie zich

---

*) Fr. Stampfer: „Godsdienst is privaatzaak”.

meer aanpaste bij de huidige maatschappij en haar ideaal ging bestaan in het regeeren der kapitalistische samenleving, in de verzoening met haar autoriteit; naarmate de strijd tegen het stelsel plaats maakte voor de verzoening daarmee, en de sociaal-democratie verworden ging tot radicale democratie, werkend voor staatsbemoeïing, was het duidelijk dat zij een verbond sluiten kon met het liberale christendom der vorige eeuw. Ze kon dit des te eerder doen, waar het historische materialisme er toe leiden moest.

III.

Het historische materialisme heeft als geschiedenisbeschouwing zeer groote waarde gehad, voorzoover het maatschappelijke, en speciaal economische invloeden op de vorming van het bewustzijn leerde kennen en deed begrijpen, dat elke denkwijze mede afhankelijk is van de productie-verhoudingen waaronder zij ontstaat. De Engelsche historicus Buckle en de Fransche democraat Considérant, evenals Adam Smith en Proudhon hadden in meerdere of mindere mate het verband begrepen tusschen den inhoud van het bewustzijn en de sociale omstandigheden. Uit historische critiek bleek deze waarheid ónomstootelijk: het Roomsche-Katholicisme bleek de openbaring van 't feodale tijdperk, het protestantisme dat van de modern-kapitalistische periode, en het sociaal-democratisch christendom een symptoom van pogingen, het kapitalisme te verzachten en te verbeteren, het dus dragelijk te maken. Dat de aardsche tyrannie het geloof had gekweekt aan een hemelsche tyran, de wereldsche uitbuiting de idee van gods willekeur, de ellende en de smart de verbeelding van hel en verdoemenis, en natuurlijk geluk de waan van een bovennatuurlijken hemel had doen ontstaan, werd thans beter en juistere begrepen. Het menschelijk bewustzijn, niet het minst het onderbewustzijn, werd gevormd door de maatschappelijke omstandigheden; wat aanvankelijk een ideëel goed leek, verscheen weldra als materieel belang. Wie de theorie

propageerde van het geven, bleek practisch sterk in het nemen. De iersche schrijver G. B. Shaw*) heeft geestig geschreven: „Geen Engelschman is te laag, om gemoedsbezwaren te kennen; niet een te hoog, om vrij te zijn van hun dwang. Maar ieder Engelschman wordt geboren met een zekere wonderkracht, die hem tot meester van heel de wereld maakt. Als hij iets verlangt, bekent hij 't zichzelf niet, dat hij 't wenscht. Hij wacht geduldig tot er in zijn brein opkomt — niemand weet hoe — een brandende overtuiging dat 't zijn zedelijke en godsdienstige plicht is de menschen, die 't ding hebben, dat hij begeert, te onderwerpen. Dan wordt hij onweerstaanbaar. Als aristocraat doet hij wat hij plezierig vindt, en steelt wat hij hebben wil; als winkelier jaagt hij zijn doel na met den ijver en volharding, die voortspruiten uit sterke godsdienstige overtuiging en een diep gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid. Als de strijder voor vrijheid en nationale onafhankelijkheid onderwerpt en annexeert hij de halve wereld en noemt het: kolonisatie. Als hij een nieuwe markt voor zijn half- en half-Manchestergoederen noodig heeft, stuurt hij een zendeling uit om den inboorlingen het evangelie van den vrede te leeren. De inboorlingen vermoorden den zendeling; de Engelschman vliegt in 't geweer ter verdediging van 't christendom, vecht er voor en — neemt de markt als belooning des hemels.” Wij weten nu, dat niet beschavingszin, maar belustheid op winst koloniën doet veroveren: de theorie is het vervalschingsmiddel tot de camouflage der ware bedoelingen.

Dit historische materialisme moest noodwendig atheïstisch zijn. Het had elke werkzaamheid gods genegeerd en was feitelijk tot filosofie verheven economie, vandaar dat het evengoed den naam „economisme” zou kunnen dragen. Het proclameerde de soevereiniteit van het productieproces over den bovenbouw der maatschappij, over haar godsdienst, haar recht, haar zedeleer, haar wijsbegeerte en haar kunst. Het moest dus niet alleen materialistisch zijn,

---

*) G. B. Shaw: „Man of Destiny.”

het was beslist anti-godsdienstig. Het erkende, dat de wereld niet goed was in oorsprong, doch beter moest worden gemaakt. Het huldigde de evolutietheorie, welke den bouw der samenleving wil voltooien in de richting van het lagere tot het hoogere. Het deed een beroep op de rede, en niet op het geloof, waar het de scherpe en meedoogenlooze ontleding der maatschappij ter hand nam. Het vernietigde elk geloof aan een geluk na het aardsche. En tenslotte deed het iets veel belangrijkers: het toonde, dat de bourgeoisie door middel van den godsdienst poogde, de sociale vragen tot theologische vragen te maken en de geschiedenis op te lossen in bijgeloof, zooals Marx zegt. Niet kapitalisme, gezag en sociale wanorde, maar zonde en slechtheid heetten de oorzaken van sociale ellende. Godsdienst leerde Marx, was de door de sociale machthebbers aangewende geestelijke camouflage, teneinde het belang te verbergen.

Doch oorspronkelijk heeft Marx niet de absolute heerschappij van het productieproces over den mensch gepropageerd; hij heeft duidelijk gezegd, dat ook de mensch, zoodra hij zich van dit proces bewust werd, de vermogens had het te veranderen. Wanneer Marx beweert, dat het bewustzijn door de omstandigheden wordt gevormd, bedoelt hij veeleer het onder-bewustzijn, of het niet tot besef van zichzelf gekomen bewustzijn. Zoodra men zelfbewustzijn bezit, is de grondslag aanwezig, om zichzelf en de omstandigheden om te wentelen. Zeer helder zegt Marx: „De materialistische leer, dat de menschen producten der omstandigheden en der opvoeding zijn, veranderde menschen producten van andere omstandigheden en veranderde opvoeding zijn, vergeet, dat de omstandigheden ook door de menschen veranderd worden, en dat de opvoeder zelf moet worden opgevoed. Zij komt daardoor met noodwendigheid ertoe, de samenleving in twee deelen af te zonderen, waarvan het eene boven de samenleving is verheven. Het samenvallen van 't veranderen der omstandigheden en der menschelijke activiteit kan slechts als omwentelende praktijk begrepen en rationeel verstaan

worden."*) En zijn conclusie is: „De wijsgeeren hebben de wereld slechts verschillend verklaard, het komt er nu op aan, haar te veranderen."

Zoo is het duidelijk, dat Marx een wisselwerking erkende tusschen productieverhoudingen en menschelijk bewustzijn. Tijdens den grooten wereldoorlog drukken Anton Pannekoek en Rosa Luxemburg het aldus uit, dat de mensch niet alleen door de omstandigheden wordt bepaald, doch dat ook omgekeerd de mensch de omstandigheden veranderen kan. De mensch maakt de geschiedenis, zoo niet uit vrije stukken, hij maakt haar.

Het is echter waar, dat in zijn hoofdwerk door Marx de nadruk is gelegd op de overheerschende functie van het productieproces. Volgens hem zouden noodzakelijke wijzigingen in de verhoudingen der samenleving ook veranderingen in het bewustzijn ten gevolge hebben, en deze sociale veranderingen zouden uit het productieproces zelf voortkomen. Door de concurrentie zouden de kapitalisten elkaar vernietigen, de sterksten zouden overblijven en de kapitalen en bedrijven ophoopen in de handen van enkelen, die den middenstand zouden proletariseeren, de groote massa in de lijfeigenschap doen vervallen. Door de crises in het kapitalisme, welke werkloosheid en oorlog tengevolge hebben, zou deze proletarische massa de ellende niet langer verdragen kunnen, en de kleine groep kapitalisten zou door de opgestane massa worden onteigend. Men ziet onmiddellijk, dat Marx hier alle psychologie verwaarloost: het staat zeer te bezien, of de massa alleen door de omstandigheden tot bewuste onteigening komen kan. Maar zeker is het, dat de bourgeoisie het bewust voorkomt: ze is onmiddellijk bereid, den arbeiders kleine kapitalistische belangen te geven, wanneer het kapitalisme daardoor gered worden kan. En de bourgeoisie heeft onmiddellijk in de bedrijven, door taylorstelsel en psychotechniek, getracht, alle initiatief in de massa te dooden, ze heeft het prole-

---

*) F. Engels: „L. Feuerbach" (Mit Anhang: Karl Marx über Feuerbach: 1845)

tariaat schier ontziend. Deze methode, toegepast in het gansche maatschappelijke, industrieele en demoraliserende proces moet elken revolutiegeest uitroeien. Bovendien is het niet waar, dat de bourgeoisie het zoover zal laten komen, dat de kapitalisten elkaar en tevens den middenstand zouden uitroeien: ze weet zeer goed, dat hoe grooter aantal menschen met burgerlijk-maatschappelijke belangen, hoe veiliger haar stelsel. De concurrentie maakte plaats voor samenwerking in patroonsvereenigingen, trusts, kartels en concerns. De middenstand handhaaft zich in het distributiestelsel en breidt zich uit. Deze op het inzicht en vernuft der bourgeoisie berustende factoren had Marx verwaarloosd.

Bovendien had deze de dialectische denkwijze toegepast, en geleerd dat noodwendig uit het gestelde zich het tegen-gestelde, en uit den kapitalistischen staat zich de socialistische zou moeten ontwikkelen. Deze methode echter is uiterst gevaarlijk, omdat ze verkeerd toegepast tot een geloof kan worden. Dat de proletarische klasse, gekweekt door het kapitalisme, geen belang heeft bij het kapitalisme en dit dus kan ondermijnen en vernietigen, is waar. Doch dit „kunnen“ is nog geen „gebeuren“; immers moet het proletariaat zich daarvan bewust zijn geworden. Zonder dit bewustzijn zijner kracht en doeleinden kan er van omwenteling geen sprake zijn. De tegenstelling bestaat, maar het kapitalisme zal eerst dan plaats maken voor het socialisme, als de voorwaarden daartoe zijn ontwikkeld. En deze voorwaarden betreffen de geestelijke omwenteling in het proletariaat. Vergeet men dit, dan wordt het socialisme een geloof, een dogma: men wil dan tegen de ervaring in aannemen, dat het socialisme komt, o n a f h a n k e l i j k v a n d e n w i l d e r m e n s c h e n

Daardoor is het historische materialisme tweeslachtig en innerlijk tegenstrijdig: eenerzijds beweert het, dat (door de macht der productieverhoudingen) het socialisme komen moet, en dat niemand of niets, ook geen vernuft of pontiek, het kan weerhouden te overwinnen, en als zoodanig is het socialisme een blind geloof, dat zelfs in berusting

kan worden beleden; anderzijds leert het, dat het socialisme alleen door de menschen zelf, door hun geest, hun moed, hun trouw kan tot stand komen, en dan is het doel van ons bewust handelen.

Naarmate nu de belijders van het historische materialisme min of meer revolutionnair zijn, hellen ze over tot het eerste of laatste standpunt. De nog linksstaande en opstandige, nog actieve en niet met de maatschappij verzoende, de nog niet teleurgestelde en willende socialisten bestrijden het geloof en wekken op tot eigen activiteit, tot het scheppen der voorwaarden tot de revolutie, tot menschelijk handelen, tot de daad, waarvan het socialisme gevolg zal zijn. De verzadigden daarentegen, de zwakken, de reformisten die zich volledig hebben aangepast, de verzoenden en de teleurgestelden hebben hun handelingen geheel in overeenstemming gebracht met de kapitalistische praktijk, en geheel in strijd met wat alle ervaring toont, beweren zij, dat het kapitalisme zijn eigen graf graaft, dat het socialisme moet komen, met noodwendigheid, als een fatum. En juist voor dezen is de kerk een uitkomst en een steun: want de godsdienst der sociaaldemocratische predikanten is een geloof, dat zelfs in strijd met de praktijk der eigen geestverwanten suggereert dat het socialisme ondanks allen en alles zal komen, als door een almachtigen god gewild. Hier wordt god hulp en toeverlaat der in berusting neergezegen socialisten, die niet meer vertrouwen op eigen kracht noch op die der menschheid en opnieuw alles verwachten van omhoog, van den Eeuwige en zijn wijsheid, die nu overigens gezien zijn kapitalistisch-militaristische schepping niet veel van het socialisme weten wil, en zijn geloovige kinderen als altijd gruwelijk in den steek laat. Wie inderdaad den moed heeft, het verschijnsel der sociaaldemocratische predikanten in verband met het historische materialisme te bezien, begrijpt dat ook achter dezen nieuwen godsdienst een maatschappelijk verschijnsel zich verbergt: dat van verzoening met de huidige samenleving, uit berusting in de teleurstelling eenerzijds, uit belang bij het democratische stelsel anderzijds.

IV.

Uit het voorgaande is gebleken, dat de godsdienst niet anders dan verschijnsel zijn kan van het lijdzaam aanvaarden der ongewenschte werkelijkheid en van het alle verandering verwachten door de hulp gods, het buiten zich plaatsen en in god verbeelden van eigen machteloze wensch en hoop. Het atheïsme echter is de begeerte welke zich van haar kracht bewust is, de wil welke weet te kunnen slagen, het verzet tegen de onhoudbare maatschappelijke toestanden, de révolte, de opstandigheid. Doch het atheïsme wil wetenschap zijn en dus deterministisch handelen: niet de daad zonder kennis, doch de activiteit welke weet, begeert zij te ontwikkelen. Hoofdzaak is derhalve, het kennen van de oorzaken der maatschappelijke verschijnselen.

Zooals elke wetenschap het atheïsme veronderstelt, is het ook met de maatschappijleer, de sociologie. Zij kent niet de sociale verandering toe aan eenig god, doch aan kenbare, steeds meer bekende en veranderlijke oorzaken. Haar methode is analytisch, want zij ontleedt de samenleving tot in haar grondvesten; zij is deterministisch, omdat zij de oorzaken harer omstandigheden bepaalt en tevens naspeurt, hoe deze zijn te veranderen. Derhalve wordt zij kennende en begripende wetenschap, die alle factoren, ook de zedelijke, de zielkundige, en de geestelijke moet doen gelden. Doch tevens is zij synthetiseerend, construeerend, want zij stelt ook de voorwaarden vast, waarop een andere samenleving mogelijk zou zijn. Uit het voorhandene materiaal bouwt zij de hypothese eener mogelijke toekomstmaatschappij op een rationalistische en deterministische wijze.

Het atheïsme nu kan nimmer zich met een bepaalde maatschappelijke ordening wezensgelijk stellen. Terwijl immers de godloochening blijft, wijzigt zich de samenleving en haar wetenschap. Het atheïsme blijft grondslag en veronderstelling, doch het daaropgestelde is slechts van tijdelijken en betrekkelijken aard. Het atheïsme als negatie

is immer houdbaar, doch elke samenleving wordt op den duur onhoudbaar. Men zou dus nimmer kunnen spreken van een atheïstische maatschappij, hoogstens kunnen zeggen dat het atheïsme zich heden het best verstaat met de vrijheidlievende en socialistische bewegingen zonder er zich mee te vereenzelvigen. Het atheïsme aanvaardt niet het mythologische symbool van Jezus, doch dat van Prometheus. De uit de grieksche verbeelding stammende titaan Prometheus is de opstandeling tegen de goden, die tegen hun gegeven woord in de menschen onderdrukken, dooden, in slavernij en onwetendheid doemen en hun het vuur en het licht onthouden. En dan is Prometheus de rebel, door wiens verzet de menschen de cultuur veroveren kunnen. Hij leert hun door bewustheid en verstand de sterrenkunde, de getallen, de letters, de kunst, de veeteelt, de zeevaart en de geneeskunst. „Geen kunst — aldus Aeschylus in zijn treurspel — die niet den sterfeling van Prometheus komt.” Doch deze vreeslooze opstandige ontroofte den goden het vuur, dat hij den menschen brengt, opdat deze zelf kunnen scheppen en kunnen vernietigen. Het vuur is symbool des levens, dat eeuwig zichzelf toch eeuwig verandert, dat verteert en voortbrengt en zich voortzet door zich te verbruiken. Het vuur is zinnebeeld der cultuur, welke vernietigen moet teneinde te kunnen scheppen. En Prometheus schenkt den mensch leven en beschaving. Zijn straf ontgaat hij niet: de heerschende machten, de goden, ketenen hem aan den Kaukasus en een arend vreet hem uit zijn lever.

Prometheus is zinnebeeld der immer vernieuwende opstandigheid, welke cultuur en leven redt en op tragische wijze door de heerschende gezaghebbers wordt geknecht en geboeid. Doch Prometheus staat eeuwig uit de gebondenheid op en Shelley viert zijn bevrijding in zijn huldelied aan de ontboeide kracht, wijsheid en schoonheid der aarde. Hij is de zichzelfbewuste persoonlijkheid die de massa-suggestie der traditioneele voorstellingen weigert te ondergaan. Hij is de individualist, welke werkt en opstaat ten bate van allen. Men zou kunnen zeggen, dat Prometheus

de verbeelding is van een sociaal-individualisme, dat zich zijn solidariteit met den mensch bewust wordt en het redelijke begeert en daarom rebelleert tegen het onmenselijke der collectiviteit welke zich conservatief voortzet ten koste van allen, tegen het onredelijke dat in de middelmatigheid der massa voedsel vindt. De overigens speculatief-filosofeerende schrijfster Carry van Bruggen heeft als verklaring van haar werk over Prometheus*) geschreven: „Prometheus is de naam van den mensch, in wien de geest tot aanblik van zichzelf ontwaakte, die daardoor en daarna het redelooze zedelooze der collectiviteiten en haar leiders heeft leeren ontmaskeren en het bijgevolg niet langer dulden kan. In die collectiviteit doet hij zich voor als individualist, doet zich elk zedelijk en redelijk streven tegen het onredelijke en onzedelijke collectief dogma noodzakelijkerwijze als individualisme voor. Niet dus, zooals zich noemende „gemeenschapsmensen" (maar de zielen weten niet wat ze bedoelen, nauwelijks wat ze zeggen) prediken, is „individualisme" een aanslag op de „heilige Eenheid" van Staat, Kerk, Partij — doch de ontmaskering dier zoo geheeten Heilige Eenheid als redeloos en zedeloos kuddewezen....." Prometheus is de bestrijder van het fetichisme, dat hulp verwacht van redelooze verbeeldingen en zichzelf daaraan onderwerpt. Anatole France, deze moedige atheïst, heeft in zijn „La Révolte des Anges", zijn boek over den opstand der engelen onder den vorst des lichts „Lucifer", de Prometheusgedachte doen herleven en de les gegeven, dat we elken god in ons dooden moeten, zooals hij in „Les dieux ont soif" den god buiten ons had bestreden: „Ik vind het zonderling, dat de Franschen, die niet meer onder een sterfelijken god lijden, voortgaan er een onsterfelijke op na te houden, veel tyrannieker en wreder. Wat is de Bastille en zelfs de brandstapel vergeleken bij de Hel? De menschheid vormt haar goden naar haar tyrannen, en gij, die het oorspronkelijke wegwerpt, gij bewaart de copie....."

*) Carry van Bruggen: „De grondgedachte van Prometheus", studie over haar eigen werk: „Prometheus".

Het beginsel van het atheïsme in het maatschappelijke leven, we omschreven het ten aanzien der zielkunde en der zedelijkheid, is dat der *autonomie*. Daarmee is tevens gezegd, dat het de vrijheid liefheeft. Want de ware vrijheid bestaat in de zelfbepaling. Wat Marx en Bakunine beiden hebben betoogd was, dat de vrijheid resultaat en doel der evolutie is, niet haar aanvang, en dat zij bestaat in zelfbewustzijn, in de erkenning der menschelijke solidariteit en tevens der menschelijke waarde als factor der cultuur. En Feuerbach zeide reeds in zijn „Aphorismen“: „De vrijheid is in elk geval het hoogste: doch ze is evenmin als de idee een begin, maar een doel. Geen fysiek, aangeboren vermogen — de mensch is niet vrij geboren — ze is resultaat der ontwikkeling, hoewel ook op grond van aangeboren, ontkiemenden aanleg“. En het recht van den mensch, zichzelf te verwerkelijken, eigen wil na te leven, en elk gezag dat hem in zijn redelijk-zedelijke ontwikkeling wil tegengaan te ontkennen, heeft Herbert Spencer in de rechtsfilosofie, gebaseerd op de ethiek, reeds lang geleden geproclameerd.*)

De idee der autonomie, der persoonlijke vrijheid en individueele levenshouding, is revolutionnair, wijl haar grondbeginsel is het zelfbeschikkingsrecht van den mensch. Wie dit recht neemt, en over zichzelf meester wenscht te zijn, weigert zich te laten onteigenen. En toch is de praktijk van den godsdienst de onteigening. Het geloof ontnemt ons onze rede, heiligt de samenleving welke den werker zijn arbeidskracht ontnemt, steunt het gezag dat den mensch als soldaat offert aan de waanzin en de barbaarschheid. Zelfbestemming echter weerstaat de prostitutie van hoofd en hand en verzet zich. Wat is god? De vereeuwiging en absoluteering van boven en buiten den mensch gestelde menschelijke krachten en eigenschappen. Wat de eigendom? Het boven en buiten den mensch gestelde product van eigen arbeidskracht. De mensch als uitgebuit wezen laat zich berooven van arbeids-

---

*) H. Spencer: „Het recht“.

kracht en deze als eigendom van een ander boven zich stellen. De mensch is slaaf van den eigendom, door hem zelf voortgebracht, want de gevolgen van dezen monopolistischen eigendom zijn armoe, imperialisme, oorlogen, ellende. Wat is de staat? Het orgaan dat tot gehoorzaamheid dwingt, tot het prijs geven van persoonlijkheid en vrije solidariteit om den mensch op te nemen in de moordende discipline van machinale handeling zonder eigen verantwoordelijkheid. De staat is de fetis, op wiens macht de mensch had gebouwd, de fictie waaraan hij zijn persoonlijk vermogen had overgedragen, de oppermacht waaraan hij zich offerde, de eigenaar tenslotte. Zooals god de eigenaar is, is de staat het; zijn ook de eigenaar en de staat door God geheiligd: drie begrippen van geestelijke, zedelijke en sociale onteigening.*)

Wanneer de atheïst het recht erkent, dat de mensch deze onteigening weerstaat, steunt hij tevens op positieve beginselen. Eerstens het principe der beperkende redelijkheid tegenover den godsdienst eenerzijds en de redelooze losbandigheid anderzijds. Ten tweede dat van gemeenschappelijk beheer der productiemiddelen, eenige waarborg tegen monopolistisch kapitalisme, en van zelfbeschikkingsrecht over de aldus verkregen producten, welke de mensch vrijwillig tot verbruik zal stellen der vrouwen, kinderen, grijsaards en invaliden, terwijl hij weigeren kan ze beschikbaar te stellen voor wie hem ondergeschikt wenschen te maken. Ten derde dat der samenwerking berustende op de vrijwillige overeenkomst, op het wederzijds uit eigen wil getroffen accoord tot het bereiken van eenzelfde doel. Aldus verschijnt positief het zelfbeschikkingsrecht van den mensch als redelijke zelfbeperking, solidariteit en vrijwillige samenwerking.

De sociale beteekenis van het atheïsme bestaat uit de erkenning, dat de maatschappelijke omstandigheden door

---

*) Men leze over den strijd tegen deze begrippen o.a. M. Bakunine: „God en de staat”. P. J. Proudhon: „Philosophie de la misère”. Max Stirner: „De eenige en zijn eigendom”.

menschen gemaakt en dus door menschen te veranderen zijn. Dat de menschen de eenigen zijn, in staat tot verheffing de maatschappij uit haar ellende en ziekten, de eenigen die werkelijk een sociale geneeskunde kunnen toepassen. Het atheïsme weet, dat niet een onveranderlijk god de samenleving gebouwd heeft, doch dat veranderlijke menschen haar in stand houden en haar dus kunnen wijzigen. Het staat als de wetenschap tegenover den godsdienst. „Van alle revoluties door de menschelijke gedachte tot stand gebracht — zegt Gustave Le Bon — werd wellicht de voornaamste verwerkelijkt toen, na lang zoeken, de wetenschap er in slaagde te bewijzen, dat alle verschijnselen bepaald zijn door wetmatige noodwendigheid en niet door den willekeurigen wil van hogere wezens. Onze opvattingen van het heelal veranderden op hetzelfde oogenblik. Deze voornaamste ontdekking, die voor het eerst de menschheid onttrok aan den cyclus van het geloof, om haar te doen doordringen in dien der kennis, is nog verre van algemeen aanvaard. Velen meenen nog steeds dat bovennatuurlijke machten de gebeurtenissen leiden en, wanneer men ze vurig verbiddt, er den loop van kunnen wijzigen. Daar een dergelijke opvatting de uitdrukking is van een hoop die nooit sterft, zullen wetenschap en geloof altijd op dit terrein tegenstellingen zijn”.*) Inderdaad weten we thans, dat alleen wij menschen door te handelen, en niet door te bidden, wijzigend kunnen ingrijpen. „Een godsdienstige geestesgesteldheid zal ons eeuwig doen terugkeeren tot het bovennatuurlijke, maar de oplettende studie der wonderlijk geachte feiten zal altijd ook weer toonen, dat het hallucinaties zijn door onzen geest geschapen.” Het atheïsme verlost ons van deze waan en deze ijdele hoop, dat een verlosser ons redden zou: verlossen kunnen wij slechts ons zelf.

---

*) G. Le Bon: „Les Opinions et les Croyances”.

V.

De waarde van het atheïsme is vooral begrepen geworden door Ludwig Feuerbach, toen deze uit de psychologische analyse van den godsdienst concludeerde, dat toch steeds de mensch voor de menschen het hoogste wezen is. Schijnbaar is god het hoogste voor den mensch, doch in waarheid is gods wezen slechts des menschen wezen, en blijkt met geweldige helderheid dat de mensch zijn subjectieve wenschen en aandoeningen gestalte heeft gegeven in godenfiguren. Zoo was het met Jezus, die eenerzijds mensch was, gekruisigd, arm en ellendig, getrapt en verslagen, doch anderzijds god: want hij was ook de niet vervulde wensch van den mensch, hij was ook de zoon des hemels en behoorde tot het rijk gods. Jezus is voor de christenen de ware persoonlijke god, zegt Feuerbach terecht: zijn wezen is menschelijk, en toch ook bovenmenschelijk.

Doch ook god is niet anders dan de fantasie van den mensch, die kan wat hij wil. Zoo blijft theologie altijd anthropologie, godskennis blijft menschenkennis. Maar dan, wanneer de mensch zich god verbeeldt uit een behoefte, menschelijke eigenschappen in verhoogde mate toe te kennen aan de wereld en haar wording, dan juist blijkt hoe egocentrisch de mensch denkt en leeft.

De mensch is de maatstaf aller dingen, aldus de oudheid. De mensch is het hoogste aller dingen, concludeerde Feuerbach. En met hem vangt aan, wat de Renaissance niet kon volbrengen: de ontdekking, de kennis der persoonlijkheid.*) Het is in Duitschland Feuerbachs tijdgenoot Max Stirner, die proclameert, dat de mensch egoïst is: „Mij gaat niets boven mij." Doch dit egoïsme is minder hoogdravend en zeker minder verwaand dan het godsdienstige. Stirner erkent althans, dat de mensch zichzelf verteert en verbruikt, dat hij dus een betrekkelijk wezen is, en niet dat hij onsterfelijk zijn zou. Hij ontkent alle heiligheid, alle onaantast-

*) Het Neo-Hellenisme heeft sinds de Renaissance zich immer verzet tegen het christendom. Zijn vertegenwoordigers zijn o.a. Ibsen, Nietzsche en Oscar Wilde in diens: „Individualisme en Socialisme."

baarheid. Waarom zou de kerk, de eigendom, god, de staat, waarom zou de samenleving heilig zijn en niet mogen worden bestreden? Hier staat Stirner in alle kracht op, en blijkt zijn egoïsme zich te verstaan met het altruïsme. Hij wil strijden tegen de onteigening van den mensch, met zijn kameraden, met de anderen wil hij zich verbinden, en hij proclameert de „vereeniging der egoïsten“, wier doel is eigen geluk, gezamenlijk te veroveren. En sterker nog komt de behoefte aan medeleven met anderen uit in dit merkwaardige boek van den „Eenige“, wanneer hij erkent, dat kinderen, geliefden, ouden van dagen macht hebben over den krachtigen man, dat hij de rimpels op het gelaat van den geliefde wil uitwisschen, omdat hij daaronder pijn lijdt. Voor deze moreele macht wijkt ook Stirners egoïsme terug. Wanneer hij zegt, dat hij de menschen lief heeft om zijner wille, omdat zij hem gelukkig maken, dan is de schenking zijner liefde een als recht erkend en genotgevend wederkeerig hulpbetoon. Hier blijkt de ethiek zich met het egoïsme te verstaan, maar dat egoïsme heeft zich vrijwillig beperkt, zijn grens erkend in anderer geluk.

De groote, omwentelende beteekenis van Stirner schuilt in het feit, dat hij helder het wezen van den godsdienst herkende als het wezen van een monopolistisch egoïsme. God, zeide hij, is de groote egoïst, die wil dat alles geschiedt te zijnen bate en naar zijn wensch. God wil dat ieder hem gehoorzame. Welnu, het is mijn egoïsme dat zich tegen het zijne verzet. Gods egoïsme wil zegevieren door het mijne te onderdrukken: daartegen moet ik me te weer stellen.

Waardoor echter — en dit had voor hem Feuerbach betoogd — kon God het beeld worden van egoïsme? Omdat de mensch, die zich zijn god scheidt — zijn god wel te verstaan — in god zijn eigen wil en wensch wil doen zegevieren door ze als almachtig voor te stellen. Elke godsdienst is autoritair en wel juist hierom, wijl hij door het zich universeel denken van den persoonlijken of collectieven wensch de vervulling daarvan wil afdwingen en het geloof eraan wil opleggen. En bovendien zien we, dat ieder ge-

loovige tracht zijn gezag te doen zegevieren door het als door god gewild voor te stellen. Elke aanslag op de menschelijke vrijheid door de aanspraken op bevoorrechting wordt ondersteund door het beruchte „God wil het” wat slechts beduidt: „Ik wil het” — omdat mensch en god als realiteit en verbeelding wezensgelijk zijn. „Gods wil is mijn wil.” Ziedaar de practijk van elke autoriteit. Zoolang de gehoorzame en onderworpen geloovige dit nog niet doorziet, dient hij en berust. Wie echter deze methode heeft leeren doorschouwen, begrijpt tevens haar gevaar.

De eigenaar toch, de gezaghebber en de sterke, dient god door zich van hem te bedienen. Hij leeft en werkt als een atheïst. Uit zijn woorden zou men opmaken dat er een god is, dien men deemoedig moet gehoorzamen. Uit zijn daden blijkt slechts berekening en hebzucht. Hij predikt den godsdienst voor de onderliggenden. Gelooven ze, dan worden ze geëxploiteerd en blijven in de ellende. Denken ze, weigeren ze te gelooven, dan verzetten ze zich, staan op. Want ze hebben begrepen, dat de godsdienst der rijken slechts onthouding predikt voor de armen, dat de religie der generaals den hemel belooft aan de soldaten.

Het atheïsme is dus niet alleen negatief werkzaam, omdat het 't zijn van een god ontkent. Het is veeleer positief. Terecht zegt Feuerbach, dat het 't denkbeeldige wezen gods ontkent, om het werkelijke wezen van den mensch te erkennen. Dat het den hemel vernietigt, om de aarde te veroveren. Dat het de willekeurige hebzucht gods en zijn tyrannie opheft en de wederkeerige solidariteit in de vrijheid wil grondvesten. Het atheïsme is niet alleen de eenige mogelijke levens- en wereldbeschouwing, het inspireert ook tot de eenige mogelijke levenshouding. En in zijn geestdrift voor de waarheid, ook al gaat god daaraan te gronde, openbaart het slechts een levendig enthousiasme voor de vrijheid en het geluk der menschen. De wezenlijke waarheid ligt in de zedelijkheid, en alle ethiek rust in het geluk. Zoo worstelt uit de diepten der waan en der ellende de menschheid zich omhoog. De macht van den godsdienst

vervaagt in de schemering, welke een nieuwen dag voorbereidt. Het godsverlangen, dat slechts doodsverlangen bleek, wordt weggescheurd door den dageraad. En als een bevrijde Prometheus verrijst de zon der menschheid. Dood zijn nu alle goden — dat de menschen leven. Want wat heden op het spel staat, is het leven van den mensch zelf. De uitroeiing der ethische waarden door een barbaarsche praktijk der samenleving, de verwildering van den geest door de verwarring van werkelijkheid en verbeelding, de stijging van den economischen nood en de catastrophale sociale wanorde hebben ons op den rand gebracht van een peilloos diepen afgrond, waarin ons gansche geslacht dreigt verpletterd te worden onder den moordenden last van een waanzinnig verleden. Hier redde ons slechts de mobiliseering van alle vermogens van den mensch, de wegwenteling en de radicale verwerping van het doemenswaardige resultaat van een ontzind geloof, dat vernietigde wat het voortbracht en hoonde wat het leven behoefde. De wereld-ongegang moge slechts een verre droom zijn, de ondergang der beschaving is droeve werkelijkheid. Alleen de nieuwe ethiek welke menschelijke energie aanwendt tot sociaal geluk, redelijke zelfbepaling welke vrijheid is en verantwoordelijkheid — cultuur die geneeskunde is in elken vorm — alleen zij zullen in staat zijn te redden wat als hoogste hoop verloren dreigt te gaan vóór het verwerkelijk was. En Nietzsche's woord zij ons aller banier in den zwaren strijd:

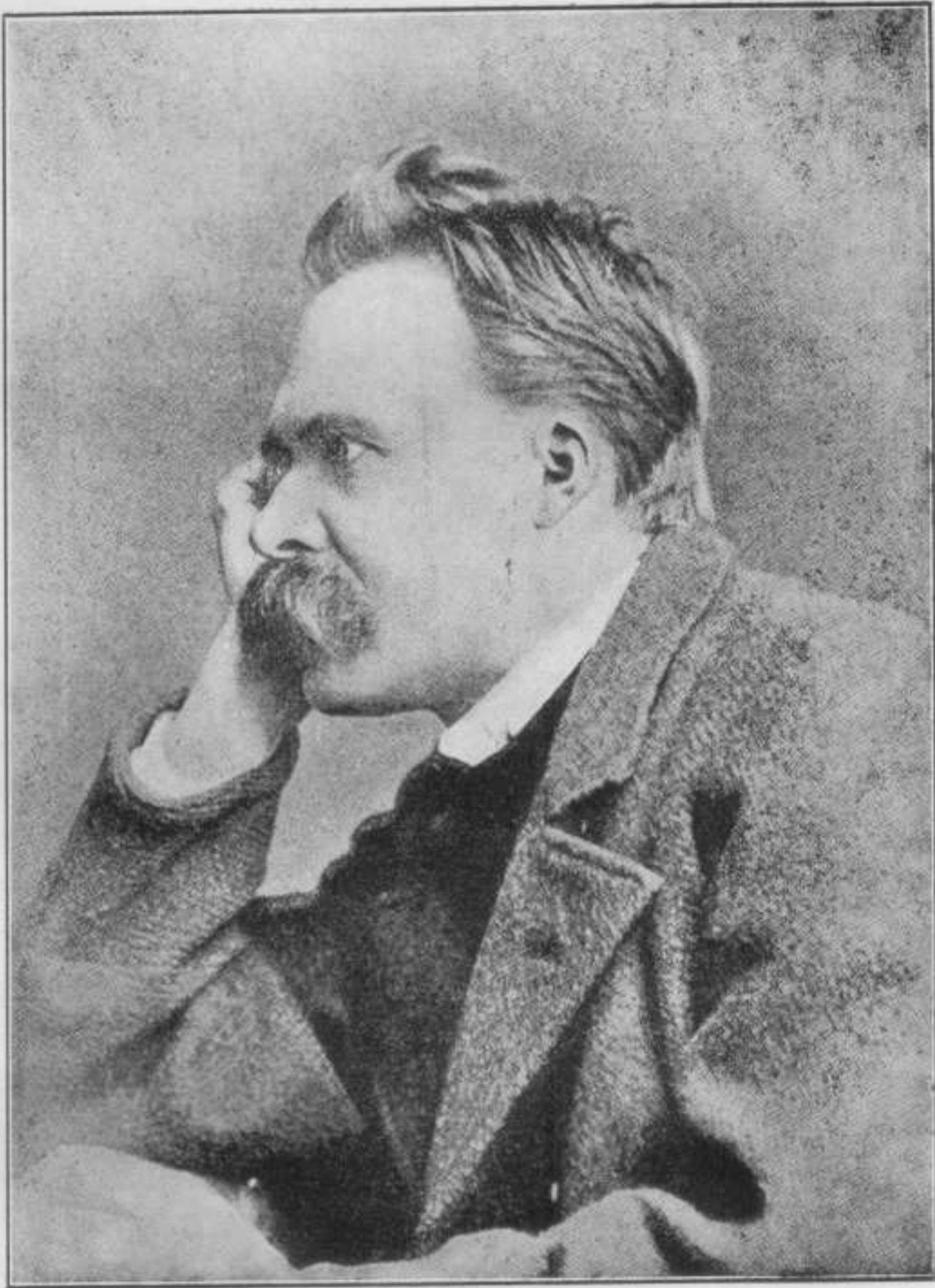
„Ik bezweer u, mijn Broeders, blijft der aarde trouw en geloof hen niet, die u van bovenaardsche hoop spreken! Giftmengers zijn het, of zij 't weten of niet.

Verachters des levens zijn het, afstervenden en zelfvergiftigden, die de aarde moede is: zoo laat hen dan verdwijnen!

Eens was de misdaad aan God de grootste misdaad, maar God stierf en daarmee stierven ook deze misdadigers.....”

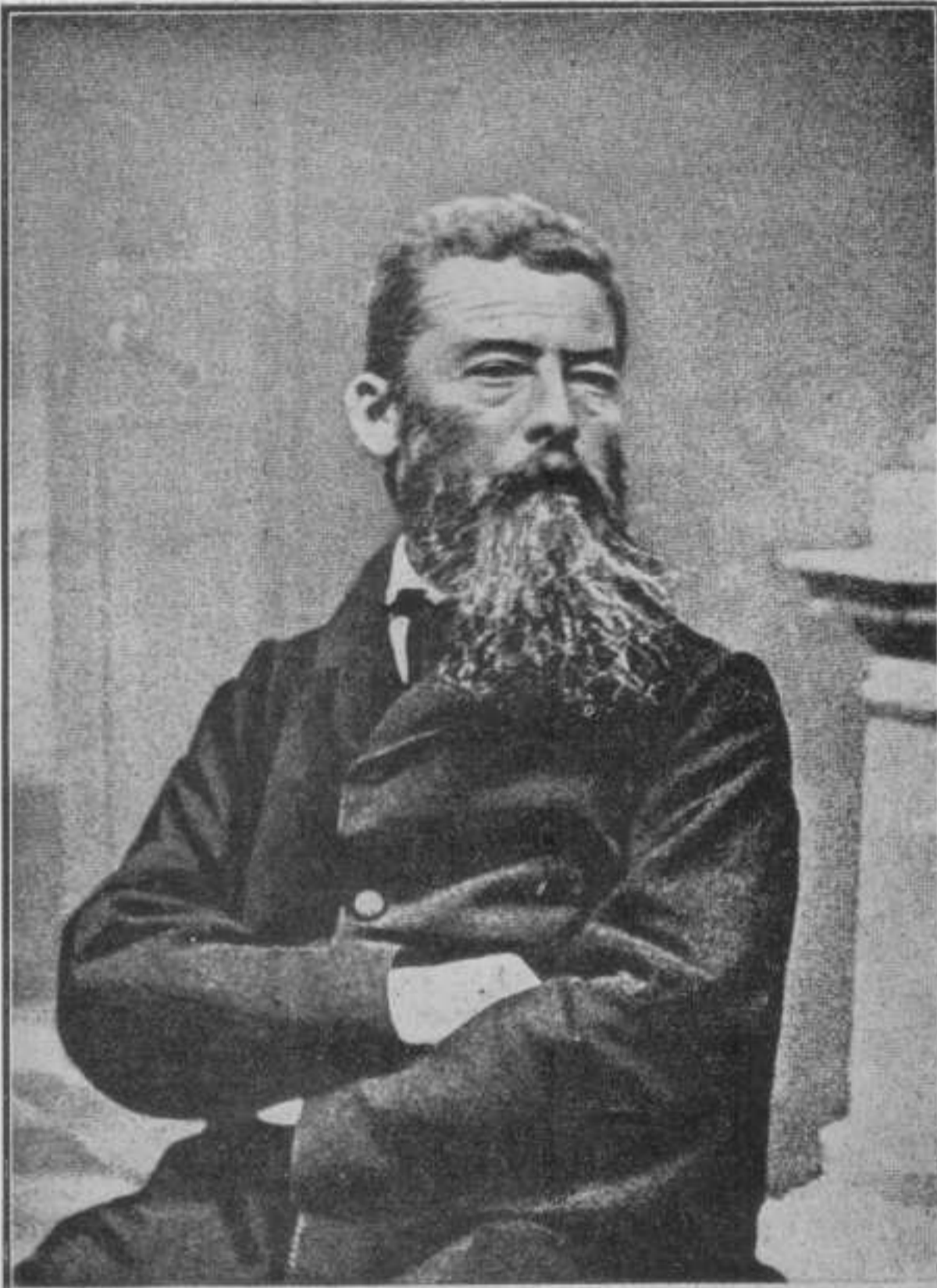
F. MAUTHNER

Friedrich Nietzsche

MULTATULI

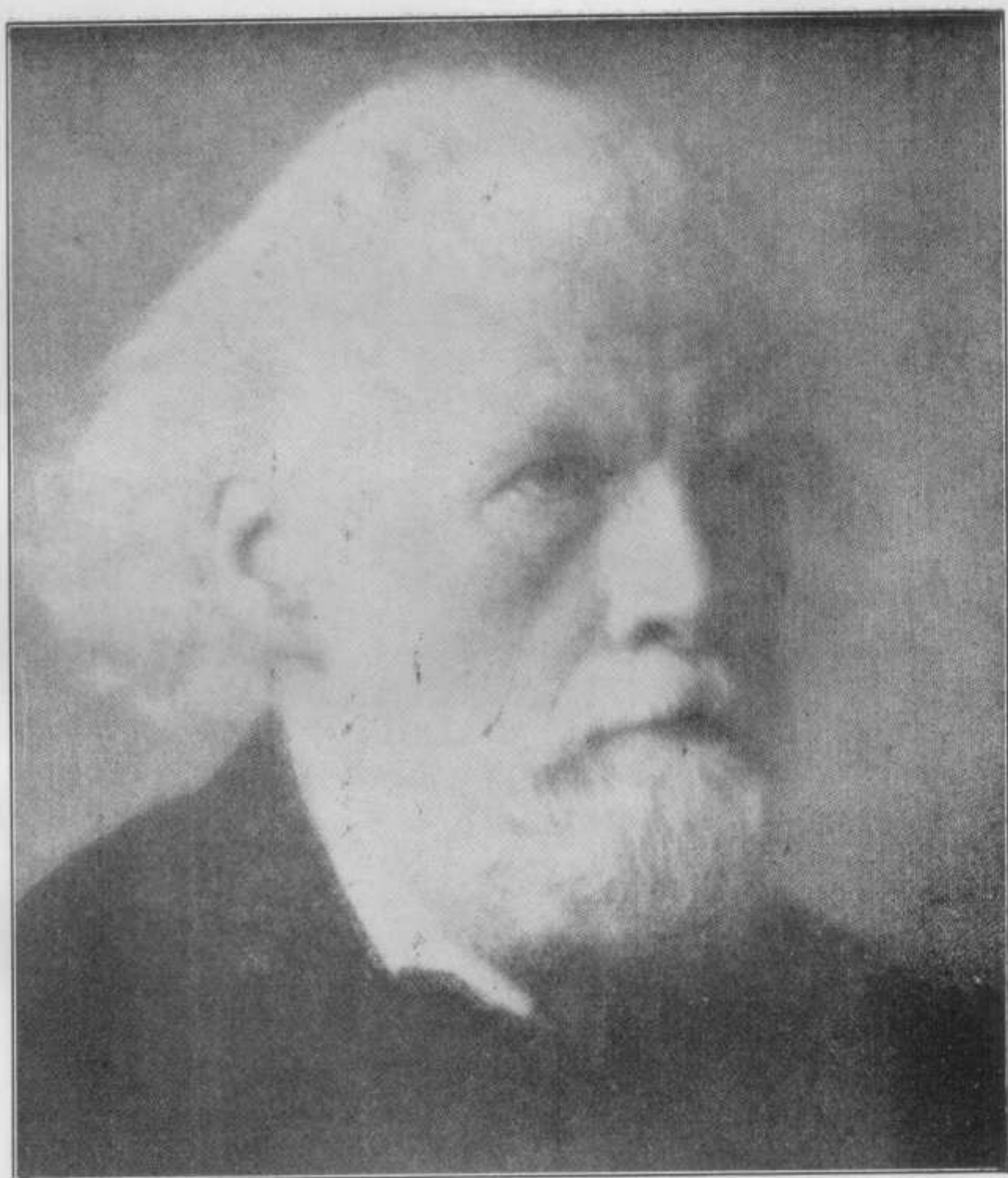

Ludvig Saunberg

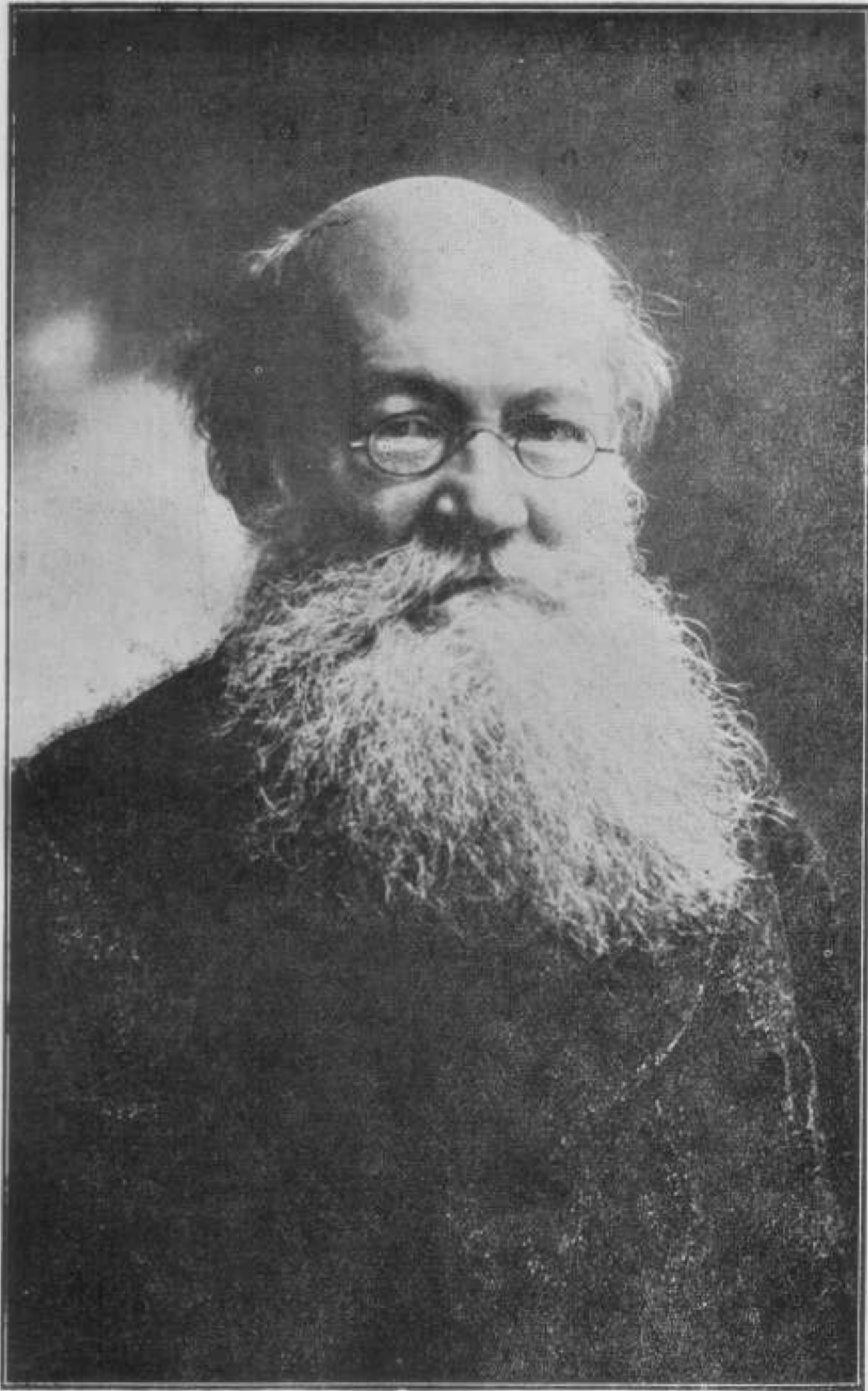

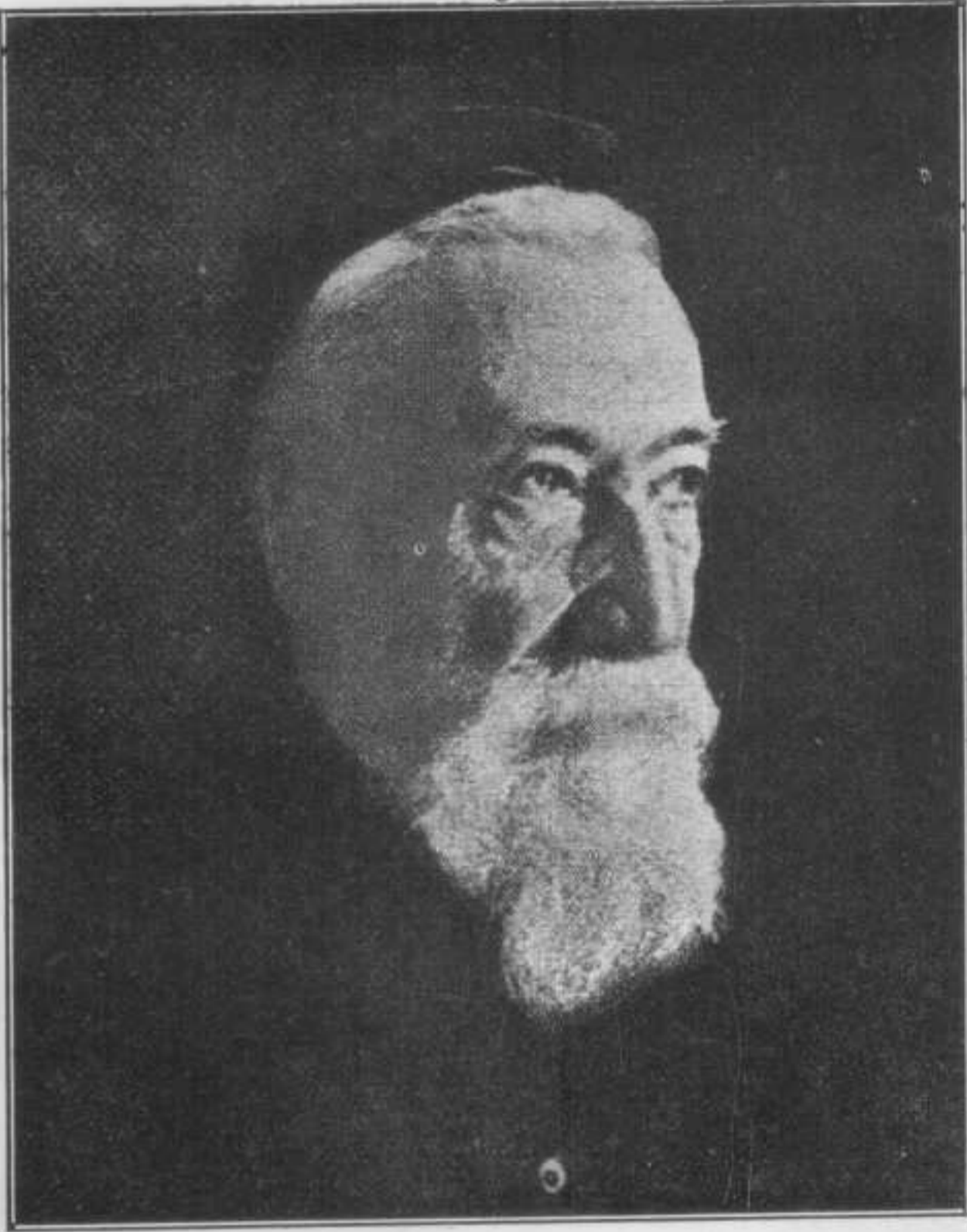
ARTHUR SCHOPENHAUER

F. DOMELA NIEUWENHUIS

PETER KROPOTKINE

ANATOLE FRANCE

